МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА БЕЗПЕКИ:

С У С П І Л Ь Н И Й В И М І Р

Монографія

За загальною редакцією

доктора філос. наук, професора Анжели Бойко

Черкаси
Видавець Третяков О. М.
2026

УДК 351.86:316.4:1](02)
Т33

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського державного технологічного університету, протокол №9 від 16 лютого 2026 року.

Рецензенти:

Самчук Зореслав Федорович, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України;

Борінштейн Євген Руславович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»;

Мандрагеля Володимир Андрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і суспільних наук Національного університету «Чернігівська політехніка».

Т33 **Теорія** і практика безпеки : суспільний вимір : монографія / А. І. Бойко, П. В. Кретов, О. І. Астапова-Вязьміна та ін. / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. А. І. Бойко ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець О. Третяков, 2026. – 423 с.

ISBN 978-617-8725-15-0

Монографія присвячена міждисциплінарному аналізу загальнофілософських безпекових засад і практик. Висвітлено безпекові аспекти когнітивної, нейропсихологічної та соціокультурної детермінації мислення людини в умовах інформаційного суспільства. Розглядаються ключові безпекознавчі концепції і принципи у сучасному практичному застосуванні в Україні в умовах воєнного стану.

Для наукових співробітників, інженерів, аспірантів і студентів, які навчаються і працюють у сфері теорії і практики безпеки.

УДК 351.86:316.4:1](02)

ISBN 978-617-8725-15-0 Авторські тексти, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....5

Частина 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФІЇ БЕЗПЕКИ

1.1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ БЕЗПЕКИ
А. Бойко.....11

1.2. МЕТАФІЗИКА БЕЗПЕКИ ЯК МЕТАТЕОРІЯ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ
П. Кретов.....53

1.3. БЕЗПЕКА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ
В. Даценко.....88

1.4. СЕМІОТИКА БЕЗПЕКИ
О. Астапова-Вязьміна.....120

Частина 2

АКТУАЛЬНІ БЕЗПЕКОВІ ПИТАННЯ: СУСПІЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ І ПРАКТИКИ

2.1. БАЗОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ
І. Маладика, О. Тищенко.....157

2.2. СВОБОДА ІНФОРМАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ У СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ
О. Лисенко.....197

2.3. ГЛОБАЛЬНА ТА НАЦІОНАЛЬНА
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА: СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ
І ГЕОПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ
І. Загоруйко, Л. Петкова 220

2.4. ОНТОЛОГІЯ КОРУПЦІЇ:
МІЖ ДЕСТРУКЦІЄЮ ДЕМОКРАТІЇ
ТА ІМІТАЦІЄЮ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ
М. Куницький, О. Астапова-Вязьміна 263

2.5. КОГНІТИВНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ
В ЕПОХУ ЦИФРОВОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ
А. Сіренко 286

2.6. ОСВІТНЯ СИСТЕМА УКРАЇНИ
ЯК ФАКТОР ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ:
ПРАКТИКИ ВІЙНИ
О. Рилова 328

2.7. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ
ЯК СКЛАДОВА ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ
СИСТЕМИ ОСВІТИ
Л. Вовкочин 359

2.8. АВТОМАТИЗОВАНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ВИРОБНИЦТВА ФУНКЦІОНАЛЬНИХ НАПОЇВ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ:
КОНЦЕПЦІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ
К. Базіло, М. Бондаренко, В. Гальченко,
Р. Трембовецька, С. Філімонов, В. Туз, В. Тичков,
А. Топтун, О. Зорін 379

ПІСЛЯМОВА 420

АВТОРИ 422

ПЕРЕДМОВА

Пропонована колективна монографія «Теорія і практика безпеки: суспільний вимір» є результатом комплексного дослідження феномена безпеки як складного, багатофакторного явища, що визначає умови існування сучасної цивілізації. В умовах стрімких соціальних, економічних та технологічних змін питання безпеки набувають особливого значення, оформлюючись як одна з базових потреб людства, від якої залежить стабільність функціонування як окремих індивідів, так і суспільств у цілому.

Матеріал викладено з урахуванням інноваційних досягнень наукової думки і безпекової практики. Монографію адресовано науковцям, викладачам і студентам у галузі політичної філософії, інформаційної безпеки, психології, когнітивістики, нейронаук, культурології та свідомості, що сприяє формуванню системних й комплексних компетентностей із суспільно-філософських питань щодо безпекової діяльності.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю формування нового безпекового інституційного середовища, здатного не лише реагувати на загрози, а й передбачати критичні вразливості систем. Для сучасної України ця проблематика має екзистенційне значення, оскільки повномасштабна військова агресія та гібридні виклики потребують негайної трансформації стратегій захисту особи, суспільства та держави. Безпека сьогодні розглядається не просто як відсутність загроз,

а як активний соціальний процес, що потребує діалогу, довіри та інтеграції зусиль різних суб'єктів.

Важливим для цього дослідження є розгляд наявних в науковій літературі концепцій і теорій, пов'язаних із поняттям безпеки. Емпіричну базу дослідження становлять наукові праці фахівців у галузі соціальної філософії, філософії освіти, безпекознавства, соціальної психології, економіки тощо. Інформаційну базу монографії посилюють нормативні акти та довідкові видання за темою дослідження.

Особливий акцент у роботі зроблено на особистій безпеці, яка сьогодні розглядається як стан індивіда, що ґрунтується на впевненості у відсутності загроз його життю, майну, правам і свободам. Персоналізований вимір безпеки є домінуючим у сучасних теоретичних викладках, оскільки від рівня захищеності окремого індивіда залежить стабільність суспільства в цілому. В умовах війни особиста безпека охоплює не лише фізичний захист, а й подолання наслідків посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед ветеранів та учасників освітнього процесу, що вимагає впровадження інноваційних реабілітаційних технологій. Окрім того, в епоху цифрової сингулярності критичного значення набуває когнітивна безпека особистості, спрямована на збереження інтелектуальної автономії та протидію «когнітивній атрофії» в умовах інформаційного перенасичення.

Методологічне підґрунтя монографії складають міждисциплінарні дослідження з безпеки соціальних систем в руслі розроблення нової управлінської безпекової парадигми. Окремого значення та актуальності набуває комплексне застосування сучасного інструментарію гуманітарних наук в ході проведених авторами розвідок. Для цілісного аналізу поняття

безпеки як складного системного багатофакторного явища, що формується під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників різного характеру, використано низку підходів і методів. У філософському розумінні феномена безпеки, кожен із них додає важливий внесок у розуміння та розвиток концепції безпеки в сучасному суспільстві. Наведемо найважливіші з них для сучасного розуміння феномена безпеки у суспільному вимірі.

Методологія дослідження передусім ґрунтується на системному, діяльнісному, аксіологічному та гуманістичному підходах. У сучасних умовах доцільно застосовувати інтегративний підхід, який поєднує різні методи.

Монографія безпосередньо відповідає науковій темі ««Гуманітарна безпека: соціокультурні та політико-філософські практики» д.р.н. 0124U003348», оскільки фокусується на переході від загальнотеоретичних концепцій до конкретних суспільних практик в умовах інформаційного суспільства. Автори виходять з того, що нова управлінська безпекова парадигма має базуватися на поєднанні метафізичних інтуїцій із практичними орієнтирами соціально-політичної дії. Дослідження охоплює широке коло практичних аспектів: від конституційно-правових гарантій свободи інформації під час воєнного стану до автоматизованих технологій виробництва функціональних напоїв для реабілітації учасників освітнього процесу з ПТСР.

Міждисциплінарність є ключовою характеристикою цієї праці. Розуміння безпеки як «щільного означуваного» (thick signifier) потребує залучення інструментарію політичної філософії, семіотики, психології, когнітивістики, економіки, права та технічних наук. У першій частині монографії

розкрито теоретико-методологічні засади філософії безпеки, де аналізуються метафізика, семіотика та соціокультурні виміри цього феномена. Друга частина присвячена актуальним безпековим питанням, де міждисциплінарний аналіз дозволяє висвітлити проблеми когнітивної безпеки особистості в епоху цифрової сингулярності, фактори гуманітарної безпеки в системі освіти та геополітичні ризики глобальної економічної безпеки.

У сучасному світі безпека все більше розглядається не лише як технічна чи політична проблема, а як глибокий філософський виклик, що стосується самої природи людського існування. Тобто проблема пізнання безпеки залишається відкритою, адже вона залежить від багатьох факторів, включаючи рівень знань, доступ до інформації, критичне мислення та суспільні механізми оцінки ризиків і загроз. Сучасний підхід до безпеки виходить із визнання її мінливості, процесуальності і взаємозалежності, що потребує комплексного осмислення та адаптивних стратегій управління.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному обґрунтуванні узгодженого використання новітніх підходів до трактування безпекового поля, зокрема через призму викликів глобалізованого цифрового середовища та воєнної реальності. Практична значущість дослідження спрямована на формування орієнтирів для адаптації суб’єктів безпекового середовища до сучасних реалій суспільного буття.

Видання адресоване науковцям, викладачам, студентам та практикам, які працюють у сферах національної та цивільної безпеки, державного управління та гуманітарного розвитку, сприяючи формуванню системних компетентностей, необхідних для розв’язання складних безпекових задач сьогодення.

Частина 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФІЇ БЕЗПЕКИ

1.1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ БЕЗПЕКИ

Анжела БОЙКО

Тенденції розвитку сучасного світу, а це – стрімкі соціальні, економічні, політичні та технологічні зміни, значно актуалізують питання безпеки, що набувають особливого значення в умовах невизначеності. Безпека оформлюється як одна із базових потреб людства, адже від її рівня залежить стабільність функціонування як окремих індивідів, так і суспільств загалом. В умовах підвищеної глобальної взаємозалежності та постійно зростаючої взаємодії між країнами та регіонами безпека більше не є виключно внутрішньо-локальною справою окремих держав. Вона виходить на рівень глобальної проблеми, яка потребує комплексного підходу та міжнародного співробітництва.

Процеси глобалізації значно розширили кордони людської діяльності, сприяючи економічному та культурному обміну і взаємопроникненню. Водночас вони створили нові виклики у сфері безпеки. Глобалізація стала причиною того, що локальні конфлікти, екологічні катастрофи або епідемії можуть мати наслідки світового рівня, торкаючись значної частини людства. Наприклад, пандемія COVID-19 продемонструвала, наскільки важливими є системи глобальної співпраці та готовності до надзвичайних ситуацій.

Технологічний прогрес, з одного боку, відкриває нові можливості для забезпечення безпеки через розробку інноваційних засобів моніторингу, аналізу даних та прогнозування. З другого боку, він створює нові загрози, такі як кіберзлочинність, поширення дезінформації та розвиток автономних бойових систем. На цей час кібербезпека стала однією з ключових сфер

застосування безпеки, адже сучасні технології використовуються в критично важливих інфраструктурах, таких як енергетика, фінансові системи та транспорт.

Геополітичні зміни, включно з появою нових світових центрів сили, регіональних конфліктів та із загостренням боротьби за ресурси, також сприяють зростанню загроз. Конкуренція за енергоресурси, водні ресурси та стратегічні території створює умови для виникнення конфліктів, які можуть швидко ескалувати. Ми є свідками зростання значення національної безпеки в умовах збройних конфліктів, гібридних війн та інформаційних атак.

Таким чином, сучасний світ постає перед новими викликами, які вимагають системного та багаторівневого підходу до забезпечення безпеки. Вирішення цих завдань передбачає інтеграцію зусиль урядів, міжнародних організацій, наукових установ та приватного сектору. Інноваційні технології та спільна політика в сфері безпеки є ключовими елементами, які можуть забезпечити стабільність і розвиток у глобальному масштабі.

Зробимо спробу визначення теоретичних основ безпеки, зокрема розгляду безпекових концепцій, принципів та ключових аспектів, а також аналізу можливостей практичного застосування цих основ у різних сферах діяльності. Наші теоретичні викладки також спрямовуються на розробку ефективних підходів до розуміння, усвідомлення та забезпечення безпеки з огляду на сучасні виклики, пов’язані з глобалізацією, технологічним розвитком і геополітичними змінами.

Теоретичний розгляд проблем безпеки потенційно може стати основою для впровадження конкретних заходів, здатних підвищити рівень захисту як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях, забезпечуючи стабільність, розвиток та стійкість систем у різних сферах життєдіяльності.

Важливим, на нашу думку, видається розгляд наявних у науковій літературі концепцій і теорій, пов’язаних із поняттям

безпеки, а також вивчення нормативно-правових актів, міжнародних стандартів та рекомендацій стосовно різних аспектів безпеки, що дає нам можливість прогнозувати певні тренди актуального на сьогодні безпекового мислення.

При розгляді безпеки доволі ефективним є застосування методу порівняльного аналізу. Порівняння різних підходів до забезпечення безпеки в різних країнах і сферах (національна, інформаційна, екологічна тощо) дає можливість оцінити вплив світоглядного контексту на розуміння та усвідомлення онтології безпеки, визначення спільних і відмінних рис у теоретичних та практичних підходах, що втілюють теорію в життя.

Заслуговують на увагу також емпіричні методи, що передбачають аналіз реальних кейсів і практичних прикладів забезпечення безпеки в сучасних умовах та контекстах, дослідження статистичних даних, звітів та індикаторів ефективності існуючих систем безпеки.

Окремого значення та актуальності набуває в дослідженні проблем безпеки системний підхід. Безпека як система розглядається як інтегрований механізм, що охоплює різні рівні (глобальний, державний, локальний) та різні аспекти (технологічний, соціальний, економічний). Системність також полягає у визначенні наявних та потенційно можливих взаємозв'язків між теоретичними основами та практичними механізмами забезпечення безпеки.

Безпека – в загальновизнаному теоретичному розумінні – це стан захищеності особи, суспільства, держави або системи загалом, який забезпечує їх стабільне функціонування, розвиток і захист від загроз, небезпек або зовнішніх і внутрішніх ризиків.

У більш вузькому сенсі безпека визначається як відсутність або мінімізація ризиків, які можуть завдати шкоди життю, здоров'ю, матеріальним або нематеріальним благам.

Сфера безпеки охоплює численні аспекти. Зокрема, це особиста безпека – захист індивіда від фізичних, психологічних

та соціальних загроз. Особистісний, персоналізований вимір безпеки є сьогодні домінуючим у теоретичних викладках цієї проблематики.

Розуміння безпеки в контексті особистості представлено в роботах багатьох авторів. Зокрема, Баррі Бузан (Barry Buzan) та ін. у працях «Безпека: Нова основа для аналізу» (1998), «Людська безпека: концепція та практика» (2008) досліджують поняття людської безпеки, акцентуючи увагу на захисті особистості від широкого спектра загроз, включаючи соціальні та економічні фактори [20]. Продовжує тему безпеки особистості й Керолайн Томас (Caroline Thomas) у працях «Глобалізація та людська безпека», «Глобальне управління, розвиток та безпека людини: Виклик бідності та нерівності». Аналізується вплив глобалізаційних процесів на соціальну безпеку особистості крізь призму питання нерівності та соціальної справедливості [46]. Кейт Краузе (Keith Krause) та Майкл Вільямс (Michael C. Williams) у роботі «Критична теорія та дослідження безпеки» (1996) пропонують нові перспективи, зосереджуючись на соціальних аспектах та ролі особистості в безпекових дослідженнях [30].

Г. П. Ситник і М. Г. Орел виділяють онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти дослідження проблем забезпечення безпеки. На їхню думку, «онтологічний аспект безпеки полягає в тому, що безпека існує в загальній структурі буття (існування) об’єктів реального світу. Вона перебуває в різних формах, які відображають оптимальні умови їхньої життєдіяльності, тобто такі, за яких мінімізовані небезпеки природної визначеності буття (існування) об’єктів. Така об’єктивна реальність дає змогу забезпечити самозбереження всього живого й охоплює явища, процеси, закономірності тощо, які існують у світі живої природи. При цьому деяка дія (явище, процес тощо), яка визначається людиною як безпечна, за своєю природою насправді може бути небезпекою для її буття (існування)» [15, с. 23].

З онтологічної точки зору, безпека суспільства – це такий стан, за якого забезпечується можливість вільного вибору подальшого розвитку, самовдосконалення та існування суспільства, або ж наявні адекватні засоби для їх захисту. Щодо безпеки особистості, вона визначається як стан індивіда, що ґрунтується на його самопочутті та впевненості (інтуїтивній чи такий, що базується на достовірних знаннях) у відсутності загроз його життю, майну, правам і свободам, або ж на можливості використання відповідних ресурсів для захисту від цих загроз [15, с. 23].

Дослідники надають також власне розуміння гносеологічного аспекту безпеки, що «пов'язаний безпосередньо з особливостями її пізнання, оскільки в процесі історичного розвитку людина пізнає безпеку через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню довколишнього світу (природи). З часом накопичені людиною знання трансформуються у практичний досвід і достовірні знання» [15, с. 24].

Саме через застосування гносеологічного підходу наразі є поширеною класифікація безпеки за видами: економічна, інформаційна, соціальна, гуманітарна, екологічна, кібербезпека тощо.

Безпека є багатовимірним поняттям, яке охоплює різні аспекти життя людини, суспільства та держави. Для систематизації уявлень про безпеку використовують класифікацію, що дає змогу розділити її на типи за певними критеріями.

Першим таким критерієм може виступати рівень організації. За такою ознакою доцільно виділити індивідуальну безпеку (вище йшлося саме про безпеку особистості як індивідуальну безпеку), яка передбачає захист прав, життя, здоров'я та майна окремої людини від фізичних, психологічних, соціальних чи економічних загроз.

Важливою є також суспільна безпека – забезпечення стабільності, порядку та розвитку всередині соціальної групи,

громади чи суспільства загалом. За цим критерієм заслуговує на увагу державна (національна) безпека як захист суверенітету, територіальної цілісності, політичної та економічної стабільності держави.

Найвищим рівнем організації може виступати глобальна безпека як гарантування стабільності та запобігання загрозам, що стосуються всього людства, включаючи питання міжнародного миру, екології та технологій.

Безпека є феноменом, що включений у певні, якщо не в усі, сфери діяльності. За цією підставою доцільно виділити політичну безпеку як захист держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, пов'язаних із її політичним устроєм, суверенітетом та демократичними інститутами.

Враховуючи фактор економіки, що визначає рівень включеності держави в світові економічні процеси, доцільно виділити економічну безпеку як забезпечення стійкості економічної системи, фінансової незалежності та стабільності економічних процесів.

Для суспільної стабільності важливого значення набуває феномен соціальної безпеки. Соціальна безпека передбачає захист населення від соціальної нерівності, бідності, безробіття, демографічних проблем та інших загроз соціального характеру. Саме соціальна безпека відповідає цілям сталого розвитку і забезпечує сталість державного устрою.

У контексті важливості екологічних змін, що впливають на економіку та соціальний розвиток, привертає увагу екологічна безпека – збереження природного середовища, запобігання екологічним катастрофам, забезпечення сталого використання природних ресурсів.

Інформаційне суспільство породжує потребу в кібербезпеці – це захист інформаційних систем, цифрових даних та мереж від несанкціонованого доступу, кібератак і шкідливих програм. Поруч з кібербезпекою має місце інформаційна безпека – захист

інформації та інформаційних потоків від спотворення, несанкціонованого доступу або використання зловмисниками.

Безпека завжди формується в контексті домінуючої світоглядної парадигми, яка визначає певні цінності суспільства. Звідси аксіологічний підхід до розуміння безпеки може розглядатися через можливість або здатність до забезпечення загальнолюдських цінностей – добро, справедливість тощо – або національних (локальних) цінностей. Останнім часом аксіологічний підхід передбачає розгляд самої безпеки як певної цінності.

В історичному контексті еволюція поняття «безпека» зазнавала суттєвих змін, які корелюються зі світоглядними наративами того часу.

У стародавній період поняття безпеки мало переважно фізичний вимір і стосувалося захисту від зовнішніх ворогів або природних небезпек. Безпека асоціювалася з наявністю міцних оборонних укріплень, фізичної сили чи злагоджених дій спільноти. Наприклад, у Стародавньому Римі та Греції важливим аспектом безпеки були закони, які регулювали суспільне життя, а також армія, що забезпечувала мир і порядок.

У середньовіччі, коли переважала орієнтація на надприродне, на Всевишнього, акцент у розумінні безпеки змістився на соціально-політичну стабільність. Поняття безпеки часто було пов’язане з наявною феодальною системою, де васали забезпечували захист своїх земель і підданих. Держава почала відігравати ключову роль у цей період через гарантування безпеки шляхом створення військових формувань та укладення союзів.

За доби Нового часу (XVII–XVIII ст.) та Просвітництва поняття безпеки почало інтегруватися у сферу прав людини. Видатні мислителі, такі як Томас Гоббс і Джон Локк, розглядали безпеку як невід’ємну частину суспільного договору. Так, Гоббс вважав, що основна функція держави полягає у захисті громадян від «природного стану війни».

В Індустріальну епоху (XIX–XX ст.) розвиток технологій та індустріалізація сприяли зміні акцентів у розумінні безпеки. Зміст безпеки став охоплювати економічні аспекти, захист праці, соціальну справедливість і техногенну безпеку. Важливу роль почала відігравати міжнародна дипломатія, спрямована на запобігання війнам через створення систем колективної безпеки (наприклад Ліга Націй після Першої світової війни).

Сучасний період (XXI ст.) відзначився розумінням безпеки з позицій багатовимірності. До традиційних аспектів додалися нові виклики: кіберзагрози, тероризм, екологічні катастрофи, пандемії та інші глобальні ризики. В умовах глобалізації безпека вийшла за межі держав і стала питанням міжнародного співробітництва. Ключовим трендом є зростання ролі міжнародних організацій (ООН, НАТО, ЄС) у забезпеченні безпеки.

Еволюція поняття безпеки демонструє його гнучкість та залежність від контексту соціально-економічного й технологічного розвитку. Це дозволяє адаптувати теоретичні основи безпеки до сучасних викликів і забезпечувати ефективну практику захисту суспільства на різних рівнях.

Експансія людини в природне середовище, віра в технократизм породжує потребу в техногенній безпеці. Наразі це тлумачиться як запобігання аваріям і катастрофам техногенного характеру, що виникають через несправність техніки або помилки людини.

Безпеку часто розуміють як відсутність загроз. Разом з тим, розгляд безпеки буде неповним без аналізу потенційних загроз. Це дає підстави виділяти види безпеки відповідно до характеру загроз. За таким підходом можна виділити, зокрема, внутрішню безпеку, що стосується протидії загрозам, які виникають у межах держави, суспільства чи організації. Внутрішня безпека охоплює комплекс заходів, спрямованих на забезпечення стабільності та порядку всередині країни. До основних проблем внутрішньої безпеки варто віднести боротьбу з організованою та побутовою злочинністю,

корупцією, тероризмом. Реалізація внутрішньої безпеки вимагає ефективної роботи правоохоронних органів, судової системи та державних інституцій. Внутрішня безпека визначається наявністю (відсутністю) соціальних конфліктів. В ідеальному форматі це передбачає зниження напруженості між соціальними групами, запобігання проявам дискримінації, забезпечення соціальної справедливості та підтримка діалогу між різними верствами населення. Внутрішня безпека залежить від економічної стабільності (нестабільності), що передбачає заходи щодо зниження рівня безробіття, підтримки економічного зростання, боротьби з інфляцією та нерівномірністю доходів населення. Важливим фактором внутрішньої стабільності є також політична стабільність, що проявляється в запобіганні проявам радикалізму, політичного екстремізму та захисті демократичних інститутів.

Для державного суверенітету та державності як такої важливим фактором є зовнішня безпека. Зовнішня безпека спрямована на запобігання загрозам, що походять ззовні. Це важливий компонент захисту суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів держави.

Для забезпечення зовнішньої безпеки визначальною є можливість протистояти військовій агресії – створення ефективної системи оборони, розвиток армії, розвідки та дипломатії для стримування або протидії зовнішнім військовим загрозам. Зовнішня безпека також маж економічний вимір, що передбачає захист національної економіки від санкцій, торгових війн, втручання іноземних компаній або держав, які намагаються підірвати економічну стабільність країни. Зовнішня безпека найбільше відчуває інформаційний тиск, тому інформаційна безпека, а саме – протидія дезінформації, маніпуляціям у медіа, інформаційним війнам і кібератакам, що можуть впливати на громадську думку або підривати довіру до державних інститутів, є актуальною.

Логічним продовженням зовнішньої безпеки є міжнародні відносини: підтримка дипломатичних каналів співпраці для

запобігання конфліктам і створення альянсів, які мають сприяти забезпеченню колективної безпеки (наприклад НАТО чи ООН).

Важливим для розуміння безпеки є її темпоральний вимір, що дає можливість розуміти такі різновиди безпеки, як стратегічна безпека (довготривала перспектива), що передбачає довгострокові заходи, спрямовані на забезпечення сталого розвитку, стійкості до потенційних загроз та адаптацію до змін у зовнішньому й внутрішньому середовищі. Стратегічна безпека охоплює прогнозування ризиків через оцінку можливих загроз на роки вперед, включно з технологічними, демографічними, екологічними та геополітичними змінами. До стратегічної безпеки важливо віднести захищеність інфраструктури, критично важливих об'єктів (енергетика, транспорт, зв'язок). Інноваційність суспільства також дотична до стратегічної безпеки і підкреслює значущість науково-технічної бази. Також суттєвим фактором стратегічної безпеки є політична визначеність, яка передбачає розробку державної стратегії розвитку, що забезпечує довготривалу стабільність та підтримку національних інтересів.

Безпека на короткотривалу перспективу (тактична безпека) передбачає оперативні дії та короткострокові заходи, спрямовані на подолання конкретних загроз або кризових ситуацій. Тактична безпека пов'язана з оперативним реагуванням на нагальні виклики, швидке реагування на внутрішні чи зовнішні загрози. Розв'язання конфліктів, локалізація та усунення конкретних проявів соціальних, політичних чи економічних загроз, включно з протестами, масовими заворушеннями тощо, також є проблематикою тактичної безпеки. Тактична безпека орієнтована на локальні дії, короткострокові заходи в межах певного регіону або сектору (наприклад оперативна ліквідація наслідків аварії чи забезпечення порядку під час кризової ситуації). Для забезпечення тактичної безпеки важливі співпраця з партнерами, організація тимчасових коаліцій чи об'єднань для

розв'язання нагальних загроз (військові операції, гуманітарна допомога, боротьба з тероризмом).

Розподіл безпеки за характером загроз і тривалістю допомагає краще зрозуміти підходи до її забезпечення. Внутрішня безпека спрямована на вирішення локальних проблем і стабілізацію суспільства, тоді як зовнішня – зосереджена на захисті від глобальних викликів. Стратегічні заходи забезпечують довгострокову стабільність, а тактичні – орієнтовані на оперативне реагування в умовах криз. Такий розподіл є важливим для розуміння практичних дій щодо забезпечення безпеки.

У науковій літературі трапляється ще розподіл на безпеку особистості, яка спрямована на захист фізичних, моральних і матеріальних прав окремої людини; безпеку суспільства, яка, в свою чергу, пов'язана з захистом соціальних цінностей, культури, правопорядку та національної ідентичності; в цьому контексті також виділяється окремо безпека держави (розглядалось вище), що охоплює захист державного суверенітету, територіальної цілісності, політичного ладу та економічної незалежності.

Безпека є багатостороннім феноменом. Саме така неоднозначність поняття безпеки слугує підґрунтям для формулювання різноманітних теорій та концепцій. Різноманіття бачень та теорій безпеки є фундаментальними для розуміння механізмів забезпечення стабільності та розвитку суспільства. Наявні концепти безпеки відображають еволюцію наукової думки щодо природи загроз та методів їх нейтралізації.

У теоретичному розгляді безпеки особливе місце посідає теорія ризиків. Теорія ризиків у безпеці як міждисциплінарна концепція була розроблена завдяки внеску багатьох науковців із різних сфер, таких як соціологія, економіка, інженерія та психологія. Яскравим представником теорії ризику є Ульріх Бек (Ulrich Beck) з його роботою «Ризикове суспільство: На шляху до іншої сучасності» (2000) [3]. Автор – один із найвідоміших представників соціологічного підходу до ризиків –

у зазначеній праці стверджував, що сучасне суспільство перейшло до «суспільства ризиків», де основними загрозами є не тільки природні, але й техногенні, соціальні та глобалізаційні ризики. Його ідеї акцентували увагу на необхідності передбачення та управління новими типами загроз.

Ентоні Гідденс (Anthony Giddens) досліджував зв'язок між глобалізацією, модернізацією та ризиками. Загальновідомою є його робота «Наслідки сучасності» (1990), де автор підкреслював, що у сучасному світі ризики є результатом діяльності самої людини (наприклад техногенні катастрофи, кліматичні зміни), і запропонував концепцію «управління ризиками» через інститути [23].

Ніколас Луман (Niklas Luhmann) у праці «Ризик: Соціологічна теорія» (1991) розглядав ризик як соціальний конструкт, що формується через сприйняття суспільства. Він акцентував увагу на тому, що ризики виникають через вибір дій у невизначеному середовищі, і зосередився на їхній комунікації та сприйнятті у суспільстві [34].

В свою чергу, класик економічної науки Франк Найт (Frank Knight) розділив поняття ризику (те, що можна оцінити і передбачити) і невизначеності (те, що є неможливим для оцінки). Ці ідеї стали основою для економічного розуміння ризиків у безпеці та управлінні та були опубліковані в роботі «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921) [29].

Чарльз Перроу (Charles Perrow) привертає увагу до результатів технологічної діяльності людини у високотехнологічному світі. У праці «Нормальні аварії: Життя з технологіями високого ризику» (1984) автор досліджував техногенні ризики та висунув ідею, що складні технологічні системи є схильними до аварій через їхню непередбачуваність [41].

Мері Дуглас та Аарон Вайлдевські (Mary Douglas & Aaron Wildavsky) переносять ризики в сферу культури (робота «Ризик

та культура» (1982)) [22]. Науковцями здійснено дослідження щодо того, як культура впливає на сприйняття ризиків. Їхній підхід показує, що оцінка ризиків залежить від цінностей, традицій і світогляду суспільства.

Герберт Саймон (Herbert Simon) розробив концепцію обмеженої раціональності (bounded rationality). І хоча його ідеї не стосуються виключно теорії ризиків, вони підкреслюють, як саме люди ухвалюють рішення в умовах невизначеності, що є важливим для аналізу ризиків у безпеці [45].

Баррі Тернер (Barry Turner) вивчав передумови катастроф та помилки, які накопичуються у системах перед їхнім колапсом (роботи «Людські помилки: Прояви та контроль», «Техногенні катастрофи»). Його дослідження є основою для концепцій управління ризиками в організаціях та безпекою [47].

Загальні ідеї зазначених авторів формують базу для управління ризиками в багатьох сферах: від національної безпеки до техногенної безпеки, кібербезпеки та екології. Їхні роботи підкреслюють важливість оцінки, комунікації та управління ризиками як ключових елементів забезпечення безпеки в сучасному світі.

У теорії безпеки найбільш відомим та поширеним терміном є національна безпека, яку часто ототожнюють саме з безпекою. *Національна безпека* – це стан захищеності держави, її суверенітету, територіальної цілісності, економічних, політичних та соціальних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Ця концепція охоплює широкий спектр аспектів, що включають військовий, економічний, соціальний, екологічний та інформаційний виміри. Національна безпека є невід'ємною частиною державної політики та слугує основою для стабільності, розвитку та добробуту суспільства.

До основних елементів теорії національної безпеки належать такі об'єкти національної безпеки, як держава, суспільство і особистість. Щодо держави передбачається захист

територіальної цілісності, суверенітету, політичної стабільності та державних інститутів. Суспільство як соціально-філософська категорія передбачає забезпечення соціальної єдності, захист прав та свобод громадян, підтримку національної ідентичності та культурних цінностей. Окрему позицію в системі національної безпеки займає особистість – з цим пов'язані питання охорони життя, здоров'я, майна та прав громадян від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки виступають державні органи: уряд, збройні сили, правоохоронні органи, служби безпеки; громадянське суспільство: громадські організації, засоби масової інформації, приватні компанії; міжнародні організації: ООН, НАТО, ЄС, які сприяють забезпеченню безпеки через міжнародне співробітництво.

У класичному розумінні до національної безпеки відносять військову безпеку (захист держави від зовнішньої агресії, розвиток оборонного потенціалу); економічну безпеку (стабільність економічної системи, захист ресурсів, інфраструктури та фінансових інтересів); енергетичну безпеку (надійність постачання енергоресурсів та захист стратегічних енергетичних об'єктів); інформаційну безпеку (захист інформаційних ресурсів, протидія кібератакам, забезпечення безпеки в медіапросторі); екологічну безпеку (попередження екологічних катастроф, охорона природних ресурсів); соціальну безпеку (забезпечення справедливості, запобігання соціальним конфліктам і нерівності).

Забезпечення національної безпеки базується на основних принципах, до яких традиційно належать: суверенітет (захист державної незалежності та самостійності у прийнятті рішень), урахування взаємозв'язків між різними сферами безпеки (військовою, економічною, інформаційною тощо); запобігання загрозам, що передбачає раннє виявлення та нейтралізацію потенційних загроз; міжнародне співробітництво як об'єднання

зусиль з іншими країнами та організаціями для протидії глобальним викликам; здатність до швидкої реакції на нові виклики та ризики.

В основі національної безпеки знаходяться певні теорії. Дозволимо собі зупинитися на деяких із них.

По-перше, це *реалістична теорія*, яка підкреслює, що основна загроза національній безпеці – це зовнішні військові ризики. Держава повинна забезпечувати баланс сил, розвивати оборонний потенціал та будувати альянси для захисту від зовнішньої агресії. Представниками такої теорії є Ганс Моргентау (H. J. Morgenthau) і Кеннет Уолтц (K. N. Waltz).

Заслуговує на увагу також *ліберальна теорія*, яка орієнтується на міжнародну співпрацю, дипломатію та спільну безпеку. Ця теорія стверджує, що економічна взаємозалежність, розвиток демократичних інститутів та робота міжнародних організацій можуть знижувати ризики конфліктів. Розроблялась ця теорія такими науковцями, як Роберт Кеохейн (R. O. Keohane) і Джозеф Най (J. S. Nye).

Конструктивістський підхід, своєю чергою, стверджує, що загрози національній безпеці є соціально сконструйованими і залежать від сприйняття суспільства та держави. Значна увага приділяється культурі, ідентичності та ідеям, які впливають на формування понять «загроза» та «безпека». Одним із найвідоміших представників є Александр Вендт (A. Wendt).

Критична теорія зосереджується на аналізі структур нерівності та пригнічення, що може створювати загрози безпеці. Вона закликає до перегляду традиційних підходів до безпеки з урахуванням потреб маргіналізованих груп. Представниками критичної теорії традиційно вважають Роберта Кокса (R. W. Cox) та Ендрю Лінклейтера (A. Linklater).

Коротко зупинимось на загрозах національній безпеці, які не втрачають актуальності – внутрішні загрози (політична нестабільність, соціальні конфлікти, корупція та злочинність,

економічні кризи) та зовнішні загрози (військова агресія, кіберзагрози та інформаційні війни, економічні санкції та торгові війни, екологічні катастрофи).

Національну безпеку завжди розуміють у конкретно-історичному аспекті. Тому наразі маємо окреслити наявні сучасні виклики у забезпеченні національної безпеки. Це процеси, пов'язані з глобалізацією, підвищення взаємозалежності країн, що створює, з одного боку, нові можливості, але й робить держави вразливими до глобальних ризиків. Останнім часом викликом інформаційного суспільства є кіберзагрози, що проявляється в зростанні кількості кібератак на критичну інфраструктуру. Не втрачають, якщо не набувають, актуальності екологічні виклики – зміни клімату, природні катаклізми та нестача ресурсів. Крім того, ми є свідками зростання транснаціонального тероризму та активності терористичних організацій. В умовах війн, які ширяться різними державами, загрозами національній безпеці є також міграційні процеси, які відбуваються як неконтрольована міграція, що може створювати соціальну та політичну напругу.

Теорія національної безпеки є фундаментом для розробки стратегій і політик, спрямованих на збереження стабільності та захисту держави. Сучасний підхід вимагає комплексного аналізу та співпраці на національному й міжнародному рівнях. Урахування економічних, інформаційних, екологічних і соціальних аспектів дає змогу створити стійку систему безпеки, яка ефективно реагує на виклики XXI століття.

Разом з тим, розуміння теорій безпеки неможливе без урахування людського фактора. Людський фактор є одним із ключових елементів у забезпеченні безпеки, оскільки рішення, дії та поведінка людей значною мірою визначають ефективність систем захисту в різних сферах. Цей фактор має як позитивний, так і негативний вплив, і його правильне врахування дозволяє знижувати ризики та підвищувати ефективність заходів безпеки.

Людський фактор у контексті безпеки визначається як сукупність психологічних, фізичних, професійних і поведінкових характеристик людини, які впливають на її здатність приймати рішення, взаємодіяти з технологіями та виконувати дії в межах системи безпеки.

Людський фактор формується на основі певних складових. Серед них звертаємо увагу на компетенції та знання, рівень підготовки фахівців у сфері безпеки. Традиційно для людського фактора важливим є також фізичний вимір – здоров'я та здатність до виконання завдань у складних умовах. Не в останню чергу актуалізується питання психологічного стану – стресостійкість, мотивація, здатність зберігати концентрацію. Також у людському факторі визначальними є аксіологічно-етичні якості – відповідальність, дисциплінованість, етика.

Людський фактор є вирішальним елементом у забезпеченні безпеки. Хоча він може бути джерелом помилок, правильний підхід до управління ним дозволяє мінімізувати ризики та підвищити ефективність систем безпеки. Інтеграція навчання, психологічної підтримки, автоматизації та стандартів безпеки створює передумови для стабільного функціонування систем у будь-яких умовах.

Багатовимірність феномена безпеки викликає зацікавленість у ньому сучасних філософських бачень. Актуальними, на нашу дуску, є кілька парадигм розуміння та розгляду безпеки.

Основоположним є ***екзистенційний вимір*** безпеки, коли безпека є умовою існування. Філософи-екзистенціалісти розглядають безпеку як фундаментальну умову людського буття. Безпека тут постає не просто як відсутність загроз, а як стан, що дозволяє людині реалізувати свій потенціал та автентичне існування. Так, Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger) пов'язував безпеку з концепцією «буття-в-світі», де вона є необхідною умовою для розкриття людського «Dasein». Жан-Поль Сартр (Jean-Paul Sartre) досліджував зв'язок між свободою та безпекою

в контексті людської відповідальності. Карл Ясперс (Karl Jaspers) аналізував безпеку через призму «граничних ситуацій» та комунікації. Габріель Марсель (Gabriel Marcel) розглядав безпеку в контексті «буття» та «володіння».

З погляду ***феноменології***, що й визначила відповідний підхід, безпека розглядається як суб'єктивно пережитий досвід. Це означає, що відчуття безпеки є не лише об'єктивним станом, але й глибоко особистісним переживанням, яке формується через індивідуальну свідомість та життєвий досвід.

Феноменологічна традиція пропонує осмислення безпеки, виходячи не з об'єктивних критеріїв чи зовнішніх загроз, а з досвіду суб'єкта, його сприйняття світу та міжособистісної взаємодії. Видатні феноменологи – Едмунд Гуссерль, Моріс Мерло-Понті, Альфред Шюц і Макс Шелер – розглядають безпеку крізь призму життєвого досвіду, тілесності, інтерсуб'єктивності та цінностей.

Едмунд Гуссерль (E. Husserl), засновник феноменології, ввів поняття «життєвого світу» (Lebenswelt) як безпосереднього досвіду людини, що передує науковому та теоретичному осмисленню реальності. У цьому контексті безпека є не просто фізичним або політичним станом, а складовою щоденного існування, в якому людина відчуває себе «вдома» у світі. Коли життєвий світ людини є стабільним, вона сприймає світ як безпечний, тобто як знайомий, передбачуваний і структурований. Проте в моменти криз (війни, пандемії, соціальні потрясіння) життєвий світ може втрачати свою звичність, породжуючи відчуття небезпеки, дезорієнтації та екзистенційної тривоги. Тому для Гуссерля безпека – це не просто наявність певних об'єктивних умов, а переживання зв'язку зі світом, що забезпечує відчуття стабільності та зрозумілості [25].

Моріс Мерло-Понті (M. Merleau-Ponty), розвиваючи ідеї Гуссерля, приділяв особливу увагу тілесності (corps propre) і ролі тіла у сприйнятті безпеки. Для нього людське тіло є не просто

фізичним об'єктом, а суб'єктивним переживанням власного існування у світі. Відчуття безпеки чи небезпеки, за Мерло-Понті, формується через тілесний досвід. Наприклад, якщо людина відчуває себе комфортно в певному просторі, її тіло розслаблене, рухи вільні, сприйняття світу відбувається плавно. Навпаки, у небезпечних або загрозливих ситуаціях тіло напружене, реакції загострені, відчуття часу змінюється. Також він наголошував, що простір безпеки не є суто об'єктивним. Наприклад, та сама вулиця може здаватися безпечною вдень, але небезпечною вночі – не тому, що її фізичні характеристики змінилися, а через зміну переживання простору тілом. Таким чином, для Мерло-Понті безпека – це, передусім, тілесно пережита якість буття у світі, що формується через сенсорний і руховий досвід [37].

Засновник феноменологічної соціології Альфред Шюц (A. Schütz) підкреслював, що безпека формується у взаємодії між людьми. Він розглядав її через інтерсуб'єктивність, тобто процес, у якому люди спільно конструюють значення та визначають, що вважати безпечним чи небезпечним. За Шюцом, відчуття безпеки базується на очікуванні передбачуваності у соціальному житті. Люди почуваються в безпеці, коли їхні взаємодії з іншими є стабільними та зрозумілими. Соціальні ролі, традиції, правила та норми виступають своєрідними «структурами безпеки», які дозволяють індивідам орієнтуватися у світі без постійного страху перед хаосом. Проте, якщо відбуваються соціальні зміни або конфлікти, звичні структури руйнуються і люди починають сприймати світ як загрозливий. Економічні кризи, революції чи війни знищують передбачуваність повсякденного життя, викликаючи кризу інтерсуб'єктивної безпеки. Тому для Шюца безпека – це не лише особистий досвід, а результат колективного погодження про правила соціальної взаємодії [44].

Торкнулась проблематики безпеки й феноменологічна етика та її представник Макс Шелер (M. Scheler), якому властивий погляд на безпеку через систему цінностей, які визначають

людське існування. На його думку, почуття безпеки безпосередньо пов'язане з тим, що суспільство вважає найвищими цінностями. Якщо суспільство орієнтується на духовні цінності (спільнота, довіра, чесність), то безпека розуміється як гармонія у відносинах між людьми, а якщо головними є матеріальні цінності (влада, власність, контроль), то безпека набуває радше індивідуалістичного значення та сприймається як захист від зовнішніх загроз.

Шелер також вважав, що безпека не може бути абсолютною, оскільки людина завжди перебуває у світі змін та нових викликів. Однак усвідомлення ієрархії цінностей допомагає визначити, які аспекти безпеки є фундаментальними, а які – другорядними. Для Шелера безпека – це не лише фізичний чи соціальний стан, а глибоко моральне питання, яке залежить від того, які цінності домінують у суспільстві. Феноменологічний підхід до безпеки дозволяє подивитися на це явище не просто як на набір об'єктивних умов, а як на переживання суб'єкта у світі. Ці ідеї особливо актуальні в сучасному контексті, де безпека набуває нових форм і значень, пов'язаних із цифровою реальністю, соціальними змінами та глобалізацією. Феноменологія допомагає зрозуміти, що безпека – це не просто відсутність загроз, а глибокий екзистенційний досвід, що формується через взаємодію людини зі світом, тілом, суспільством і цінностями загроз [43].

Сучасні філософи підкреслюють, що розуміння безпеки є соціально сконструйованим феноменом, звідси, набуває значущості ***соціально-конструктивістська перспектива*** безпеки. Те, що вважається «безпечним» чи «небезпечним», значною мірою визначається культурним контекстом, соціальними нормами та колективними уявленнями.

Соціальний конструктивізм наголошує, що наша реальність презентується через мову, дискурс, інститути та взаємодію. Це означає, що безпека не є об'єктивним і сталим феноменом, а формується у процесі суспільного конструювання, яке залежить від культурного, історичного та політичного контексту.

У роботі «Соціальне конструювання реальності» (1966) Пітер Бергер (P. L. Berger) і Томас Лукман (T. Luckmann) показали, що соціальні інститути відіграють ключову роль у формуванні колективного розуміння реальності, включно з поняттям безпеки. Вони пояснюють цей процес через три стадії соціального конструювання. Перша – це екстерналізація – люди створюють поняття безпеки через свої дії та взаємодії – владці розробляють закони, які визначають, що вважається безпечним або небезпечним. Друга стадія – об'єктивація – ідеї про безпеку набувають статусу «реальності», яка здається природною. Наприклад, система поліції чи національної оборони сприймається як «нормальна» частина суспільного життя. Третя – інтеріоризація – індивіди засвоюють ці уявлення та діють відповідно до них. Люди починають сприймати певні загрози як реальні, навіть якщо вони сформовані суспільством, а не є об'єктивними.

Таким чином, те, що суспільство вважає безпечним чи небезпечним, визначається не лише реальними загрозами, а й соціальними інститутами, політичними дискурсами та культурними нормами [18].

Американський соціальний конструктивіст Кеннет Герген (K. J. Gergen) наголошував, що реальність формується через мову та комунікацію. Це означає, що безпека – це не просто фізичний стан, а те, як ми говоримо про неї. Ми є свідками того, що у медіа можуть створюватися «моральні паніки», які змушують людей боятися певних явищ (міграції, тероризму, нових технологій). Держави використовують мову для виправдання заходів безпеки, наприклад, «війна з терором» або «боротьба з кіберзагрозами». Якщо певна група людей раніше вважалася «загрозою», але потім її репрезентація у суспільстві змінилася (наприклад ставлення до ЛГБТ-спільноти, біженців чи певних релігійних груп), відповідно змінюється і політика безпеки щодо них. Безпека – це не лише те, що є, а те, про що ми говоримо і як ми це розуміємо [8].

Німецький соціолог Ніклас Луман (N. Luhmann) розглядав безпеку через власну теорію соціальних систем, в якій суспільство складається з автономних підсистем (політика, економіка, право, мас-медіа тощо), що взаємодіють. За Луманом, держава, право та медіа створюють механізми, які дозволяють суспільству функціонувати без хаосу. Його теза, що ризики безпеки формуються в комунікації, має практичні приклади: загроза може не бути реальною, але, якщо медіа постійно говорять про неї, суспільство починає діяти так, ніби вона існує. Крім того, система безпеки працює через довіру. Люди почуваються в безпеці, коли довіряють інституціям, що забезпечують порядок (урядові структури, суди, поліція). Якщо ця довіра руйнується, зростає рівень страху та соціальної нестабільності. Тому і безпека – це не просто відповідь на реальні загрози, а частина складної соціальної системи, що залежить від довіри, комунікації та структурного порядку [13].

Юрген Габермас (Jü. Habermas) розглядав безпеку через теорію комунікативної дії, де головним фактором соціальної стабільності є раціональна комунікація між громадянами та державою. Безпека не може бути нав'язаною «згори», вона має бути результатом суспільної дискусії та взаємної згоди. Маніпуляція інформацією створює лише ілюзію безпеки. Авторитарні режими часто використовують концепцію безпеки як привід для обмеження свобод (впровадження цензури або масове стеження в «інтересах безпеки»). Чим більше люди залучені до політичного процесу, тим менше простору для зловживань владою та створення «штучних загроз». Тому громадянська активність є ключовим елементом реальної безпеки. Підсумовуючи погляди Габермаса, зазначимо, що справжня безпека можлива лише тоді, коли громадяни мають доступ до правдивої інформації, можуть відкрито обговорювати ризики та беруть участь у виробленні політики безпеки.

Соціальний конструктивізм допомагає зрозуміти, що безпека – це не лише реакція на загрози, а соціальний процес,

в якому беруть участь політичні інститути, медіа, дискурси та суспільні комунікації. Цей підхід особливо актуальний в теперішній ситуації, коли питання безпеки стає все більш медіатизованим, політизованим і дискурсивно гнучким. Це означає, що замість того, щоб розглядати безпеку як даність, ми маємо критично аналізувати, хто, як і чому визначає, що є безпечним, а що – ні.

У філософському дискурсі безпека розглядається крізь призму моральних імперативів, надаючи їй ***етичного виміру***. Виникають питання про баланс між безпекою та свободою, про межі допустимого втручання в приватне життя заради колективної безпеки, про відповідальність за забезпечення безпеки інших. Філософів цікавить проблематика – як безпека пов'язана з мораллю, відповідальністю, чеснотами та можливостями людини. Цей контекст міститься в роботах Ханни Арендт, Еммануеля Левінаса, Аласдера Макінтайра і Марти Нуссбаум. Їхні погляди базувались на тому, що етика безпеки не може зводитися лише до захисту від загроз, а має включати питання справедливості, гідності та міжособистісних обов'язків.

У своїх роботах, зокрема в «Походженні тоталітаризму» (1951) та «Про насильство» (1970), Ханна Арендт (H. Arendt) досліджувала взаємозв'язок між владою, насильством та безпекою. Арендт вважала, що справжня безпека можлива лише у вільному суспільстві, де громадяни мають право на участь у політичному житті. Вона критикувала авторитарні режими, які виправдовують жорсткий контроль та обмеження свобод «заради безпеки». На її думку, насильство не створює справжньої безпеки, а лише тимчасово пригнічує нестабільність. Вона попереджала, що тоталітарні режими використовують ідею «зовнішнього ворога», щоб маніпулювати суспільством і легітимізувати репресії. Арендт показала, що загроза безпеці часто походить не від явного зла, а від

рутини та бюрократичного сліпого підкорення. Це особливо актуально у випадках масових злочинів, коли чиновники виправдовують свою участь у репресіях тим, що «просто виконували накази». Отже, для Арендт безпека має базуватися не на насильстві, а на політичній відповідальності, свободі та правовій системі, яка гарантує права людини [1].

Еммануель Левінас (E. Lévinas) запропонував радикально новий підхід до безпеки, розглядаючи її не як захист власного «Я», а як етичний обов'язок перед Іншим («Загадка Іншого», «Тотальність і Нескінченність» (1961)). Левінас наголошує, що справжня безпека можлива лише тоді, коли ми турбуємося про безпеку інших, а не лише про власну. Це протистоїть традиційним концепціям, в яких безпека визначається через контроль і обмеження (наприклад зміцнення кордонів або створення воєнних альянсів). Левінас говорить, що зустріч з обличчям Іншого ставить перед нами моральну відповідальність. Ми не можемо будувати власну безпеку за рахунок пригнічення або ігнорування потреб інших. Левінас критикує концепцію «фортеці-безпеки», за якою суспільства будують стіни від загроз. Він пропонує альтернативну модель: безпека має базуватися на гостинності, взаємному визнанні та солідарності. Для Левінаса етична відповідальність за Іншого є ключовим принципом справжньої безпеки [32].

Аласдер Макінтайр (A. MacIntyre), один із головних представників сучасної етики чеснот, аналізував, як чесноти (чесність, справедливість, мужність, мудрість) формують суспільну безпеку. В роботі «Після чесноти» (1981) Макінтайр стверджує, що справжня безпека залежить не лише від законів і технологій, а від морального характеру суспільства. Якщо люди не дотримуються етичних норм, жодна система безпеки не буде ефективною. Сучасні суспільства часто використовують страх як інструмент контролю, змушуючи людей приймати обмеження заради «безпеки». Макінтайр вважає, що безпека має базуватися

на довірі та спільних моральних цінностях, а не на страху та репресіях. Вільне суспільство не може існувати без чесноти громадянської відповідальності. Люди повинні брати участь у формуванні безпекової політики, а не просто підкорятися «експертним рішенням». Тому безпека неможлива без розвитку чеснот у суспільстві, оскільки лише морально відповідальні люди здатні створити стабільне майбутнє [35].

Американська філософиня Марта Нуссбаум (M. Nussbaum) розвинула «теорію можливостей», яка підкреслює, що безпека – це не лише фізичний захист, а можливість людини реалізовувати свої здібності та жити гідно. У роботі «Створення можливостей: підхід до розвитку людини» вона стверджує, що безпека – це не просто відсутність насильства, а умови для розвитку людини (освіта, охорона здоров'я, свобода слова). Якщо людина не має доступу до базових можливостей, то вона не може відчувати себе в безпеці. Нуссбаум критикує підхід, за якого безпека зводиться до військової або політичної стабільності. Вона вважає, що економічна нерівність, дискримінація та бідність є такими ж серйозними загрозами, як і тероризм або війна. Тому, на думку М. Нуссбаум, справжня безпека – це не просто захист від загроз, а створення умов для людського процвітання. Етичний підхід до безпеки показує, що вона не може зводитися лише до фізичної захищеності [40].

Таким чином, етична перспектива безпеки наголошує на необхідності справедливості, моралі та людської гідності у створенні безпечного світу.

Сучасна філософія розглядає безпеку не як статичний стан, а як динамічний процес, надаючи безпеці онтологічного статусу. Це означає постійну взаємодію між різними рівнями реальності – від індивідуального до глобального. У цьому контексті безпека набуває багатовимірного характеру, оскільки включає не лише фізичний та матеріальний аспекти, а й соціальний, інформаційний, культурний та екологічний виміри. Так, безпека

особистості визначається не тільки її суб'єктивним відчуттям захищеності, а й об'єктивними умовами, які гарантують стабільність і прогнозованість її життєвого простору.

На рівні суспільства безпека є результатом взаємодії соціальних інститутів, політичних процесів та економічних механізмів. Вона залежить від здатності держави адаптуватися до змін, передбачати загрози та ефективно реагувати на них. Глобальний рівень безпеки, у свою чергу, включає взаємодію держав, міжнародних організацій та глобальних акторів у контексті нових викликів, таких як зміни клімату, кіберзагрози, геополітичні конфлікти та пандемії.

Таким чином, сучасний підхід до безпеки визнає її мінливість, процесуальність і взаємозалежність, що потребує комплексного осмислення та адаптивних стратегій управління.

Розглядаючи ***епістемологічні аспекти*** безпеки, філософи наголошують на складності її пізнання та визначення. Оскільки безпека є багатовимірним явищем, її розуміння залежить від перспективи аналізу, соціального контексту та наявних знань. Одним із ключових питань є критерії визначення безпеки: що вважати безпечним, а що – ні? Відповідь на це питання значною мірою визначається не лише об'єктивними факторами (наприклад статистичними даними про рівень загроз), але й суб'єктивним сприйняттям безпеки окремою особою чи спільнотою. Так, та сама ситуація може сприйматися як безпечна для одних і загрозлива для інших, залежно від особистого досвіду, культурного контексту та доступної інформації.

Ще одним важливим аспектом є співвідношення об'єктивних і суб'єктивних вимірів безпеки. Чи можна вважати суспільство безпечним, якщо його члени не відчувають себе захищеними? Чи є суб'єктивне почуття безпеки достатнім критерієм, якщо реальні загрози залишаються невидимими або ігноруються? Відповіді на ці питання вимагають міждисциплінарного підходу, що враховує як філософські, так і соціологічні, психологічні та політичні дослідження.

Видатні мислителі, такі як Мартін Гайдеггер, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс і Габріель Марсель, досліджували безпеку не як суто фізичний чи політичний стан, а як глибоко екзистенційне переживання, пов'язане з буттям, свободою, відповідальністю, комунікацією та турботою.

Мартін Гайдеггер (M. Heidegger) у своїй головній праці «Буття і час» (1927) аналізував існування людини (Dasein) через поняття «буття-в-світі» (In-der-Welt-sein). На його думку, людина завжди перебуває в контексті певного світу, який не є нейтральним чи безпечним, а завжди наповнений можливими загрозами, невизначеністю та необхідністю вибору. Безпека в Гайдеггера не є чимось зовнішнім, а радше пов'язана з тим, наскільки людина усвідомлює своє становище у світі та як вона ставиться до власного буття. У цьому контексті він вводить поняття «турботи» (Sorge) – основного способу людського існування, що проявляється у відчутті невпевненості, необхідності постійно діяти та приймати рішення. За Гайдеггером, безпека – це не гарантований стан, а радше процес самовідкриття людини у світі. Людина не може досягти абсолютної безпеки, оскільки її існування завжди пов'язане з ризиком, смертю та постійним пошуком сенсу [24].

Жан-Поль Сартр (J.-P. Sartre), розвиваючи ідеї екзистенціалізму, розглядав безпеку та свободу як глибоко взаємопов'язані категорії. У його філософії свобода є абсолютною, оскільки людина сама визначає свою сутність через вчинки. Однак разом зі свободою приходить і відповідальність, що може стати джерелом страху та нестабільності. У своїх творах (зокрема «Буття і ніщо» (1943)) він стверджував, що людина не може шукати безпеки у зовнішніх структурах – державі, релігії чи традиціях – оскільки це означає уникнення власної свободи. Ті, хто прагнуть абсолютної безпеки, фактично відмовляються від своєї відповідальності та автентичного існування.

У Сартра безпека стає вибором: людина може прагнути комфорту та уникнення ризиків, але це означає втрату свободи та автентичності. Навпаки, прийняття свободи передбачає життя в умовах невизначеності, ризику та навіть екзистенційного страху [42].

Карл Ясперс (K. Jaspers) запровадив концепцію «граничних ситуацій» (Grenzsituationen), які є фундаментальними моментами в житті людини, коли вона стикається з власними обмеженнями – смертю, болем, провиною, боротьбою або кризою. У такі моменти традиційні уявлення про безпеку руйнуються, і людина змушена переглянути свої цінності та спосіб існування. На думку Ясперса, справжня безпека не може бути досягнута шляхом уникнення граничних ситуацій. Навпаки, саме через їхнє переживання людина здобуває справжнє розуміння себе та світу. Другий важливий аспект його концепції безпеки – комунікація. Він вважав, що людина може знайти справжню безпеку лише у відкритому діалозі з іншими. Безпека не є ізольованим станом, а будується через взаєморозуміння, довіру та здатність до чесного спілкування [27].

Французький екзистенціаліст Габріель Марсель (G. Marcel) запропонував розрізнення між «буттям» (être) і «володінням» (avoir) як ключовий принцип осмислення безпеки. «Володіння» – це ставлення до світу, в якому людина намагається контролювати та підпорядковувати реальність собі. У цьому контексті безпека часто розглядається як накопичення матеріальних благ, політичної влади чи соціального статусу. «Буття» – це спосіб існування, що базується не на контролі, а на відкритості, діалозі та гармонії зі світом. На думку Марселя, справжня безпека не може бути досягнута через матеріальні речі, оскільки вони не дають глибокого сенсу життя. Людина, яка прагне абсолютної безпеки шляхом контролю, фактично стає її заручником. Справжня безпека, за Марселем, ґрунтується на довірі, стосунках і духовному

вимірі буття. Безпека не є чимось, що можна гарантувати зовнішніми засобами, вона виникає в процесі взаємодії з іншими та відкритості до трансцендентного [36].

Отже, роздуми Гайдеггера, Сартра, Ясперса та Марселя демонструють, що безпека – це не просто фізичний або соціальний стан, а екзистенційна проблема, пов'язана з буттям, свободою, відповідальністю та взаємодією з іншими.

Зазначені концепції актуальні й сьогодні, адже в сучасному світі безпека все більше розглядається не лише як технічна чи політична проблема, а як глибокий філософський виклик, що стосується самої природи людського існування.

Таким чином, проблема пізнання безпеки залишається відкритою, адже вона залежить від багатьох факторів, включаючи рівень знань, доступ до інформації, критичне мислення та суспільні механізми оцінки ризиків і загроз.

Безпека розглядається у її діалектичному зв'язку з небезпекою. Це означає, що безпека не існує як абсолютне чи остаточне явище, а є динамічним процесом, що завжди співвідноситься з потенційними загрозами. Філософи наголошують, що саме протиставлення безпеки та небезпеки створює їх взаємозалежність: ми усвідомлюємо цінність безпеки лише в умовах загроз, а сама ідея безпеки передбачає існування чогось, від чого потрібно захищатися.

Однак прагнення до абсолютної безпеки може породжувати нові форми небезпеки. По-перше, тотальний контроль і надмірна регуляція, що впроваджуються задля забезпечення безпеки, можуть призводити до обмеження прав і свобод людини, тим самим створюючи загрозу авторитаризму та втраті особистої автономії. Приклади можна знайти в сучасних державних системах масового спостереження, які, з одного боку, спрямовані на попередження злочинності та тероризму, а з другого – можуть використовуватися для придушення інакомислення та встановлення політичного контролю.

По-друге, прагнення до безпеки може спровокувати нові конфлікти. У міжнародній політиці, наприклад, нарощування озброєнь часто виправдовується необхідністю гарантувати національну безпеку, але водночас вона створює глобальну нестабільність, підвищуючи ризики збройних конфліктів. Тобто заходи безпеки одних можуть розглядатися іншими як загроза, що запускає механізм взаємного страху та ескалації напруженості.

По-третє, надмірне прагнення до безпеки може призводити до соціальної ізоляції та страху перед новизною. Якщо суспільство чи окрема людина надто орієнтовані на уникнення ризиків, це може обмежувати розвиток, гальмувати інновації та створювати атмосферу недовіри. Історія показує, що суспільства, які намагалися повністю виключити загрози через ізоляцію або консерватизм, згодом втрачали здатність адаптуватися до змін і стикалися з новими викликами, які не могли ефективно подолати.

Отже, безпека та небезпека – це не лише протилежності, а складний взаємозв'язок, який потребує балансування. Справжня безпека полягає не у виключенні всіх ризиків, а у здатності адекватно оцінювати загрози, приймати обґрунтовані рішення та розвивати адаптивні механізми реагування. В умовах сучасного світу, де рівень невизначеності та взаємопов'язаності зростає, важливо уникати крайнощів та усвідомлювати, що повна безпека – це ілюзія, а справжня стабільність народжується з гнучкості та готовності до змін.

Сучасна філософія розглядає безпеку не лише як стан чи процес, але і в контексті часу, аналізуючи її зв'язок із минулим, теперішнім і майбутнім. Це дозволяє краще зрозуміти динаміку безпеки, її залежність від історичного досвіду, актуальних загроз і майбутніх викликів.

Минулий досвід відіграє ключову роль у формуванні сучасних підходів до безпеки. Історія містить безліч прикладів криз, воєн, катастроф та соціальних потрясінь, що стали важливими уроками для наступних поколінь. Аналізуючи ці події,

філософи та дослідники безпеки намагаються визначити закономірності виникнення загроз, механізми їхнього розвитку та наслідки для суспільства.

Історичний досвід впливає також на формування колективної пам'яті та культури безпеки. Держави та суспільства, що пережили війни, тероризм, економічні кризи або техногенні катастрофи, схильні розробляти стратегії безпеки, ґрунтуючись на власному минулому. Наприклад, після Другої світової війни концепція національної безпеки значно змінилася, а міжнародні організації, такі як ООН та НАТО, були створені саме для запобігання повторенню подібних трагедій. А сучасний прецедент російського повномасштабного вторгнення став формувальним чинником для перегляду національних безпекових стратегій багатьох європейських країн, насамперед тих, що мали досвід радянської окупації.

Філософські підходи до безпеки наголошують, що її розуміння у теперішньому моменті базується на оцінці актуальних ризиків і можливостей. Безпека тут і зараз є продуктом суспільних норм, політичних рішень і технологічних інновацій, які спрямовані на мінімізацію небезпек. Значну роль у цьому процесі відіграють сучасні інформаційні технології та засоби комунікації, які дозволяють у реальному часі відстежувати потенційні загрози, здійснювати моніторинг ситуацій та оперативно реагувати. Наприклад, системи кібербезпеки, аналітичні центри національної безпеки та глобальні платформи обміну інформацією забезпечують швидкий доступ до даних про можливі загрози, що дозволяє зменшити рівень ризику.

Проте в сучасному світі виникає ілюзія негайної безпеки, коли поточні загрози здаються контрольованими завдяки технологіям. Насправді ж, такі фактори, як політична нестабільність, соціальна нерівність та екологічні проблеми, продовжують становити загрозу, навіть якщо вони не є очевидними в короткостроковій перспективі.

Одним із найважливіших аспектів сучасної філософії безпеки є прогнозування майбутніх загроз. Оскільки безпека не є статичним станом, її необхідно постійно переосмислювати в контексті можливих викликів майбутнього. Футурологія, системний аналіз і моделювання сценаріїв використовуються для передбачення потенційних кризових ситуацій. Наприклад, технологічний розвиток відкриває нові горизонти, але водночас створює нові ризики – від штучного інтелекту та автоматизованих систем контролю до біотехнологічних загроз.

Особливу увагу філософи приділяють питанню ***стратегічного прогнозування.*** Актуалізуються питання: як запобігати майбутнім загрозам, не обмежуючи свободу особистості та розвитку суспільства? Які методи можуть гарантувати довготривалу стабільність у світі, що постійно змінюється? Як уникнути ситуацій, коли заходи безпеки самі стають джерелом нових небезпек?

Розгляд безпеки у контексті часу дає змогу усвідомити її динамічну природу та необхідність балансу між минулим досвідом, поточними викликами та майбутніми загрозами. Жоден із цих аспектів не можна ігнорувати, адже саме їхній взаємозв'язок формує ефективну систему безпеки, яка здатна реагувати на сучасні виклики та адаптуватися до нових реалій.

Філософські концепції безпеки все частіше звертаються до її інтерсуб'єктивного виміру, наголошуючи, що безпека не є лише особистим чи суто об'єктивним станом, а формується через взаємодію між суб'єктами – людьми, групами, суспільствами та державами. Це означає, що безпека не є чимось, що можна встановити раз і назавжди, а радше динамічним процесом, що змінюється залежно від соціального контексту, культурних норм та міжособистісних відносин.

Філософи наголошують, що безпека не може бути лише індивідуальним відчуттям – вона формується в колективі через взаємне сприйняття загроз, довіру або її відсутність, а також

спільні механізми реагування на потенційні ризики. Те, що сприймається як «безпечне» чи «небезпечне», визначається суспільними дискусіями, політичними наративами, культурними нормами та історичним досвідом. Те, що в одній країні вважається загрозою (імміграція, політична ідеологія, технологічний прогрес), в іншій може сприйматися як можливість або навіть необхідність.

Люди та спільноти не лише оцінюють ризики особисто, але й співвідносять їх з думкою інших. Страх перед тероризмом чи економічною кризою може бути підсилений або зменшений через медіа, політичні заяви та суспільні дискусії.

Інтерсуб'єктивна безпека означає, що безпека однієї групи може сприйматися іншою як загроза. Це помітно, зокрема, у міжнародних відносинах, коли оборонна політика однієї держави може виглядати як агресія в очах іншої. Безпека формується через довіру між суб'єктами. Високий рівень суспільної довіри сприяє стабільності та зменшенню загроз, тоді як недовіра може спричинити соціальні конфлікти, поляризацію та навіть розпад держав. Довіра між державами також є ключовим фактором міжнародної безпеки. Відсутність взаємного розуміння та готовності до діалогу веде до конфронтації та збройних конфліктів.

Філософи та дослідники безпеки, такі як Баррі Бузан і Оле Уівер, пропонують концепцію «суспільства безпеки» (security community), де безпека розглядається як результат колективного сприйняття загроз і готовності держав співпрацювати для їх подолання. Тому автори наголошують, що на міжнародному рівні безпека залежить від комунікації між державами, переговорів, укладення угод і дипломатичних відносин. А відсутність взаємного визнання загроз і безпекових інтересів часто призводить до воєн, політичної нестабільності та санкцій [5].

Інтерсуб'єктивний підхід до безпеки змушує переглянути традиційні уявлення про неї як про щось об'єктивне і незмінне.

Безпека більше не розглядається виключно як стан, а як процес взаємного творення, який залежить від комунікації та діалогу між суб'єктами; суспільної довіри та рівня соціальної згуртованості; політичних і культурних контекстів; історичного досвіду та наявних механізмів співпраці.

Розуміння безпеки крізь призму інтерсуб'єктивності дозволяє уникнути спрощених підходів до її оцінки. Такий підхід демонструє, що безпека – це не просто відсутність загроз, а активний соціальний процес, який вимагає діалогу, взаємного визнання та довіри. У світі, що стає все більш взаємопов'язаним, саме цей підхід може сприяти створенню більш стабільних та гармонійних суспільств.

Сучасний технологічний прогрес вносить свої корективи в розуміння безпеки, відкриваючи нові можливості, але водночас створюючи безпрецедентні загрози. Філософи аналізують ці зміни, досліджуючи, як розвиток штучного інтелекту, біотехнологій і віртуальної реальності трансформує концепцію безпеки на індивідуальному, суспільному та глобальному рівнях.

Штучний інтелект змінює підходи до безпеки, оскільки може виступати як засобом її зміцнення, так і джерелом нових ризиків. З одного боку, ШІ використовується для моніторингу загроз, аналізу великих обсягів даних, передбачення кризових ситуацій і забезпечення кібербезпеки. Системи штучного інтелекту здатні виявляти аномалії у фінансових транзакціях, запобігати кібератакам та автоматично реагувати на загрози.

З другого боку, неконтрольований розвиток ШІ створює певні ризики. ШІ може використовуватися для ведення бойових дій без людського втручання, що піднімає питання етичної відповідальності та можливих сценаріїв неконтрольованих конфліктів. Також штучний інтелект приймає рішення на основі даних, які можуть містити соціальні, расові чи економічні упередження, що призводить до несправедливості та

дискримінації. Автоматизація заміщає людську працю в багатьох сферах, що може спричинити соціальну нестабільність і нові форми економічної небезпеки. Деякі філософи, зокрема Нік Бостром (N. Bostrom), висловлюють побоювання, що створення надрозумного ШІ може призвести до втрати людством контролю над власною долею [19].

Розвиток біотехнології відкриває безпрецедентні перспективи для людства в галузі медицини, генної інженерії та продовження життя. Проте ці досягнення також породжують нові ризики. Зокрема, технології CRISPR сприяють зміні ДНК людини, викликаючи запити щодо меж прийнятного втручання в біологічну сутність людини. Як ми можемо пом'якшити потенціал експлуатації та нерівності, якщо генетична модифікація стане доступною виключно для заможних верств суспільства? Прогрес біотехнології дозволяє розробляти синтетичні віруси або бактерії, які можуть бути використані для військових або терористичних цілей.

Додатковий вимір, що стосується збільшення тривалості життя, хоча продовження життя й насправді є похвальним досягненням, породжує запитання щодо його соціальних та економічних наслідків, особливо щодо розподілу ресурсів, розподілу праці та екологічних наслідків. Ці проблеми досліджуються крізь призму біоетики, зокрема через рівновагу між перевагами та потенційними небезпеками, які є притаманними прогресу в біотехнології. Еволюція віртуальної та доповненої реальності трансформує не тільки нашу перцептивну взаємодію зі світом, але й фундаментальні концепції безпеки. Оскільки люди все більше занурюються у віртуальне середовище, з'являється запит щодо автентичності загроз, наявних у цих сферах. Наприклад, фінансові збитки, понесені в цифрових сферах, можуть мати відчутний вплив на життя людей. Людство поступово залежить від технологій, які породжують ризики для інформаційної безпеки, розмивання конфіденційності

та потенціал когнітивних маніпуляцій. Залучення до віртуальної реальності може спричинити соціальну самотність, зміни в поведінці та навіть появу нових форм залежності. У сукупності ці технологічні виклики змушують переоцінити саму суть безпеки. Хоча безпека історично була пов'язана переважно з фізичною охороною та відсутністю конфліктів, нині вона перетворюється на більш складну та багатогранну конструкцію.

У сучасному світі технологія стала одним із ключових факторів, що впливають на безпеку. Філософи технології досліджують її не лише як сукупність інструментів чи систем, але й як соціальний, політичний та онтологічний феномен. Дон Іхде, Лангдон Віннер, Бруно Латур і Пол Вірільо аналізують безпеку в контексті технологічного розвитку, розглядаючи її з різних перспектив: етичної, політичної, соціальної та швидкісно-інформаційної.

Дон Іхде (D. Ihde) визнаний одним із найзначніших прихильників феноменологічного підходу до техніки. У своїх наукових працях він досліджує спосіб, яким технології перетворюють людське сприйняття світу, пов'язані з цим ризики та загальне почуття безпеки. Технологія слугує посередником між людством і зовнішнім середовищем. Наприклад, камери спостереження не тільки зображують реальність, але й змінюють її, створюючи новий вимір безпеки або, як варіант, посилюючи почуття неспокою. Впровадження біометричних систем, датчиків або безпілотних літальних апаратів впливає на наш досвід безпеки, оскільки ці технології змінюють рівновагу між наглядом та конфіденційністю. Зростаюча складність технологічних досягнень корелює з появою нових ризиків. Наприклад, автономні системи, такі як автопілоти та рішення штучного інтелекту, можуть розвивати «ілюзію безпеки», тоді як їх складний характер робить всеосяжний контроль недосяжним. Іхде підкреслює, що технологію не можна класифікувати однозначно як зло чи добро: її наслідки залежать від того, як саме

вона інтегрується в соціальне середовище. Наприклад, технологія розпізнавання обличчя може використовуватися для захисних заходів, але вона також має потенціал для сприяння поширеному спостереженню та порушенню прав людини. Для Іхде концепція безпеки в технологічних рамках виходить за межі простих технічних викликів, натомість виявляє питання сприйняття та посередництва, яке вимагає ретельного контролю [26].

Ленгдон Віннер (L. Winner) досліджує політичні наслідки, властиві технології. Він стверджує, що технологія постійно «упереджена» – вона незмінно впливає на динаміку влади, соціальні ієрархії та заходи безпеки. Наприклад, алгоритми кредитного скорингу можуть посилити суспільні диспропорції, алгоритми прогнозування злочинності можуть проявляти упередженість щодо конкретних демографічних показників, а технології масового спостереження можуть сприяти авторитарному управлінню. Віннер пояснює, що численні технології приховують основні структури влади, що має прямий вплив на проблеми безпеки. Державні установи та корпорації часто застосовують технології під виглядом безпеки, але це використання може зазіхати на свободи особистості. Законодавство про кібербезпеку, наприклад, може служити приводом для введення цензури на цифрові платформи. Автоматизовані рішення, що впливають на безпеку, можуть звільнити людей від відповідальності. Наприклад, хто несе відповідальність, якщо автономний автомобіль причетний до зіткнення: Виробник? Власник транспортного засобу? Розробник програмного забезпечення? Як бачимо, перетин безпеки та технологій виходить за межі простих технічних аспектів, представляючи принципово політичний виклик, який вимагає прозорості та демократичного нагляду [51].

Бруно Латур (B. Latour) висунув теорію актор-мережі (ANT), яка з’ясовує, що безпека виникає внаслідок взаємодії між людськими агентами та технологічними сутностями. Безпека

не може бути віднесена виключно до людських зусиль – імовірніше, на неї впливають різні пристрої, системи та інфраструктурні компоненти. Наприклад, такі елементи, як мости, камери спостереження або навіть цифрові паролі слугують критичними учасниками побудови безпеки. Жодний технологічний артефакт не може самостійно забезпечити безпеку – він неодмінно залежить від контекстних рамок. Для ілюстрації: апарат кібербезпеки досягає ефективності виключно тоді, коли існує сприятлива взаємодія між людськими користувачами та алгоритмічними процесами. Якщо будь-який компонент у мережі безпеки схибить, це може спричинити каскадні збої (наприклад відключення електроенергії або кібервторгнення). У сфері технологій безпека виходить за межі простих технічних результатів; вона являє собою багатогранний процес, що включає динамічну взаємодію між людьми, інфраструктурою та алгоритмами [31].

Пол Вірільо (P. Virilio) аналізує вплив швидкості (dromology) на безпеку. Він вважає, що сучасне технологічне суспільство розвивається занадто швидко, і це створює нові загрози. Чим швидше розвивається технологія, тим більше шансів, що контроль за нею буде втрачений. Автоматизація фінансових ринків, розвиток ШІ чи автономної зброї можуть вийти з-під людського контролю через свою швидкість. На думку Вірільо, кожна нова технологія створює не лише користь, а й потенційну катастрофу. Автомобіль створив можливість для швидкого пересування, але також призвів до аварій та смертності на дорогах. Сучасні технологічні процеси розвиваються настільки швидко, що суспільство не встигає їх осмислити, що робить людей більш вразливими перед загрозами. Вірільо показує, що безпека – це не лише технологічне питання, а фундаментальна проблема часу та швидкості розвитку суспільства [48].

Таким чином, безпека у технологічному світі – це не просто контроль ризиків, а складний соціально-технологічний процес, що вимагає критичного осмислення.

Безпека в сучасному філософському розумінні розглядається як процес адаптації до швидких змін, в якому важливу роль відіграє не лише контроль ризиків, але й здатність суспільства бути гнучким перед викликами майбутнього. Через це осмислення потребує низка питань:

– чи варто обмежувати технологічний розвиток заради безпеки, чи він має розвиватися безперешкодно?
– як знайти баланс між інноваціями та етичними принципами безпеки?
– чи здатна людина контролювати наслідки власних винаходів у довгостроковій перспективі?

Філософське осмислення технологічного прогресу змушує по-новому поглянути на безпеку як динамічний, багатовимірний процес. Технології не тільки змінюють наші уявлення про те, що означає бути в безпеці, а й створюють нові виклики, з якими людство ще не стикалося. Відповідь на ці виклики потребуватиме не лише наукових і технологічних рішень, а й філософського осмислення, що допоможе зберегти баланс між прогресом та етикою, безпекою та свободою, розвитком та відповідальністю.

Враховуючи наявність різноманітних концептів безпеки, набуває актуальності ***холістичний підхід***, що передбачає формування цілісного розуміння безпеки, яке враховує взаємозв'язок між різними її аспектами – фізичним, психологічним, соціальним, духовним. Ця філософська перспектива допомагає глибше зрозуміти комплексність та багатовимірність феномена безпеки, виходячи за межі його суто практичного розуміння. Вона також підкреслює важливість критичного осмислення наявних уявлень про безпеку та їх постійного переосмислення в контексті сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Г. Походження тоталітаризму / пер. з англ. О. Юдкіна. Київ: Дух і Літера, 2015. 768 с.
2. Бальцерович А. Теорії міжнародної безпеки: критичний аналіз / пер. з пол. Київ: Дух і Літера, 2011. 448 с.
3. Бек У. Ризикове суспільство: на шляху до іншої сучасності / пер. з нім. Київ: Критика, 2000. 384 с.
4. Беттс Р. К. Конфлікти після холодної війни: аргументи на користь і проти / пер. з англ. Київ: Наш Формат, 2016. 512 с.
5. Бузан Б., Уівер О., де Вільде Я. Безпека: нова структура міжнародних відносин / пер. з англ. Київ: АртЕк, 2003. 416 с.
6. Волтерс У. Безпека, територія, населення: фукіанська перспектива / пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2015. 320 с.
7. Вольферш А. Політика нації: дослідження міжнародних відносин та безпеки / пер. з англ. Київ: Либідь, 2009. 384 с.
8. Герген К. Дж. Соціальна конструкція в контексті / пер. з англ. А. А. Кисельова, Ю. С. Вовк. Харків: Гуманітарний центр, 2016. 328 с.
9. Гідденс Е. Наслідки сучасності / пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2011. 208 с.
10. Коллінз А. Сучасні дослідження безпеки: вступ / пер. з англ. Київ: К.І.С., 2010. 368 с.
11. Крауч Д. Теорії безпеки в сучасному світі / пер. з англ. Київ: Основи, 2012. 400 с.
12. Ліпшутц Р. Розуміння глобальної безпеки / пер. з англ. Київ: Основи, 2007. 352 с.
13. Луман Н. Ризик: соціологічна теорія / пер. з нім. Київ: Ніка-Центр, 2018. 320 с.
14. Мюнклер Г. Нові війни / пер. з нім. Київ: Вид-во Старого Лева, 2018. 280 с.
15. Ситник Г. П.; Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України: підручник / за ред. Г. П. Ситника. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372 с.
16. Уолт С. М. Революція та війна / пер. з англ. Київ: Вид-во Жупанського, 2013. 360 с.
17. Франчук В. І. Теорія безпеки соціальних систем: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Львів; Одеса: Фенікс, 2020. 224 с.
18. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Garden City, NY: Anchor Books, 1966. 219 p.
19. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford: Oxford University Press, 2014. 390 p.

20. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.
21. Cox R. W. Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History. New York: Columbia University Press, 1987. 500 p.
22. Douglas M., Wildavsky A. Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers. University of California Press, USA, 1982.
23. Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford University Press, 1990. 188 p. URL: https://cdn.bookey.app/files/pdf/book/en/the-consequences-of-modernity.pdf
24. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1927. 437 S.
25. Husserl E. Ideen zu Einer Reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie. Halle: Max Niemeyer Verlag, 1913. 366 S.
26. Ihde D. Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 256 p.
27. Jaspers K. Philosophie. Berlin: Springer, 1932. 1153 S.
28. Keohane R. O., Nye J. S. Power and Interdependence: World Politics in Transition. Boston: Little, Brown and Company, 1977. 292 p.
29. Knight F. H. Risk, Uncertainty and Profit. Boston: Houghton Mifflin Company, 1921. 381 p.
30. Krause K., Williams M. C. Critical Theory and Security Studies. 1996. URL: https://doi.org/10.1177/0010836798033003004
31. Latour B. We Have Never Been Modern. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. 157 p.
32. Lévinas E. Totalité et Infini: Essai sur l'extériorité. La Haye: Martinus Nijhoff, 1961. 284 p.
33. Linklater A. The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era. Columbia: University of South Carolina Press, 1998. 320 p.
34. Luhmann N. Risk: Sociological Theory / Transl. by Rhodes Barrett. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1993.
35. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. London: Duckworth, 1981. 301 p.
36. Marcel G. Journal métaphysique. Paris: Gallimard, 1927. 336 p.
37. Merleau-Ponty M. Phénoménologie de la perception. Paris: Gallimard, 1945. 531 p.
38. Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf, 1948. 489 p.

39. Nussbaum M. The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 544 p.
40. Nussbaum M. C. Creating Capabilities: The Human Development Approach. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
41. Perrow C. Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies. New York: Basic Books, 1984. 386 p.
42. Sartre J.-P. L'Être et le néant. Paris: Gallimard, 1943. 722 p.
43. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die Materiale Wertethik: Neuer Versuch der Grundlegung Eines Ethischen Personalismus. Halle: Max Niemeyer Verlag, 1916. 672 S.
44. Schütz A. Der Sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt: Eine Einleitung in die Verstehende Soziologie. Wien: Springer, 1932. 327 S.
45. Simon H. A. Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations. New York: Macmillan, 1947. 259 .
46. Thomas C. Global Governance, Development and Human Security: The Challenge of Poverty and Inequality. London: Pluto Press, 2000.
47. Turner B. A. Man-Made Disasters. London: Wykeham Publications, 1978. 251 p.
48. Virilio P. Speed and Politics: An Essay on Dromology. New York: Semiotext(e), 1986. 145 p.
49. Waltz K. N. Theory of International Politics. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979. 251 p.
50. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 429 p.
51. Winner L. Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought. Cambridge, MA: MIT Press, 1977. 386 p.

1.2. МЕТАФІЗИКА БЕЗПЕКИ ЯК МЕТАТЕОРІЯ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ

Павло КРЕТОВ

«Приборкання людством повсякденних загроз –
особливо недооцінена форма прогресу»
С. Пінкер «Просвітництво сьогодні.
Аргументи на користь розуму, науки та прогресу» (2019)

«Сенс іманентної рамкової структури полягає в тому,
щоб жити в безособових порядках, космічних,
соціальних та етичних порядках,
які можна повністю пояснити у власних термінах
і не потрібно розглядати
як залежні від чогось зовнішнього,
від «надприродного» чи «трансцендентного»
Ч. Тейлор «Секулярна доба» (2018)

Ідея абсолютної безпеки, інтерпретованої як повна відсутність змін і розвитку, суперечить концепції свободи – фундаментальному принципу західної філософської традиції, що в афористичній формі зафіксовано вже у відомій парадоксальній метафорі Анахарсіса, скіфа і водночас одного із семи славетних грецьких мудреців – «Безпечні кораблі – це кораблі, витягнуті на берег» [5, с. 11]. Тому виникає необхідність розмежування між безпекою, що забезпечує прогрес, і безпекою, яка спричиняє стагнацію. У цьому контексті показовими є патерналістські ідеологеми авторитарних систем, де суспільний договір деформується до обміну прав і свобод на мінімальні гарантії виживання. Розглянемо та проаналізуємо деякі релевантні візії безпеки.

У «Британській енциклопедії» безпека визначається як стан захищеності, тобто відсутність шкоди, що відсилає до античної опозиції блага й зла. Це поєднання платонівського етичного есенціалізму та аристотелівського принципу міри розкриває безпеку як когнітивну структуру – усвідомлення меж між загрозою й благом у певному контексті [30].

«Енциклопедія безпеки та управління надзвичайними ситуаціями» наголошує на динамічному характері поняття, розрізняючи «безпеку від» (захист від небезпеки) і «безпеку для» (створення умов розвитку). Ця дихотомія вказує на існування двох моделей – закритої, орієнтованої на стабільність, і відкритої, спрямованої на прогрес [25].

Вітчизняний дослідник В. Горлинський підкреслює аксіологічні контексти безпеки [2], з чого випливає динамічний зв'язок цього комплексу смислів з концептом розвитку який унаочнює прагнення до блага як фундаментальної цінності і до справедливості, свободи, тлумачених як категорії соціального. Отже, безпека у філософській традиції Заходу постає як діалектичний феномен, що поєднує захист і розвиток, статичність і динаміку. Вона має онтологічний вимір, оскільки охоплює як причинно-наслідкові, так і телеологічні аспекти людського буття й соціальної організації. Безпека сьогодні перетворилася на одну з головних категорій філософії сучасності, її «тиху матрицю» (Д. Велч), через яку осмислюються політика, мораль, техніка й саме поняття життя. Вона пронизує всі рівні – від глобальної політики до побутових рішень, від алгоритмів штучного інтелекту до інстинктів виживання. І водночас безпека залишається аналітичною філософською проблемою: що саме ми маємо на увазі, коли говоримо, що «почуваємося безпечно»?

Метафізика безпеки постає як спроба осмислення безпеки не лише як політичної категорії, а як глибинної онтологічної структури соціального буття, яка визначає межі можливого для соціальної дії, комунікації та історичного розвитку. Безпека

в цьому контексті є не просто станом захищеності чи стабільності, а первинним метафізичним принципом, що забезпечує можливість співіснування й орієнтації людини у світі. Метафізика безпеки не обмежується функціональними чи технічними параметрами, вона розглядає безпеку як умову буття, як «архе» (згадаймо мілетську натурфілософію) – першоджерело, початок і водночас аристотелівську телеологічну мету соціально-політичної дії. У веберівському розумінні соціальна дія визначається як осмислена поведінка, зорієнтована на інших. Саме в цьому контексті безпека набуває метатеоретичного статусу, адже створює передумови для осмисленості дії: вона є тією граничною умовою, за якої можливі довіра, стабільність і взаєморозуміння. Якщо дія без орієнтації на безпеку може призвести до хаосу або руйнування соціальних зв'язків, то безпека як метафізичний принцип упорядковує простір дії, задаючи рамки смислів, норм і цілей, форматуючи соціально-політичну дію.

Водночас метафізика безпеки виходить за межі позитивістського тлумачення М. Вебера і наближається до проєкту фундаментальної онтології буття-в-світі М. Гайдеґґера. Безпека у цьому сенсі може бути розглянута як умова відкритості до світу, а не лише захищеності від нього. Вона поєднує логіку буття і становлення, стабільності й руху, і тому виступає як метатеорія соціально-політичної дії, котра пояснює не окремі механізми, а саму можливість соціального порядку, що, можливо, вказує на глибшу генезу такої візії безпеки – зокрема, на антропологію та христологію Аврелія Августина та його концептуалізацію кореляції між «земним» та «небесним». Соціально-політична дія в сучасних умовах глобальної невизначеності дедалі більше набуває характеру управління ризиками, що означає зсув у бік «рефлексивної модерності» (У. Бек), де безпека стає не наслідком, а мотивом дії. Це вимагає переосмислення метафізичних засад соціального: дія постає як

реалізація смислу у світі, де загроза – постійна умова існування. Безпека тут виконує функцію регулятивної ідеї, яка дозволяє інтегрувати раціональні, етичні та екзистенційні аспекти буття. Таким чином, соціально-політична дія, що орієнтується на безпеку, не є лише інструментальною чи технічною; вона є онтологічно вмотивованою, оскільки спрямована на збереження цілісності людського співбуття.

Веберівська концепція дії передбачає взаємозв'язок суб'єктивного сенсу і соціального контексту, що відкриває шлях до розуміння безпеки як метатеоретичного горизонту: дія має сенс лише тоді, коли забезпечено умови передбачуваності, стабільності та захищеності комунікативного поля. Безпека в цьому сенсі є передумовою постання «інтерсуб'єктивного світу», який дозволяє взаємодію акторів без руйнування системи смислів, що цілком у традиції фукіанського розгляду безпеки як форми влади, що діє не через заборону, а через управління ризиками, передбачення і нормалізацію. Цей перехід від дисциплінарного до «сек'юритарного» суспільства демонструє, що безпека – не просто політична функція, а глибинний принцип організації соціального поля. У цьому, зокрема, полягає її метафізичний статус: вона не є похідною від соціальних процесів, а навпаки – визначає їхню можливість. Безпека стає універсальною категорією, через яку суспільство осмислює власне існування, межі хаосу та порядок. У такому розумінні метафізика безпеки постає як метатеорія, що пояснює умови дії в термінах онтології – як співвідношення буття і небуття, стабільності й загрози. Якщо політика розглядається як діяльність, спрямована на збереження спільного, то метафізика безпеки пояснює, чому збереження є онтологічно первинним щодо розвитку: буття можливе лише як убезпечене буття. Це співвідношення корелює з античною ідеєю міри – як обмеження надмірного, що загрожує цілісності. У цьому сенсі безпека є не просто інструментом, а категорією, що впорядковує

саму реальність соціального. Метафізика безпеки як метатеорія також пояснює дуалізм між «безпекою від» і «безпекою для», що виражає діалектичну напругу між охоронною, зберігаючою та творчою функціями безпеки. Перша спрямована на захист системи, друга – на створення умов для її розвитку. Саме ця подвійність робить безпеку метафізичною категорією, адже вона поєднує в собі заперечення небезпеки і утвердження можливості, подібно до механізму ляйбніцевої аперцепції.

У сучасному глобальному світі, який З. Бауман (Z. Bauman) визначає як «плинну модерність» (чи то рідку, рідинну – *liquid modernity* [12]), безпека стає тим, що намагається стабілізувати мінливість, а отже, є метафізичним актом у самій основі соціального буття. Її метатеоретичний статус виявляється в тому, що будь-яка соціальна чи політична теорія передбачає певне розуміння безпеки – як норми, межі або мети. Таким чином, метафізика безпеки – це не окрема дисципліна, а рівень рефлексії, який пояснює передумови мислення і дії. Вона показує, що будь-яка соціальна практика є відповіддю на питання: як діяти так, щоб зберегти можливість дії. Цей парадоксальний момент – дія заради можливості дії – і становить сутність безпеки як метатеоретичного принципу. Безпека, у веберівському ключі, не зводиться до бюрократичного чи адміністративного механізму контролю, вона є проявом раціональності, що вкорінена в онтологічному страхові людини перед хаосом. Відтак, безпека виступає як синтез соціального сенсу і метафізичного порядку, де дія є формою буття, а буття – формою дії. Таким чином, метафізика безпеки – це не лише теоретичний конструкт, а фундаментальна парадигма осмислення сучасного соціально-політичного буття, що об’єднує в собі веберівську осмисленість дії, фукіанську аналітику влади і гайдеггерівську онтологію присутності.

У книзі «Безпека: філософське дослідження» (2022) сучасний філософ Д. А. Велч (D. A. Welch) наголошує, що філософія безпеки починається не з технічних чи стратегічних

міркувань, а з онтологічного запитання: «Що варто убезпечити – і чому?» [34, с. 3]. Він закликає повертатися до самих підвалин цього поняття, бо жодна політика, жодна стратегія безпеки не може бути осмисленою, якщо ми не визначимо, які саме речі (у гайдеггерівському сенсі) ми вважаємо вартими захисту. Йдеться, отже, про позиціонування людини щодо цінностей та про вибір ідентичностей. Філософ пропонує мислити безпеку не як абсолют, а як спектр рішень, в яких завжди є компроміс між об'єктивними і суб'єктивними загрозами, між обмеженими ресурсами і нескінченними ризиками. «Безпека – це питання компромісів та розстановки пріоритетів; ілюзія повної безпеки – найвірніший шлях до невпевненості» [34, с. 27]. Ця фраза звучить як виклик і державним апаратам, і філософським системам, які спокушаються утопією абсолютного захисту, відкидаючи філософські та екзистенційні виміри безпеки.

У певному сенсі безпека як спінозівський модус існування абсолютної субстанції або гайдеггерівський екзистенціал переживання реальності як досвіду, емпіричного, мисленнєвого чи уявного, сконструйованого знаходиться на межі дологічного та довербального «плану іманентності» (Ж. Делез) [3] свідомості та сфери ноезису і горизонту ноематичного, простору людських когніцій. І тому вона є тим ніцшевим «людським, занадто людським», що фіксує людиномірну, а не дескриптивно кваліметричну природу безпеки, її метафізичність як трансцендентальний вимір людської соціальності.

Д. Велч вводить поняття «референта безпеки», тобто того, щодо кого чи чого ми мислимо загрозу. Його ієрархія – від екосфери через державу й культуру до людини – нагадує про багатовимірність буття, в якому загроза не завжди антропоцентрична. Філософ стверджує: «Екосфера є передумовою для будь-якого іншого референта; без неї нічого не залишається, що можна убезпечити» [34, с. 112]. Таким чином, філософія безпеки набуває екологічного виміру: вона вже не

зводиться до війни, тероризму чи інформаційних ризиків, а охоплює фундаментальну вразливість світу як середовища життя, а також унікального суб'єктивного umwelt`у Я. фон Ікскюль. Це розширення поняття не означає, що людина зникає з фокусу; навпаки, вона стає частиною мережі взаємозалежностей, де безпека людини пов'язана з безпекою довкілля, культури, інформаційного простору. Якщо мислити безпеку лише у вузькому політичному сенсі, ми неминуче породжуємо нові форми небезпеки – для природи, для довіри, для демократії.

Ф. Ґро (F. Gros) у книзі «Принцип безпеки: від спокою до регулювання» (2019), розглядаючи генеалогію безпеки, стверджує, що безпека проходить шлях від внутрішнього стану спокою (serenitas), через об'єктивну стабільність (sine periculo), далі до гарантії держави (state security) і, нарешті, до сучасної біополітичної фази – «біозахист, контроль, регулювання та захист у мінливих умовах сучасного суспільства» [19, с. 5]. Безпека, яка колись означала спокій душі, перетворюється на форму влади, на мережу процедур, спрямованих на управління ризиками. Дослідник зазначає: «Безпека стала тихою сиреною, яка небезпечно вабить нас, водночас приглушуючи обіцянки політики» [19, с. 7]. Промовиста метафора «тихої сирени» вказує, що прагнення безпеки поступово витісняє саму політичну свободу: під гаслом захисту ми приймаємо контроль, під приводом стабільності – обмеження автономії. Суспільство постає немов гомерівський Одіссей протягом ніцшевого вічного повернення в оточенні спокус і викликів контролю та втрати свободи. Ця теза Ф. Ґро суголосна з попередженням Д. Велча про ілюзію абсолютного захисту. Якщо Велч шукає раціональну основу для пріоритизації загроз, то Ґро підкреслює саму метафізичну природу безпеки – її здатність ставати тотальною.

Філософія безпеки не може бути нейтральною: кожна її версія несе в собі певну антропологію, певну концепцію влади

й життя. У стоїчному сенсі безпека означала гармонію з розумом; у державному – стабільність; у сучасному – регуляцію. У подібній еволюції безпека може втратити етичну та назагал філософську закоріненість й набути технократичного характеру: вона стає не цінністю, а процедурою. Дослідник наполягає на людиномірності безпеки: «Безпеку слід відновити як обіцянку миру, а не як програму контролю» [19, с. 211].

Б. Шнайєр (B. Schneier) у книзі «Натисніть тут, щоб убити всіх: безпека та виживання у гіперпов'язаному світі» (2018) намагається поєднати етичну та технологічну візії безпеки, стверджуючи, що сучасний світ мережевих систем створив новий тип вразливості людини, який не може бути усунутий ні силою, ні законом: «Зараз усе є комп'ютером, а це означає, що все можна зламати» [29, с. 4]. У цій простій тезі закладено радикальну зміну парадигми: загроза більше не зовнішня, вона інтегрована в саму структуру нашого світу. Безпека стає не станом, а процесом нескінченного реагування. Дослідник формулює нову етику відповідальності, докорінно відмінну від екзистенційної візії Г. Йонаса: «Нам потрібно створювати системи, які безпечно виходять з ладу та плавно відновлюються, тому що ідеальна безпека неможлива» [29, с. 289]. Це може означати тріумф безсенсової технологізованої рекурсивності (подібно до автоматизму та уніфікованості гайдеггерового *das man*).

Бачимо, що і Велч, і Ґро, і Шнайєр просувають ідею про неможливість абсолютної безпеки, але в технологічному вимірі: резильєнтність, здатність до відновлення стає новою чеснотою, яка онтологізує людину, постаючи практично новою життєвою формою, межею гуссерлевого життєсвіту та новітньою формою трансцензусу людини. П. Мартін (P. Martin) розвиває цю думку: його «правила безпеки» – це не технічні інструкції, а ментальні принципи: «Думай як нападник», «Розумій людський фактор», «Розвивай стійкість» [23, с. 45–52]. Безпека, за Мартіном, не зводиться до систем контролю; вона передбачає культуру

мислення, де людина усвідомлює власні обмеження, когнітивні упередження, ілюзії захисту. Він пише: «Безпека – це на 90 відсотків психологія, на 10 відсотків технології» [23, с. 11]. На нашу думку, цей зсув – від технічного до антропологічного – робить безпеку сферою філософії людини, її самопізнання й відповідальності. У цьому сенсі Мартін відновлює первісне значення стоїчної *«serenitas»*, про яку говорив Ґро: справжня безпека починається з усвідомлення власної вразливості, а не з її заперечення.

Г. Дж. МакАлір (G. J. McAleer) у своїй праці «Етика безпеки: комерція та злочинність у поліцентричному світі» (2025) переносить дискусію в площину моралі та економіки. Дослідник намагається показати, як у поліцентричному та дефрагментованому світі, де безпекові функції дедалі частіше виконують приватні структури, виникає нова етика відповідальності: «Безпека більше не є монополією держави, а поліцентричною практикою, де моральні норми узгоджуються між багатьма суб’єктами» [24, с. 18]. Приватизація безпеки створює парадокс: з одного боку, вона підвищує гнучкість і ефективність, з другого – розмиває легітимність, бо відповідальність розподіляється між корпораціями, державами, спільнотами. Філософ риторично запитує: «Чи може приватна охорона служити спільному благу, чи вона неминуче перетворює безпеку на товар?» [24, с. 74]. Його відповідь амбівалентна: можливо, лише тоді, коли економічні актори приймають етичну відповідальність, а не лише прагнуть прибутку. Ця теза перегукується з ідеєю Велча, що безпека завжди є питанням вибору і моральної оцінки, і з попередженням Ґро про ризик перетворення безпеки на інструмент влади. Бачимо, що фундаментальний парадокс людської соціальності, узгодження антитетичних та неконгруентних індивідуальних та колективних потреб, прагнень та інтересів повертає у світі 6-го технологічного устрою свою актуальність через актуалізацію метафізики безпеки

як філософії соціальності та метатеорії безпеки – як структурувальної потуги людської соціальності.

К. Вехтер (K. Wächter) у книзі «Безпека та свобода в юридичній філософії» (2016) аналізує співвідношення свободи і безпеки в контексті правової держави: «Свобода є не протилежністю безпеки, а її передумовою» [33, с. 9]. Очевидно, що такий підхід концентрує суть ліберальної традиції: безпека без свободи перетворюється на рабство, а свобода без безпеки – на хаос. Правова держава мусить постійно балансувати між цими двома полюсами, не віддаючи переваги жодному остаточно.

Е. Оррю (E. Orrù) у своїй монографії «Легітимність, безпека, автономія: політична теорія цифрового безпекового порядку ЄС» (2021) аналізує політику безпеки Європейського Союзу у контексті цифровізації. Її центральне питання: як можливо забезпечити безпеку, не втрачаючи автономії громадян? «Політика безпеки може бути легітимною лише тоді, коли вона поважає автономію громадян», – стверджує дослідниця [27, с. 142]. Безпека, отже, – це не просто мета, а тест на легітимність політичних інституцій. У цьому сенсі спостерігаємо продовження традиції комунікативно-практичної візії соціально-політичної взаємодії Ю. Габермаса: легітимність виникає через комунікативне узгодження, а не через ефективність контролю. У цифрову добу це означає, що громадяни мають брати участь у визначенні того, як і які дані можуть використовуватися в ім’я безпеки.

У вітчизняній сучасній фаховій літературі В. Ліпкан розглядає концепт безпеки принагідно до феномена національної ідеї [4]; О. Сидорчук досліджує безпеку як систему, яка має бути синхронізована з європейськими стандартами, а також напрями її трансформації [7]; дослідники ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України у колективній монографії досліджують загрози політичній стабільності в Україні військового часу, феномен безпеки в умовах прямих і гібридних воєнних загроз [6]. Важливо що розділ монографії присвячено структурі політичного поля

України та процесам реконфігурації політичного простору (О. Майборода), що є метатеоретичним підходом. Якщо поєднати ці різні перспективи – аналітичну, культурну, ідеологічну, історичну, технологічну, моральну, правову, – постає складна картина сучасної філософії безпеки. Вона більше не може бути монодисциплінарною. Безпека – це перетин філософії свідомості, філософії інформації, соціальної філософії, етики, політики, техніки і права.

На рівні філософського масштабування проблеми це означає, що безпека більше не є лише зовнішнім станом частини цілого, а онтологічним горизонтом сучасності. Ми існуємо в умовах постійної загрози, але загроза – це вже не тільки ворог, а й сама складність світу, його взаємопов'язаність. «Складність – ворог безпеки» [34, с. 121], і ця афористична візія нагадує нам про к'єркегорівсько-гайдеггерівську традицію тлумачення концепту тривоги (нім. *Angst*) як модусу (екзистенціалу) буття-в-світі. Чим складніший світ, тим більше ми шукаємо контролю; чим більше контролю – тим менше свободи; чим менше свободи – тим крихкіша довіра, без якої безпека неможлива.

Звідси випливає парадокс, який є основою філософії безпеки: ***справжня безпека не може бути досягнута насильством над невизначеністю***. Вона можлива лише через визнання меж, через резильєнтність, через культуру самоконтролю й відповідальності. «Безпека – це процес постійного пристосування, а не фіксована мета» [34, с. 219], а тому «ілюзія повної безпеки вбиває саму ідею миру» [19, с. 205], що цілком у традиції кантівського розуміння миру як «вічного». Безумовно, етика безпеки не означає бездіяльність: «моральна відповідальність у безпеці – це баланс: пильність без параної, обережність без репресій» [24, с. 182]. У цьому балансові, можливо, і полягає сучасна мудрість: ***навчитися жити в умовах ризику, не перетворюючи ризик на виправдання тотального контролю.***

Сучасна філософія безпеки, отже, вчить не стільки уникати небезпек, скільки мислити їх, що наближає метафізику безпеки до філософії свідомості, цифрової антропології та сучасних когнітивних прочитань ідеї гуманізму як раціональності (С. Пінкер). Безпека стає способом саморефлексії суспільства – дзеркалом його страхів, бажань, меж. Те, що ми вважаємо загрозою, багато говорить про нас самих: про наші цінності, наші технології, наші історичні травми. Коли ми говоримо «національна безпека», ми часто маємо на увазі «збереження нашого способу життя»; коли вживаємо слово «кібербезпека» – «захист довіри»; «екологічна безпека» – «виживання як виду». Таким чином, безпека – це питання не лише захисту, а й самовизначення.

У цьому контексті філософія безпеки суголосна також з філософією інформації. Якщо інформація – це нова субстанція соціального буття, то її збереження і цілісність стають умовою самої реальності: «Перетворення автономії на залежність від даних» [27, с. 203] означає, що людина, подібно до кафкіанського Грегора Замзи, неконтрольовано трансформується, стає залежною від інфраструктур, які її ж і захищають, якщо останні тлумачити як знелюднений знеособлений хаосмос (Д. Джойс). Це нова антропологічна ситуація – ми довіряємо системам, які потенційно можуть контролювати нас, і водночас не можемо без них існувати. Філософський горизонт безпеки тому відкривається до глибшого питання: що означає бути в безпеці у світі, де загроза інтегрована у саму тканину буття?

У сумі всіх цих підходів філософія безпеки сьогодні постає як діалог між страхом і свободою, між технікою й мораллю, між державою й особистістю. Вона не дає рецептів, але формує

здатність мислити в умовах ризику – і, можливо, це і є найглибша форма безпеки. Отже, метафізика безпеки як метатеорія сучасної соціально-політичної дії постає не як ще одна міжгалузева субдисципліна між безпекознавством і філософією, а як спроба продумати самі умови можливості дії під загрозою, вразливості й невизначеності, тобто ті граничні рамки, в яких політичні, правові, економічні та культурні практики набувають смислу і легітимності. У цій перспективі безпека перестає бути лише технічним завданням зменшення ризиків або оптимізації оборонних ресурсів, бо вона вписана у структури буття-у-світі, у способи конституювання суб'єктів і колективів, у матеріальні інфраструктури і дискурсивні режими, що разом формують горизонт можливого для сучасних суспільств. Саме тому метафізика безпеки потребує метатеоретичного рівня опису: вона прагне не лише пояснити, як працюють конкретні політики (наприклад політики кіберзахисту, міграції чи надзвичайного стану), а й показати, чому ми взагалі мислимо небезпеку і безпеку так, як мислимо; чому певні загрози вважаються «екзистенційними», а інші – «рутинними»; як відбувається перетворення невизначеності на об'єкти управління та як через це переформатовуються самі суб'єкти політичної дії. У підсумку метафізика безпеки постає як метатеорія – тобто як рефлексія над умовами і межами різних безпекових теорій та практик, від реалізму й кооперативної безпеки до сек'юритизації, біополітики й онтологічної безпеки політичних та соціальних акторів.

Відомо, що поняття «онтологічної безпеки» (Е. Ґідденс [18]) стало одним із визначальних у гуманітаристиці з кінця XX століття і донині. Соціолог і філософ означив онтологічну безпеку як базове відчуття тривалості, довіри і впорядкованості повсякденної рутини, без чого суб'єкти розсипаються під тиском екзистенційної тривоги; це відчуття підтримується «практичною свідомістю», рутинними звичаями й «захисною оболонкою» довіри, що дозволяє нам «просто йти далі» (ця поширена

англомовна ідіома наразі позначає механізм рутинізації стресів, потрясінь, екзистенціальних та соціальних екстремумів у буденній свідомості) попри радикальну невизначеність пізньої модерності (постійні ризики, множинні експертні системи, дистанціювання часу–простору). Це не психологічна передумова, а фундаментальний чинник соціального порядку: рутинізована повсякденність, що притлумлює тривогу, є умовою спроможності діяти. Звідси й подальша розробка цієї ідеї на рівні, наприклад, безпеки міжнародних відносин: держави, так само як індивіди шукають не лише фізичної безпеки, а й онтологічної – збереження сталого образу «я», впізнаваних відносин із «значущими іншими» і звичних сценаріїв взаємодії; відтак навіть небезпечні конфлікти за умови рутинізації можуть надавати безпеки-як-визначеності, і саме через це політичні актори інколи «прив'язуються» до конфлікту, який раціонально мали б згортати [26]. Це цілком придатне для раціоналізації російської агресії проти України в контексті її прагнення відновити неоімперську ідеологічну матрицю.

Н. Крікель-Чой (N. C. Krickel-Choi) наголошує на тілесності й афективності «я» та на тому, що фізична й онтологічна безпеки переплетені, а не протиставлені [20], тобто метафізика безпеки мусить рахуватися з втіленою, афективною природою суб'єктності та її залежністю від матеріальних «тіл» держав і людей. Усе це вказує: сучасна драма безпеки – це драма не лише зброї й кордонів, а й ідентичностей, буденності, сенсів та автонаративів.

Суттєво, що метафізика безпеки окреслює ширший горизонт, аніж класична політично-філософська традиція. Зокрема, Копенгагенська школа досліджень миру (Б. Бузан, О. Вевер, Я. де Вільде) [15] запропонувала розуміти безпеку як особливий політичний режим, коли питання артикулюється як «екзистенційна загроза» «референтному об'єктові», що легітимує надзвичайні заходи; ця сек'юритизація – акт, який відбувається

в дискурсі, але спирається на інституції й аудиторію, і він може торкатися не лише військового, а й політичного, економічного, суспільного й екологічного секторів. У метатеоретичному ключі ця рамка виводить нас за межі редукції феномена безпеки до насилля і держави, наголошуючи на процесуальності та міжсекторальності: безпека – це не стан, а спосіб упорядкування контингентності через практики «винятку» і «загрози». Водночас критики сек'юритизації (Г. Стрітцель [31] та ін.) уточнюють напруження між ілокутивними та перформативними мовними актами та матеріальними інфраструктурами, роллю аудиторії, візуальних образів і неліберальних контекстів, що розпросторює можливості застосування візії метафізики безпеки, здатної бачити як дискурс, так і речі, як мову, так і матеріальні втілення владних мереж як фукіанські структури панування.

М. Фуко (M. Foucault) у лекціях «Безпека, територія, населення» (1978) [17] розрізняє правові, дисциплінарні й «сек'юритарні» механізми влади, показуючи, що, починаючи з XVIII століття, об'єктом влади стає «населення» як біологічний вид, а безпека – це специфічні апарати управління «середовищем» і циркуляціями (товарів, людей, хвороб), що працюють не через заборону, а через нормування і розрахунок можливого; ці «технології безпеки» нерозривні з ліберальною раціональністю невтручання (*«laisser–faire»*) і новим мистецтвом урядування, а отже безпека стає структурною умовою сучасної політики, а не лише реакцією на загрозу. Саме тут метафізика безпеки отримує свій біополітичний вимір: у модерній візії влада не просто «оберігає» державу; вона виробляє і керує формами життя, норми якого задають кордони можливого й допустимого, а статистичні поняття ризику і небезпеки перетворюють невизначеність на керовану матерію урядування.

За Д. Агамбеном (G. Agamben), «стан винятку» як режим ручного управління стає парадигмою урядування модерної державності, тимчасове «призупинення» права і закону і тим

самим злиття влади–закону з владою–факту стає тривалою практикою, внаслідок чого життя як «оголеність», позаструктурність (*naked life*) опиняється у зоні, де право і ненормативне насилля збігаються; це радикально переозначує безпеку як нескінченну процедуру легітимації винятку, в якому екзистенційна загроза постійно відтворюється для відтворення влади [10]. У метатеоретичному розумінні це означає: безпека є не лише «захистом від»; вона є також продуктивною смислогенеративною матрицею, через яку окреслюється, хто рахується суб'єктом, а хто – «виключений» або «зайвий», що чудово ілюструють сучасні практики cancel culture, а також конструювання темпоральних режимів реальності в дискурсах і наративах політики та культури (А. Ассман, Р. Козеллек).

Своєю чергою У. Бек (U. Beck) описує пізню модерність як «суспільство ризику», де головними стають не розподіл багатства, а розподіл «сконструйованих» ризиків – побічних ефектів індустріальної й технонаукової раціональності; у такому світі класичні інституції (наука, право, політика) втрачають гарантії «раціонального контролю» над ризиками, глобальні контури невизначеності перевищують можливості централізованого управління, а сам політичний горизонт стає «космополітичним» під тиском транснаціональних загроз – від клімату до тероризму. Звідси метафізичний наслідок: світ уже не є (за метафорою філософа) суходолом фактів із поодинокими озерами невизначеності, навпаки – це океан невизначеностей із кількома островами стабілізованих форм [13], і політика безпеки повинна врахувати цю онтологічну зміну, відмовляючись від ілюзії повного контролю на користь рефлексивного співжиття з невизначеним, переформатуванням самої уяви про захищувані об'єкти і допустимі при цьому засоби.

Однак метафізика безпеки реконфігурує не лише інституційні режими мислення та соціально-політичної дії; вона також – про взаємозалежність вразливостей. Дж. Батлер,

розвиваючи поняття *«прекарності»* (за філософинею, це політично обумовлений стан, за якого певні групи населення більше за інших страждають від руйнування соціальних і економічних мереж підтримки та диференційовано «оголюються» для гноблення, насильства і загибелі) та *«оплакуваності»* (ознака належності до груп, які мають суспільно визнане право на статус жертв) [1], підкреслює, що життя – завжди вже спільно вразливе, а етика миру вимагає «жити з певною вразливістю до інших», інакше логіка помсти лише примножує загальну вразливість, нормалізуючи війну як повторюваний ритуал компенсації страху. Політика, що визнає спільну *прекарність*, відкриває можливості для ненасильницького розв'язання конфліктів і для перегляду того, чиї втрати ми взагалі готові вважати «жертвами». Отже, у метатеоретичному плані безпека – це не лише знищення загрози, а також переформатування *«рамок оплакуваності»*, тобто тих культурних схем, через які ми взагалі визнаємо когось «таким, що заслуговує на захист» [14].

Інформаційний вимір безпеки: між конструктивізмом і метафізикою

У цьому сенсі метафізика безпеки взаємодіє з політичною теологією винятку (Агамбен) і з етикою співіснування (Батлер), пропонуючи подвійний рух: замість автоматизму екстраординарних винятків, що знецінюють право і закон, – політика рамок, що розширюють «ми», і замість фетишизації контролю – практики взаємної вразливості як джерела нової солідарності.

Пам'ятаючи, що сучасна соціально-політична дія відбувається в мережевих середовищах, де «акторами» виступають не лише люди й інституції, а й технології,

алгоритми, інфраструктури, корисно долучити перспективу Бруно Латура й *actor–network theory*. Латур переконливо показує, що «соціальне» – це не особлива субстанція, а процес збирання асоціацій, в якому об'єкти також мають «агентність»; змінюючи інструменти, ми змінюємо всю соціальну теорію, яка на них спирається; і світ радше є «композицією спільного», ніж ієрархічним порядком. Для метафізики безпеки це означає: загрози і захисти – гібридні; вони розподілені в асамбляжах людей–речей–кодів (від ППО до дата-центрів і логістики), а отже – не редукуються до «рішень суверена». Безпека не локалізується в одному «центрі контролю», бо «реальність – це те, що чинить опір» у вузлах мереж; політика безпеки мусить вміти «збирати» нові колективи, в яких довіра, стандарти, протоколи та матеріальні вузли (кабелі, підстанції, супутники) стають такими ж важливими, як договори чи заяви лідерів [22].

Якщо ці метафізичні інсайти накласти на соціально-політичну дію сьогодення, ми побачимо кілька рівнів переформатування. На рівні глобального порядку війна росії проти України оголила зіткнення не лише норм, а й «онтологій» – різних уявлень про саму природу політичного, суверенітету, безпеки, колективної ідентичності; одна сторона апелює до «недиференційованої» безпеки імперського простору та логіки сили, інша – до правового порядку, самовизначення і солідарності демократичних спільнот; унаслідок цього відбувається «розмова в різних реальностях», де навіть спільні інструменти (міжнародне право) тлумачаться через взаємонеперетинні онтології [21]. Звідси й непрозорість смислів цієї війни для частини Глобального Півдня, який не відчуває власної онтологічної загроженості у цьому конфлікті, зберігаючи рутинні практики «неприєднання», що надають їм відчуття ідентичності й автономії; отже, онтологічна безпека тут пояснює небажання вписуватися у «чужі» рамки сек'юритизації, навіть визнаючи факт агресії [32]. На рівні внутрішньоукраїнському

перші місяці повномасштабного вторгнення породили потужні політичні міфи – «армії супергероїв», «незламного народу», «зачарованої землі», – що стали стратегіями опору і відновлення онтологічної безпеки через наративи трансценденції, ідентичності та норми; ці міфи, як показує емпіричний аналіз, «склеювали» спільний сенсовий простір і зміцнювали готовність до дії попри радикальну невизначеність і травму. У паралельних військово-аналітичних розвідках [28] звертають увагу і на «онтологічні» вади традиційного мислення про проксі-війни, вказуючи, що неправильні визначення самого «що це таке» ведуть до хибних стратегічних висновків і політик, – ще одне підтвердження того, що метафізика понять безпеки прямо впливає на операційні рішення.

З метатеоретичної перспективи метафізика безпеки має справу з трьома взаємопов'язаними складниками: загроза, суб'єкт, час–простір, і кожен із них у пізній модерності радикально ускладнений. По-перше, загроза дедалі рідше є «зовнішнім ворогом», а дедалі частіше – побічним ефектом власних «позитивних» проєктів (технонаука, глобальна логістика, дороговартісна цифровізація), тобто вона внутрішньосистемна; це означає, що політика безпеки має бути рефлексивною і здатною ставити під сумнів власні засновки (парадокс, на якому наполягає У. Бек). По-друге, суб'єкт безпеки – не лише держава як суверен, а множинний акторний ансамбль: індивіди, міста, мережеві платформи, енергетичні системи, регіональні союзи; Латурова інтуїція тут радикалізує політику – безпека стає управлінням асамбляжами, де «речі» так само «голосують», як люди, – і цю «політику речей» слід осмислювати не менш уважно, ніж дипломатію або право. По-третє, часопростір безпеки – це не стільки лінія фронту, скільки розподілене поле циркуляцій, де сек'юритизація може відбутися в одному вузлі (скажімо, морський коридор чи мережевий протокол), породжуючи «ефекти на відстані»; це повертає нас до Фуко:

середовище стає ключовим об'єктом управління, а урядування – мистецтвом вести населення крізь невизначеність, не руйнуючи ринку та свободи, на яких стоїть модерна політика.

Метафізика безпеки як метатеорія також дозволяє краще побачити перехрестя сек'юритизації й онтологічної безпеки. Якщо сек'юритизація – це дискурсивно-політичний режим, що, інструменталізуючи виняток, перетворює проблему на загрозу, то онтологічна безпека – екзистенційно-наративний режим, що через звичні форми повсякденної рутини підтримує ідентичність. Разом вони формують «подвійну спіраль» сучасної дії: ми сек'юритизуємо те, що загрожує нашим рутинізованим життєвим формам і образу «я», і водночас тримаємося за ці фрейми, які самі можуть відтворювати конфлікт, бо дають нам визначеність. На прикладі «прив'язаності до конфлікту» (Д. Мітцен): небезпека стає «домівкою», бо там зрозуміло, хто ми; вихід із конфлікту – це загроза розчинення ідентичності, а отже «небезпечно» в глибшому сенсі, ніж обстріл чи блокада. Через це метафізика безпеки мусить містити інструменти «десек'юритизації» [15] – переведення питань із режиму винятку в режим нормальної політики – і ренаративізації ідентичностей – вироблення нових сталих фреймів, що дають онтологічну безпеку без залежності від ворожнечі.

У контексті України та цілої Європи ця метафізична напруга особливо дається взнаки. Внутрішня й зовнішня сек'юритизація, що набула сили після 2014 і радикалізувалася після 2022 року, – вимушений засіб виживання, але водночас вона ставить питання: як у довгій перспективі зберегти суспільство, не зафіксувавши його ідентичність виключно у відштовхуванні від агресора? Саме тут наративи «армії супергероїв» і «святої землі» показують свою амбівалентність: вони зміцнюють опір, але можуть цементувати «виняток» як норму, отже, їх потрібно поєднувати з інклюзивними практиками оплакуваності, з етикою прекарності, яка визнає багатошаровість втрат і гідність різних «інших» –

внутрішніх і зовнішніх, цивільних і військових, громадян і біженців; інакше онтологічна безпека перетвориться на «твердиню», що не витримує повернення до звичайної політики. Паралельно доведеться переосмислити інституційні форми винятку: як запобігти затривалюванню надзвичайного, яке, за Д. Агамбеном, руйнує поділ влад і нормалізує позаправові практики, що з часом підривають саме те, що мали захищати – верховенство права і гідність; це метафізичне питання про межі того, що держава може робити «іменем безпеки».

Метатеоретична позиція також змінює наш підхід до референтних об'єктів безпеки. Копенгагенська школа наполягає, що такими можуть бути не лише держави, а й суспільства, економіки, довкілля; відтак і в Україні, і в Європі завдання полягає в балансуванні між секторами: військова оборона без суспільної стійкості (соціальної/інформаційної/енергетичної) – це перемога–без–домівки; економічна безпека без політичної інклюзії – стабільність–без–солідарності; екологічна безпека без енергетичного суверенітету – зелений світ–без–надійності. Метафізика безпеки нагадує: всі ці виміри – не просто «суміжні», вони онтологічно взаємопроникні; вони формують спільне «середовище життя», яке є первинним щодо окремих стратегій і планів; з цього випливають дизайн-принципи політики – не збільшувати «захист» ціною руйнування середовища, яке підтримує саме життя політики (довіру, відкритість, здатність до оплакування і відновлення).

Інша важлива складова метафізики безпеки – темпоральна проблематика. Е. Ґідденс (A. Giddens) підкреслював, що пізня модерність «колонізує майбутнє», але водночас живе в «культурі ризику», де жодні експертні системи не дають остаточної певності; отже, онтологічна безпека можлива лише як «рефлексивний проєкт» самості – і суспільства – що постійно переписує свою біографію у світлі нових знань і криз, не втрачаючи базової цілісності; це і є завдання для політики

пам’яті, перехідного правосуддя, інклюзивних національних наративів: вони конструюють тривалу ідентичність, здатну витримати зміни без падіння в хаос [18]. На практиці це означає, що стратегії безпеки мають передбачати механізми «перепрограмування» – інститути, які в нормальному режимі зменшують спокусу «винятку», і навпаки – у режимі небезпеки дозволяють швидко концентрувати ресурси без втрати легітимності. На нашу думку, у цьому контексті видається очевидною визначальна роль інституту освіти. Саме баланс цих часових режимів – рутинізованого повсякдення та винятку – і є метафізичною віссю проблематики безпеки.

На рівні епістемології безпеки філософський підхід до неї необхідно охоплює аналітичну методологію, метафізику, етику, епістемологію та логіку, тобто від запитання «що є безпека?» ми неминуче переходимо до «як ми це знаємо?» і «що ми повинні робити?». Без такої рефлексії суспільства залишаються у «дефіциті безпеки», бо не розуміють власних перших засновків і тим самим репродукують загрози у формі сліпих практик (*blind political practices*) [11]. Цей наголос важливий і для українського контексту: війна – не тільки про зброю, а про знання, його циркуляції, довіру до експертних систем, публічну комунікацію; без належної логіки аргументації, демонстрації причинності й перевірки тез суспільство стає вразливим до «інфовинятків» – коли будь-яке твердження може бути сек’юритизоване, минаючи доказову базу.

Метафізика безпеки вимагає також говорити про право й справедливість. Формальність права без ідеї справедливості перероджується; в умовах сек’юритизації це набуває конкретного змісту: надзвичайний стан, який «ставить на паузу» право, але не підпорядковує себе вищій ідеї справедливості, зрештою розмиває легітимність і підриває саме відчуття безпеки, яке мав забезпечити; отже, метафізика безпеки мусить тримати разом позитивістську формальність і етичну субстанцію, уникаючи

маніпуляції законом чи цинічного псевдореалізму (*business as usual*) в політиці. У міжнародній політиці це виливається у дилему між «правом винятку» (термінові санкції, ембарго, «червоні лінії») і «правом звичайності» (повільна інституційна нормалізація); метатеоретичний критерій полягає в запитуванні – чи не руйнує «захист» того, що захищає? – тобто чи сумісні засоби з тривалими у часі цілями.

У межах тактичного польового бачення в політиці корисно пов'язати ризик і вразливість із сек'юритизацією. У. Бек доводив, що жодна інституція раціонально не контролює ризики в глобальному світі; це не підстава для капітуляції, а заклик до космополітичної політики, здатної будувати транснаціональні архітектури довіри, обміну даними, спільних стандартів (згадаймо кібербезпеку, критичні ланцюги постачання, енергетичні мережі) – і саме тут знову потрібна мережева метафора Б. Латура: безпека матеріалізується в протоколах і матеріальних вузлах, і метафізика безпеки досліджує їхній «онтологічний статус» – що для нас є мережа, стандарт, супутник, порт, і як вони конституюють політичні можливості спільнот. Звідси випливають практичні максими: не зводити безпеку до військового сектора; інституалізувати відкриті, перевірювані процеси оцінки ризиків; підтримувати «оплакуваність» як публічну компетенцію; будувати «мережеві суверенітети» (енергетика/дані/логістика), що не протиставляються праву й співпраці, а підживлюють їх.

Існує позірна імовірність, що метафізика безпеки, виходячи за межі «конкретики», ризикує розмити відповідальність. Проте тут саме метатеорія повертає нас до практики. По-перше, вона вчить розрізняти режими мови: де «екзистенційність загрози» обґрунтована, а де – риторична, і які ціна та вигода кожного режиму; це класична інтуїція сек'юритизації, що стала робочим інструментом для аналізу міграції, тероризму, екології. По-друге, вона ставить до центрів прийняття рішень вимогу «онтологічної

рефлексії»: як наші визначення (проксі-війна, тероризм, гібридність) формують наші дії; зміна визначень може бути кращою, ніж додавання ресурсів, – це лейтмотив недавніх робіт про війну та проксі-динаміку. По-третє, вона повертає етичний вимір: що мир – це «опір спокусам війни» (Д. Батлер), тобто дисципліна спільного життя з урахуванням вразливості Іншого; без цього «метафізика безпеки» стане лише мистецтвом продовження фреймування соціально-політичної дії іншими засобами.

Метафізика безпеки та машинна агентність: резильєнтність, лабільність, рекурсивність

Однак у межах окресленої метатеоретичної перспективи, де безпека постає як гранична умова можливості соціально-політичної дії, особливої ваги набуває проблема машинної агентності як новітнього модусу буття-у-дії, що не лише доповнює, а й структурно трансформує самі онтологічні передумови безпеки. Якщо в класичних концептуалізаціях, від веберівської інтерпретації соціальної дії до фукіанського аналізу урядування, агентність мислилася як властивість людських суб’єктів або інституційних форм, то в умовах цифрової модерності вона дедалі більше делегується технічним системам, що функціонують у режимі часткової або повної автономії. Відтак постає необхідність розширення самого поняття дії, яке більше не може бути редуковане до наміру чи свідомості, а повинно охоплювати складні гібридні конфігурації, де людське і нелюдське взаємопроникають у межах єдиних операційних ланцюгів. У цьому сенсі машинна агентність виявляє себе не як зовнішній інструмент соціального, а як внутрішній чинник його онтологічної реконфігурації, що співвідноситься з уже

окресленими вище уявленнями про безпеку як метафізичний принцип упорядкування середовища дії. Саме тому її доцільно розглядати не лише в технічному чи прикладному вимірі, але передусім у площині філософії інформації, у якій сучасна реальність постає як інфосфера, (Л. Флоріді) інтегральне середовище взаємодії інформаційних сутностей, процесів та агентів, незалежно від їхніх генези та конституювання. У такій перспективі машинна агентність [16] втрачає статус вторинності й постає як онтологічно релевантний елемент буття, що змушує переосмислити саму ідею безпеки як захисту виключно людського суб'єкта, натомість зміщуючи акцент на підтримання цілісності інфосфери як середовища співбуття. Ця трансформація безпосередньо корелює з латурівською інтуїцією щодо розподіленого характеру дії, відповідно до якої соціальне не є самодостатньою субстанцією, а постає як мережа взаємодій, у якій об'єкти, технології та інфраструктури володіють специфічною формою агентності [22]. У цьому світлі безпека втрачає свою прив'язаність до ізольованого суб'єкта і постає як емерджентна властивість мережевих асамбляжів (Ж. Делез, Ф. Гваттарі, М. Деланда), складних динамічних утворень, котрі складаються з гетерогенних елементів – матеріальних об'єктів, людей, ідей та соціальних практик, і які при цьому є не статичними закритими системами а чистою процесуальністю відношень та практик (котрі перманентно перебувають у процесі складання), що діє як єдине ціле, зберігаючи автономність частин. Відповідно, загроза більше не локалізується «ззовні», а виникає в самій тканині взаємодій, що робить її невід'ємною характеристикою складності сучасного світу, про яку йшлося вище у зв'язку з концепцією «суспільства ризику» та зростаючою рефлексивністю модерності. У цьому контексті особливої уваги потребує питання інтенціональності машинної дії. На відміну від класичного суб'єкта, який діє,

керуючись усвідомленими намірами, алгоритмічні системи реалізують поведінкові патерни, що лише функціонально імітують інтенціональність, не маючи при цьому феноменологічного виміру досвіду. Проте така квазі-інтенціональність не зменшує, а радше ускладнює проблему безпеки, оскільки наслідки таких дій є цілком реальними і часто непередбачуваними. Це узгоджується з раніше окресленою тезою про неможливість абсолютної безпеки та необхідність переходу до логіки резильєнтності як здатності систем до адаптації та відновлення.

Саме тут, як видається, доцільно масштабувати нашу візію безпеки, звернувшись до кореляції між резильєнтністю соціальних і біологічних систем та лабільністю психіки людини, позаяк ці концепції разом можуть бути розглянуті як імпліцитна, але фундаментальна *онтологічна вісь* метафізики безпеки. Резильєнтність у біологічному сенсі означає здатність організму підтримувати гомеостаз, адаптуючись до змін середовища через механізми саморегуляції. У соціальних системах аналогічна властивість проявляється як здатність до інституційного відновлення, трансформації та збереження функціональної цілісності попри кризи. Проте на відміну від біологічних систем, де адаптація значною мірою автоматизована, соціальні системи опосередковані психікою індивідів, яка є принципово лабільною, тобто чутливою до змін, нестабільною та схильною до коливань під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Ця лабільність, отже, не є лише слабкістю; вона водночас є умовою можливості адаптації, оскільки саме через психічну пластичність людина здатна переосмислювати досвід, змінювати поведінкові стратегії та інтегрувати нові смисли. Однак у контексті безпеки вона породжує фундаментальну напругу: чим вища складність і невизначеність середовища, тим більший тиск на психіку, що може призводити до станів тривоги, дезорієнтації та втрати

онтологічної стабільності. У цьому сенсі концепція онтологічної безпеки (Е. Гідденс) набуває особливого значення, оскільки вона вказує на необхідність підтримання базового відчуття довіри до світу (на рівні соціальної дії та комунікативних практик – прицип довіри, тлумачений за В. Квайном та Д. Деннетом) як передумови будь-якої дії. Без такого відчуття навіть найбільш технічно захищені соціотехнічні системи залишаються екзистенційно нестабільними саме через антропогенний фактор. Таким чином, резильєнтність соціальних систем не може бути зведена до інституційної або технологічної ефективності; вона невід'ємно пов'язана з психічною стресостійкістю індивідів, які ці системи утворюють. У цьому контексті безпека постає як багаторівнева структура, де біологічні, психологічні та соціальні виміри взаємодіють у складній динаміці. Порушення на одному рівні неминуче відбивається на інших: хронічна тривога підриває здатність до раціонального мислення, що, своєю чергою, впливає на якість політичних рішень і ефективність інституцій. Таким чином, лабільність психіки стає не лише індивідуальною проблемою, а фактором колективної безпеки.

Під кутом зору кореляції машинної агентності та людської суб'єктності ця проблема набуває додаткового виміру. Алгоритмічні системи, що формують інформаційне середовище, безпосередньо впливають на психічні стани індивідів, модулюючи їхню увагу, емоції та сприйняття реальності. Це означає, що резильєнтність соціальних систем дедалі більше залежить від архітектури інформаційних потоків, які можуть як підтримувати, так і підривати психічну стабільність. У цьому сенсі безпека стає питанням не лише захисту від зовнішніх загроз, але й управління внутрішніми станами колективної свідомості. Екзистенційний вимір цієї проблематики полягає в тому, що безпека не може бути редукована до об'єктивних показників захищеності; вона завжди включає суб'єктивний

досвід буття-у-світі, який визначається відчуттям сенсу, довіри та передбачуваності. Згадаймо, хоча б, що у традиції екзистенціалізму (від М. Гайдеґґера до Ж.-П. Сартра) тривога розглядається як фундаментальний модус людського існування, що відкриває свободу, але водночас загрожує дезінтеграцією. У цьому світлі безпека постає не як усунення тривоги, а як здатність інтегрувати її в структуру досвіду, не втрачаючи при цьому цілісності «я», що з необхідністю скеровує нас до соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) та мережево-акторної теорії (М. Каллон, Б. Латур, Дж. Ло) Це співзвучно сучасним підходам до резильєнтності, які наголошують не на уникненні стресу, а на здатності його переживати та трансформувати. У логіці резильєнтності біль не зникає і не заперечується – він метаморфізується: те, що мало стати межею витривалості, стає аеродинамікою існування; травма та біль, які розкривали вразливість та унеможливлювали політ як свободу, постають крилом, що дозволяє системі не уникати турбулентності, а навчитися рухатися в ній. Пам'ятаючи, що, за П. Слотердайком, філософія – це «апріорі болю» [9, с. 12], ця метафора видається доволі іронічно доречною.

Таким чином, можна говорити про своєрідну діалектику резильєнтності та лабільності: перша передбачає здатність до збереження і відновлення, друга – відкритість до змін і нових можливостей. Їхня взаємодія формує динамічну рівновагу, яка і є основою безпеки в її метафізичному сенсі. Надмірна стабільність веде до ригідності і втрати адаптивності, тоді як надмірна лабільність – до хаосу і дезінтеграції. Завдання безпеки полягає не в усуненні цієї напруги, а в її регуляції. До цього ж таки надається і образ рекурсії, майже як Ніцшевого «вічного повернення». Рекурсивний характер безпеки в цифрову епоху виявляється передусім у тому, що процеси виробництва, сприйняття та відтворення досвіду замикаються у

самопідтримувані цикли, де кожен новий акт інтерпретації спирається не на безпосередність світу, а на вже опосередковані, алгоритмічно структуровані репрезентації. У такій ситуації безпека перестає бути лінійною функцією «загроза – відповідь» і набуває рекурсивної конфігурації, де самі механізми її забезпечення стають джерелом нових вразливостей. Цифрові платформи, що організовують інформаційні потоки, водночас виступають інструментами стабілізації та дестабілізації: вони формують горизонти очікування, але й обмежують доступ до альтернативних інтерпретацій, відтворюючи вже наявні патерни сприйняття. Людина віддала свою роль деміурга смислових конфігурацій машинній фабриці смислів. У цьому контексті послаблюється зв'язок між тим, що Е. Гусерль означував як «природну настанову», тобто до-рефлексивне прийняття світу як безпосередньо даного, і процесами осмислення реальності, які дедалі більше здійснюються через шари медіації.

Якщо у феноменологічній перспективі свідомість спрямована на речі самі по собі, то в цифрову добу вона дедалі частіше має справу з їхніми симуляціями, які не лише репрезентують, але й підміняють первинний досвід. Рекурсія тут полягає в тому, що ці симуляції стають основою для подальших актів сприйняття, утворюючи замкнений цикл, у якому відмінність між «даним» і «сконструйованим» поступово стирається. Це має безпосередні наслідки для безпеки як екзистенційного та соціального феномена. Коли досвід реальності опосередковується множинними рівнями цифрової репрезентації, суб'єкт втрачає стабільні орієнтири, що забезпечують відчуття онтологічної визначеності. Відтак безпека більше не може ґрунтуватися виключно на об'єктивних параметрах захищеності; вона дедалі більше залежить від здатності індивіда орієнтуватися в потоках рекурсивно

відтворюваного контенту, розрізняючи рівні медіації та зберігаючи критичну дистанцію.

Дескрипція цього процесу повертає нас до славетної метафори Г. С. Сковороди, якою він розгортає зміст концепції видимої та невидимої натур:

Лонгин. «Стоял ли посредѣ чертога, имѣющаго всѣ четырѣ стѣны и двери, покрытыя, будьто лаком, зеркалами?

Афанасій. Не довелось.

Лонгин. Стань же, если хотишь, на равном мѣстѣ и вели поставить вкруг себе сотню зеркал вѣнцем. В то время увидишь, что един твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единаго его зависящих. А как только отнять зеркалы, вдруг всѣ копіи сокрываются во своей исконности, или оригиналѣ, будьто вѣтвы в зернѣ своем. Однако же тѣлесный наш болван и сам есть едина токмо тѣнь истиннаго человѣка. Сія тварь, будьто обезяна, образует лицевидным дѣяніем невидимую и присносущную силу и божество того человѣка, коего всѣ наши болваны суть аки бы зерцаловидныя тѣни, то являющіеся, то ищезающіи при том, как истина господня стоит неподвижна вовѣки, утвердившая адамантово свое лице, вмѣщающее безчисленный пѣсок наших тѣней, простираемых из вездѣсущаго и неищерпаемаго нѣдра ея безконечно «Сокрыеши 15 их в тайнѣ лица твоего» [8, с. 481].

Дзеркальний простір видимого, але неістинного, у якому кожне відображення породжує наступне, віддаляючи спостерігача від первинного об’єкта, утворює хаос реальностей, який геть за Делезом, «шизофренізує» досвід і дескрипцію реального в семіотичних кодах мови та культури. Виходу з такого дзеркального лабіринту достоту не існує, цифрова дезорієнтація значно підступніша простої сенсорної депривації, орієнтованої не на віртуальність, а на блокування соматичних сенсорних каналів. У такому просторі безпека полягає не в

досягненні виходу, який може виявитися недосяжним, а в здатності зберігати орієнтацію, не втрачаючи усвідомлення того, що перед нами – лише відображення. Саме ця здатність до рефлексивного дистанціювання стає ключовою умовою безпеки в умовах рекурсивної цифрової реальності, де загроза полягає не тільки в зовнішніх впливах, але й у самій структурі досвіду, що постійно відтворює власні передумови.

Висновки

Підсумовуючи, наведемо низку припущень, як перетворити метафізичні інтуїції безпеки на практичні орієнтири соціально-політичної дії.

По-перше, слід тримати в полі зору «подвійну спіраль» сек'юритизації й онтологічної безпеки: у короткій перспективі – здатність переконливо сек'юритизувати реальні екзистенційні загрози; у довгій – здатність десек'юритизувати та інституціоналізувати «звичайні» механізми розв'язання проблем, щоб виняток не став нормою.

По-друге, варто будувати «таблиці» *оплакуваності*: від освіти до медіа – інститути, що вчать публічно визнавати втрати, різні та взаємно непорівнянні, як гідні *оплакування*; це знижує спокусу помсти як «терапії тривоги» і розширює простір для кооперативної безпеки; емпірична політична теорія після 9/11, епідемії Covid-19 та лютого 2022 року тут пропонує багато досвіду.

По-третє, слід приймати антологію асамбляжів: безпека – це дизайн протоколів та інфраструктур не менше, ніж стратегій. Отже, політики мають мислити мережами – від енергетики до даних, від логістики до супутникових сузір'їв – і закладати у них безпечні за замовчуванням властивості (*redundancy* (резервування), *fail-open/fail-safe* (відмовостійкість/безпечність), прозорість аудиту) як політичні, а не лише технічні рішення.

По-четверте, рефлексивна політика ризиків: інститути, які відстежують, як наші визначення – що ми називаємо

«гібридністю», «тероризмом», «проксі-війною» – формують бюджети, союзи, санкції; у разі війни в Україні такі інститути допомагають не застрягати між взаємовиключними онтологіями, а шукати кореляції між ними.

По-п'яте, правові запобіжники винятку: конституційні механізми *sunset clauses* (законодавче обумовлення припинення певних дій), парламентський і судовий нагляд, незалежні медіа – всі вони не «послаблюють», а зміцнюють онтологічну безпеку спільноти, тому що забезпечують передбачувану траєкторію повернення до норми після будь-якої надзвичайної ситуації, не занурюючи суспільство в правову сіру зону.

По-шосте, космополітичні архітектури – від енергетичних до координації експортного контролю й спільних безпекових кіберпроектів – практичні втілення того, що ризики не мають кордонів, а отже, й безпека має їх перетинати у законних формах; це не розмиває суверенітет, а створює умови для його «перевинайдення» (чи «розчаклування» у термінах М. Вебера – Ч. Тейлора) у взаємозалежному світі. У цьому смисловому горизонті безпека постає як рекурсивний, резильєнтний і водночас лабільний процес підтримання цілісності – індивідуальної, соціальної та інформаційної – в умовах постійної зміни, не втрачаючи відкритості до майбутнього і не замикаючи людину у штучних межах уявної захищеності.

Зрештою, метафізика безпеки як метатеорія вчить стриманості, скромності та наполегливості, майже за сократовими чеснотами класичного полісу. Скромності – бо жодна теорія не охопить усі аспекти вразливості й насильства; наполегливості – бо без постійної інтелектуальної роботи над поняттями ми приречені на повторення «винятків», що стають нормою. Для України й світу після 2022 року це означає культивувати дві чесноти: здатність до рішучої сек'юритизації явної агресії та здатність до делікатної десек'юритизації там, де інакше ми застрягаємо у «вічному тепер» тривоги.

Метафізика безпеки – не втеча від дійсності в абстрактні побудови, а спосіб побачити, як дійсність складається з рутини і винятків, інфраструктур і наративів, тіл і норм, ризиків і жертв. Наше завдання, цілком за Еклезіастом, – збирати каміння – віднайти й опанувати такий соціально-політичний простір, в якому вразливі суб'єкти та вперті речі можуть становити новий політичний світ, що буде, подібно до відкритої системи в синергетиці, спроможний до розвитку через прийняття та використання нової інформації в безкінечній динаміці, в якому безпека не замикатиме людину у клітці уявних безпекових меж, і який буде формою спільного існування під знаком відповідальності й надії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батлер Дж. Перформативність, прекарність та сексуальна політика. *Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі* : антологія / пер. з англ. та нім. ; за ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. Київ : Медуза, 2014. С. 93–105.
2. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір [Електронний ресурс] : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2011. 390 с.
3. Крокет К. План іманентності. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста і В.Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. Київ : Основи, 2003. С. 309–310.
4. Ліпкан В. А.Теорія національної безпеки : підручник. Київ : КНТ, 2009. 631 с.
5. Мудрість віків : вибр. афоризми / упоряд. М. О. Пушкаренко. Київ : Богдана, 2009. 281 с.
6. Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 304 с.
7. Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с.
8. Сковорода Г. Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ. *Григорій Сковорода: Повна академічна збірка творів ;за ред. Л. Ушкалова*. Харків : Вид-во Савчук О. О. 2011. 1400 с.

9. Слотердайк П. Критика цинічного розуму ; пер. з нім. Андрія Богачова. Київ : Тандем, 2002. 544 с, с. 12
10. Agamben G. State of exception. Chicago : University of Chicago Press, 2005. 95 p.
11. Badru R. O., Eegunlusi T. R. E., Adewunmi A. O. Philosophical thinking and the concept of security in the contemporary African society. *Contemporary Journal of African Studies.* 2013. Vol. 1, No. 1. P. 55–78.
12. Bauman Z. Liquid modernity. Cambridge : Polity Press, 2000. 240 p.
13. Beck U. World risk society. Polity, 1999. 192 p.
14. Butler J. Precarious life, vulnerability, and the ethics of cohabitation. *The Journal of Speculative Philosophy.* 2012. Vol. 26, No. 2, Special issue with the Society for Phenomenology and Existential Philosophy. P. 134–151.
15. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A new framework for analysis. Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.
16. Floridi L. AI as agency without intelligence: On artificial intelligence as a new form of artificial agency and the multiple realisability of agency thesis. Philosophy & Technology. 2025. Vol. 38, article number 30. https://doi.org/10.1007/s13347-025-00858-9.
17. Foucault M. Security, territory, population : Lectures at the College de France, 1977-78. Springer, 2007. 417 p.
18. Giddens A. Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age. Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1991. 256 p.
19. Gros F. The security principle: From serenity to regulation. London : Verso Books, 2019. 202 p.
20. Krickel-Choi N. C. Rethinking ontological security theory : Conceptual investigations into ‘Self’ and ‘Anxiety’ : PhD dissertation, Department of Economic History and International Relations, Stockholm University. 2021. URL: https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-197385
21. Krickovic A., Sakwa R. War in Ukraine: The clash of norms and ontologies. *Journal of Military and Strategic Studies*. 2022. Vol. 22, No. 2 : Special Issue on the War in Ukraine. P. 89–109.
22. Latour B. Reassembling the Social: An introduction to actor-network-theory. Oxford, 2005. URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001
23. Martin P. The rules of security: Staying safe in a risky world. Oxford : Oxford University Press, 2019. 272 p.
24. McAleer G. J. Security ethics: Commerce and crime in a polycentric world. New York : Routledge, 2025. 296 p.

25. Meerts C. A. Security: Concepts and definitions. *Encyclopedia of Security and Emergency Management.* Ed. by L. R. Shapiro, M.-H. Maras (Living ed., pp. 1–3). Springer, 2018.
26. Mitzen J. Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma. *European Journal of International Relations.* 2006. Vol. 12(3). P. 341–370. URL: https://doi.org/10.1177/1354066106067346
27. Orrù E. Legitimität, Sicherheit, Autonomie: Eine Politische Theorie der Digitalen Sicherheitsordnung der EU. Baden-Baden : Nomos, 2021. 357 S.
28. Poberezhna A., Burlyuk O., van Heelsum A. A Superhero army, a courageous people and an enchanted land: Wartime political myths and ontological security in the 2022 Russian invasion of Ukraine. *Czech Journal of International Relations.* 2024. Vol. 59(1). P. 59–92. URL: https://doi.org/10.32422/cjir.781
29. Schneier B. Click here to kill everybody: Security and survival in a hyper-connected world. New York : W. W. Norton & Company, 2018. 288 p.
30. Security. *The Britannica Dictionary.* URL: https://www.britannica.com/dictionary/security (date of access: 19.10.2025).
31. Stritzel H. Securitization theory and the Copenhagen School. *Security in Translation. New Security Challenges Series.* London : Palgrave Macmillan, 2014. URL: https://doi.org/10.1057/9781137307576_2
32. Vieira M. An ontological security interpretation of Global South middle powers' non-alignment in the Ukrainian war. *Global Policy.* 2025. P. 1–10. URL: https://doi.org/10.1111/1758-5899.70090
33. Wächter K. Sicherheit und Freiheit in der Rechtsphilosophie. Berlin : Duncker & Humblot, 2016. 110 S.
34. Welch D. A. Security: A philosophical investigation. Cambridge : Polity Press, 2022. 294 p.

1.3. БЕЗПЕКА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Вікторія ДАЦЕНКО

Концепт безпеки: історико-філософський огляд

Філософське потрактування безпеки має своє давнє коріння, оскільки безпека є головною частиною нашого існування. Історичний огляд філософського формування концепта безпеки показує, що філософи розробляли підходи до поняття «безпека» в її антропологічних, етичних, онтологічних вимірах. Вплив історичного розвитку філософії на сучасне розуміння безпеки розглянули О. Дзьобань та Р. Михайловський у статті «Проблема безпеки: від Античності до Ренесансу». Вони показали, як саме в давньому світі відбувався «перехід від міфолого-язичницького розуміння безпеки до її абстрактно-понятійного тлумачення». Науковці пояснили, що, беручи за основу критичне ставлення до дійсності, стародавні мислителі аналізували небезпеки і негаразди, які траплялися в житті. Так утворилися «гносеологічні та логічні критерії для оцінювання безпеки буття». У зазначений історичний період знання про безпеку будуються «в результаті активного аналізу природних і соціальних процесів» [12, с. 11].

Дослідник О. Полтораков зауважує, що «термін «безпека» почали вживати ще в XII ст. Він означав безпеку як «спокійний стан духу людини, що вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки» [22, с. 55].

Філософи епохи Середньовіччя трактували безпеку як божественний дар. Тома Аквінський зауважував, що духовна

безпека переважає над фізичною, і справжня безпека приходить через віру і моральне життя [1].

Філософи в епоху Просвітництва робили наголос на раціональності та соціальних договорах. Томас Гоббс розглядав безпеку як основну мету держави, яка повинна давати захист своїм громадянам від хаосу [8]. Джон Локк зауважував, що безпека є головною умовою для втілення природних прав людини [17].

М. Баюк відзначає, що тільки з XIX ст. «стан безпеки почав розглядатися як наукова категорія. Безпека індивіда, суспільства та держави стали складовими наукового поняття «безпека». Трактування «безпека» на початку XX ст. еволюціонувалося в поняття «національна безпека» [3, с. 187–188].

З розвитком феноменології, екзистенціалізму, постмодернізму концепт безпеки отримав новий вимір. Мартін Хайдеггер вважав безпекою такий стан, який зменшує тривогу перед небуттям [29]. Жан Бодріяр, аналізуючи парадокси безпеки, говорив, що вона здатна викликати нові загрози через надмірний контроль [4].

Отже, концепт безпеки еволюціонував від гармонії та моральних чеснот (доба Античності) до божественного порядку (епоха Середньовіччя), соціального договору та прав (епоха Нового Часу), а в сучасності включає ризики глобалізації, кібербезпеку, екологічну безпеку, інформаційні загрози.

Люди прагнуть уникати небезпеки, яка здатна загрожувати не тільки їх життю, а й майну та соціальному статусу. Безпека є відповіддю на той страх, що породжує невпевненість перед невідомим. «Безпека не є абстрактним явищем, відірваним від конкретних умов життя. Це поняття має і в усьому проявляє свій конкретний зміст, виходячи з конкретних обставин і ситуації, соціальних умов» [14, с. 32] Вона ж є базовою умовою для розвитку людини, суспільства, культури. Важливим є те, що у безпеці розкривається людська творчість, вибудовується гармонійне життя та прогрес.

Водночас відчуття безпеки формується не лише через зовнішній захист, а й через довіру до суспільних інституцій та взаємну підтримку між людьми. Коли людина відчуває стабільність і захищеність, вона здатна більше уваги приділяти саморозвитку та реалізації своїх здібностей. Безпека також сприяє формуванню відповідальності за власні дії та за спільне благо. У суспільстві, де панує відчуття захищеності, легше розвиваються освіта, наука і культура. Саме тому питання безпеки завжди було і залишається одним із ключових у житті людини та держави.

Через збільшення глобальних і локальних викликів проблема безпеки сьогодні набуває критичного значення. Такі загрози, як екологічні катастрофи, тероризм, війни та військові конфлікти, нестабільність економіки та надпотужний розвиток інформаційних технологій мають вплив на рівень безпеки людей та суспільства.

Глобалізація формує нові шляхи та можливості для співпраці, і в той же час держави та суспільства стають більш вразливими до загроз. Звісно, ці загрози можуть бути і внутрішніми, і зовнішніми. Потужне застосування цифрових технологій призводить до породження інформаційної небезпеки. Маніпуляції громадською думкою, розквіт кіберзлочинності – все це дедалі більше загрожує нашій стабільності та довірі.

У цьому контексті безпека перестає бути виключно сферою військового або політичного захисту і постає як комплексне явище, що охоплює економічні, соціальні, культурні та інформаційні виміри людського буття. Вона дедалі більше пов’язується з якістю суспільних інститутів, рівнем довіри між людьми та здатністю держави ефективно реагувати на нові виклики. Водночас сучасна людина опиняється у ситуації постійної невизначеності, коли межа між реальними та потенційними загрозами стає розмитою. Це породжує потребу в переосмисленні самого поняття безпеки як динамічного

процесу, а не статичного стану. Саме тому філософський аналіз безпеки набуває особливої актуальності, адже він дозволяє осмислити глибинні підстави страху, ризику та прагнення людини до стабільності у складному сучасному світі.

Соціально-філософський підхід до аналізу безпеки забезпечує розгляд цього питання не лише як політичну чи технічну проблему, а й як фундаментальну складову людського буття. Науковці та дослідники знаходяться в пошуках балансу й рівноваги свободи та безпеки: цей виклик є актуальним для життєдіяльності демократичних суспільств. Умови динамічного часу, в якому ми живемо, вимагають побудови нових концептуальних підходів до забезпечення безпеки, які б відповідали запитам різних соціальних груп. Такі дослідження дають можливість систематизувати знання про вищезазначену багатовимірну категорію і виробити стратегії, які спрямовані на збереження життя людей, соціальну стабільність та гармонійний розвиток суспільств.

Водночас у сучасному філософському дискурсі безпека дедалі частіше розглядається крізь призму взаємозалежності людини і світу, де індивідуальний вимір нерозривно пов’язаний із колективним. У цьому контексті особливого значення набуває поняття «людської безпеки», яке акцентує увагу не лише на захисті держави, а передусім на захисті гідності, прав і свобод особистості. Такий підхід передбачає зміщення акценту з силових механізмів на гуманістичні цінності, розвиток соціальної справедливості, подолання нерівності та забезпечення доступу до базових ресурсів. Безпека, таким чином, постає як інтегральна характеристика якості життя, що включає психологічний комфорт, культурну ідентичність та можливість самореалізації.

Окрім цього, у XXI столітті безпека дедалі більше набуває проактивного характеру, орієнтованого не лише на реагування на загрози, а й на їх попередження та мінімізацію. Це вимагає

розвитку критичного мислення, інформаційної грамотності та культури відповідальності як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Важливу роль відіграє також міждисциплінарний підхід, який поєднує філософські, соціологічні, політичні та технологічні аспекти дослідження безпеки. У результаті формується нова парадигма, в якій безпека розглядається не як кінцева мета, а як безперервний процес узгодження інтересів, цінностей і стратегій розвитку в умовах глобальних трансформацій.

Трактування безпеки як соціокультурного феномена

Комплексне дослідження соціально-філософських аспектів безпеки передбачає розгляд соціальних, політичних, економічних, культурних, етичних, антропологічних його складових. Соціальний і філософський виміри осмислюють сутність безпеки, її роль для функціонування суспільства та механізми, якими вона забезпечується. Соціальний аналіз безпеки спрямований на дослідження реакцій суспільства на загрози, на формування інститутів захисту та його адаптацію до змін. Філософський аналіз безпеки розглядає онтологічні, епістемологічні та аксіологічні сторони цього феномена. Поєднання соціального та філософського вимірів дає можливість досліджувати безпеку як багаторівневий феномен: соціальні підходи вибудовують емпіричну базу для вивчення механізмів реалізації безпеки, а філософські – для осмислення причин загроз і значення безпеки як фундаментальної категорії людського існування. За допомогою цих двох підходів створюється цілісне уявлення про безпеку, її складність, багатовимірність. Таке цілісне уявлення допоможе розробити потужні стратегії забезпечення безпеки.

Розглянемо потрактування безпеки як соціокультурного феномена у сучасному українському науковому дискурсі.

Ціннісний вимір філософії безпеки плідно досліджували: В. Горлинський у своїй монографії «Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір» [9], а також Ю. Калиновський та С. Жданенко [14]. Історико-філософське тлумачення безпеки цікавило О. Дзьобаня та Р. Михайловського [12]. Л. Калашнікова [13] описувала соціально-філософські витоки становлення концепту безпеки у протосоціології.

Гуманітарною складовою безпеки займалися М. Баюк [3], А. Борканюк, В. Остроухов та С. Шульмін [5], В. Даценко [10], Д. Осейко [19], С. Радченко [23].

Соціальну безпеку людини розглядали Н. Буняк [6], С. Линдюк [15], Ю. Лисенко [16]. Про філософію безпеки як основу нової парадигми державного управління національною безпекою йдеться у праці В. Пасічник [20]. Безпекові дослідження в соціально-філософському контексті проводить О. Полтораков [22]. Філософію безпеки в умовах воєнного стану розглядали також М. Олексюк та Н. Гайворонюк [18].

А. Сухорукова [25] розглядала соціальну безпеку крізь призму духовності.

Д. Тихомиров тлумачив міждисциплінарні та філософські підходи до інтерпретації поняття «безпека» [26].

Г. Ткачук виділяв підходи до сутнісного наповнення категорії «безпека» [27].

Узагальнюючи напрацювання сучасних українських дослідників, можна стверджувати, що поняття безпеки в національному науковому дискурсі поступово виходить за межі вузького інструментального чи суто державницького розуміння. Воно дедалі більше осмислюється як багатовимірний соціокультурний феномен, що відображає рівень розвитку суспільства, його ціннісні орієнтири та здатність до самозбереження в умовах трансформацій. Особливістю

українського контексту є також вплив актуальних історичних викликів, зокрема воєнних подій та соціально-політичної нестабільності, які актуалізують питання безпеки як екзистенційної потреби людини і водночас як стратегічного пріоритету держави. У цьому вимірі безпека постає не лише як стан захищеності, а як процес постійного конструювання соціальної реальності, що базується на взаємодії інституцій, культури та індивідуальної свідомості.

Питання безпеки тісно пов'язане з етикою. Забезпечення безпеки натикається на проблему вибору між захистом індивідуальних прав і колективним добробутом. Поділяємо думку науковиці А. Сухорукової, яка вдало зазначила, що «важливим компонентом соціальної сфери та соціального розвитку є: зміцнення моралі (збереження традицій та історичної пам'яті народу, забезпечення морального і фізичного розвитку майбутніх поколінь), розвиток науки і освіти» [25, с. 103]. Через виховання ми доносимо інформацію, формуємо особистість «кожного індивіда, а отже і суспільної свідомості загалом. Саме виховання та освіта є одними з найвагоміших важелів впливу, запорукою результату [25, с. 104].

У цьому контексті моральні цінності стають важливим підґрунтям для формування відповідального ставлення людини до власної безпеки та безпеки інших. Саме через систему етичних орієнтирів суспільство визначає межі допустимого у прагненні до захисту та стабільності. Тому розвиток культури відповідальності, взаємоповаги та солідарності є необхідною умовою формування стійкого й безпечного суспільного середовища.

Разом із цим варто наголосити, що етичний вимір безпеки не є сталим або універсальним – він змінюється залежно від історичних умов, культурних традицій та рівня розвитку суспільства. Те, що в одному соціальному контексті вважається допустимим задля забезпечення безпеки, в іншому може сприйматися як порушення прав і свобод людини. Саме тому надзвичайно важливим є

постійний суспільний діалог щодо моральних меж безпекової політики, а також критичне осмислення рішень, що приймаються у цій сфері. Лише за умови поєднання етичної рефлексії, правової відповідальності та гуманістичних цінностей можна досягти такого рівня безпеки, який не суперечитиме гідності людини, а навпаки - сприятиме її утвердженню та розвитку.

Беручи до уваги онтологічний вимір безпеки, хочемо відзначити, що безпека є станом, який визначає якість буття людини. Її відсутність дає нам невпевненість, тривогу, а її наявність надає умови для реалізації наших цінностей. Погодимося з тим, що «цінність феномена безпеки формується в широкому значенні – як відношення людини до стану безпеки, як до мети, що спрямована в майбутнє» [25, с. 103]. У цьому сенсі безпека постає не лише як зовнішній захист від загроз, а й як внутрішній стан упорядкованості людського існування. Вона створює простір, у якому людина може вільно осмислювати власне буття, будувати життєві плани та реалізовувати свої прагнення. Саме тому питання безпеки набуває глибокого філософського значення, адже воно торкається фундаментальних засад людського життя і його сенсу.

Водночас онтологічне осмислення безпеки дозволяє розглядати її як одну з базових умов людської екзистенції, що пов’язана з переживанням стабільності та передбачуваності світу. Людина, перебуваючи у безпечному середовищі, здатна не лише задовольняти свої базові потреби, а й виходити за їх межі, спрямовуючи свою діяльність на самопізнання, творчість і духовний розвиток. У цьому контексті безпека виступає своєрідним «екзистенційним фундаментом», на якому вибудовується цілісність особистості та її взаємодія зі світом. Втрата цього фундаменту призводить до фрагментації досвіду, посилення відчуття хаосу та невизначеності, що, у свою чергу, ускладнює процес самореалізації та осмислення власного місця у бутті.

Філософія безпеки через моральну відповідальність і окремих осіб, і соціальних інститутів апелює до збереження стабільності та зменшення ризиків у суспільстві. Г. Ткачук пропонує основними для визначення безпеки терміни: «мир», «спокій», «захищеність від небезпек», «відсутність небезпеки або факторів небезпеки», «надійність», «затишок», «впевненість у майбутньому», «відсутність негативного впливу», «допустимий інтервал змін» [27, с. 183]. Підкреслимо, що ці терміни є свідченням того, що безпека є багатовимірним феноменом, який охоплює як фізичний, так і соціально-психологічний аспекти життя людини. Водночас вони свідчать про те, що безпека не є абсолютною величиною, а визначається певними межами та умовами, що забезпечують стійкість системи. Таким чином, філософський підхід дозволяє розглядати безпеку не лише як відсутність загроз, а як активний процес підтримки гармонії та стабільності у суспільстві.

Філософи, досліджуючи безпеку як соціальне явище, акцентують нашу увагу на тому, що «поняття про безпеку і усвідомлення її необхідності проявляється як на чуттєвому, так і на раціональному рівнях. Передчуття, негативні емоції, відчуття небезпеки, почуття самозахисту з подальшим усвідомленим формуванням системи захисту є проявом багатства людської природи, невичерпності людських якостей». Безпека являє собою процес, що змінюється і «залежить від багатства людської природи, від її психології, почуттів, настроїв, стану культурності й цивілізованості» [14, с. 32].

Вона не є статичною категорією, а постійно адаптується до нових умов і викликів, що виникають у суспільстві. Кожна людина через власний досвід і ціннісні орієнтири формує своє відчуття безпеки, яке, своєю чергою, впливає на колективну стабільність. Таким чином, безпека постає як динамічна взаємодія між індивідуальними переживаннями та соціальними структурами, що забезпечують гармонію життя.

Логічною є думка науковця Д. Тихомирова про філософські та міждисциплінарні підходи до трактування поняття «безпека». Він пояснює, що варто брати до уваги аналіз плюралізму тлумачень цього поняття в різних науках задля «з'ясування спільного та відмінного між ними в площині залежності від предмета, методології, понятійно-категоріального апарату певної науки тощо» [26, с. 111].

Філософія безпеки відображає її багатовимірну сутність, яка включає історичний, антропологічний, етичний і онтологічний аспекти. Бачення цих основ дозволяє нам розуміти безпеку не тільки як захист від зовнішніх загроз, а й як внутрішню гармонію, що потрібна для нашого гармонійного розвитку та «збереження набутих цінностей», є «гарантом» життєдіяльності системи, забезпечує «рівновагу, стійкість та цілісність системи» [27, с. 180].

У цьому контексті важливо підкреслити, що сприйняття безпеки значною мірою зумовлене не лише об'єктивними чинниками, а й суб'єктивними інтерпретаціями реальності. Те, що для однієї людини є загрозою, для іншої може не мати критичного значення, що свідчить про глибоку індивідуалізацію безпекового досвіду. Водночас масові настрої, інформаційний простір і соціальні наративи здатні суттєво впливати на колективне відчуття безпеки або небезпеки, формуючи відповідні моделі поведінки. Саме тому важливу роль відіграє не лише реальний рівень захищеності, а й те, як він усвідомлюється та інтерпретується в суспільній свідомості.

Крім того, сучасний етап розвитку суспільства вимагає переосмислення безпеки як результату спільної відповідальності різних соціальних акторів – держави, громадянського суспільства та окремої особистості. Такий підхід передбачає активну участь людини у формуванні безпечного середовища через дотримання норм, розвиток культури взаємодії та підвищення рівня обізнаності щодо можливих ризиків. У цьому

сенсі безпека постає не лише як об'єкт захисту, а як цінність, що потребує постійної підтримки, відтворення та осмислення в умовах мінливого світу.

Розглядаючи соціальний контекст безпеки, зауважимо, що тут безпека включає різні можливі аспекти взаємодії індивідів, соціальних груп, інститутів, що спрямовані на захист життєдіяльності, стабільності та гармонійного розвитку суспільства. Безпека враховує соціальні зв'язки, довіру, справедливість, ідентичність.

Безпека – це не лише стан захищеності, а і соціокультурний феномен, що визначає способи взаємодії людей у суспільстві. Ми опишемо, як безпека в цьому контексті формується через соціальні інститути (які забезпечують соціальний порядок, стабільність, створюють механізми для вирішення конфліктів та запобігають загрозам, що виникають), культурні цінності (які відображаються у символах, ритуалах, традиціях і збільшують соціальну згуртованість) та інформаційний вибір (в якому соціокультурна безпека пов'язана з управлінням інформацією та ідентичністю). Розглянемо взаємозв'язок безпеки, соціальної справедливості та довіри, зважаючи на те, що дві останні є базовими елементами для забезпечення соціальної безпеки. Торкнемося питання ідентичності безпеки, що відповідають на виклики глобалізації та локальні конфлікти.

Безпека, будучи фундаментальною категорією, пронизує всі сфери нашого суспільного життя, формує культурні норми, цінності та соціальні практики. Як доречно зауважили дослідники Ю. Калиновський та С. Жданенко, «безпосередньо цінності є стрижнем духовної та інформаційної безпеки будь-якої соціальної системи [14, с. 42]. Безпека є і станом захищеності, і системою значень, символів, інституцій, які формують способи взаємодії людей та спільнот. Ця взаємодія відбувається в динамічному середовищі, а індивіди, соціальні групи та інститути забезпечують захист і стабільність.

У цьому вимірі особливого значення набуває роль соціального капіталу як чинника безпеки, що формується через мережі взаємної довіри, співпраці та солідарності. Саме рівень довіри між людьми, а також між громадянами і державними інституціями визначає ефективність механізмів забезпечення безпеки. Там, де існує високий рівень соціального капіталу, суспільство здатне швидше реагувати на виклики, зменшувати ризики конфліктів і забезпечувати стійкість до кризових ситуацій. Водночас дефіцит довіри породжує соціальну напругу, дезінтеграцію та підвищену вразливість до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Крім того, у сучасному соціокультурному просторі безпека дедалі більше пов’язується з питанням ідентичності та її збереження в умовах глобалізаційних процесів. Людина прагне не лише фізичного чи економічного захисту, а й збереження власної культурної самобутності, мови, традицій і цінностей. У цьому сенсі безпека виступає як механізм підтримки культурної цілісності та водночас відкритості до міжкультурного діалогу. Такий баланс між збереженням і розвитком дозволяє суспільству не лише протистояти загрозам, а й адаптуватися до змін, зберігаючи власну ідентичність у багатовимірному глобальному світі.

Щодо інституційної ролі безпеки, то тут ключову роль відіграють держава, право, сім’я, релігія, які створюють умови для безпеки. Держава захищає громадян через закони, системи правопорядку та оборони, а сім’я і громади забезпечують підтримку на локальному рівні.

Для нас безпека є важливим чинником збереження соціальної стабільності, вона повинна сприяти гармонійному співіснуванню різних соціальних груп і зводити до мінімуму конфлікти. Як відзначає Ю. Лисенко, «Дослідження і вирішення проблем соціальної безпеки в реаліях сьогодення ґрунтується на

пошуку шляхів оптимізації державної політики у соціальній сфері, подолання негативних впливів викликів і загроз» [16, с. 27], що набуває особливої актуальності для нашого українського суспільства.

Беззаперечним є той факт, що соціальна безпека ґрунтується на довірі між індивідами, групами та владними інституціями. Коли з'являється дефіцит довіри, зростають тривожність і суспільна нестабільність.

Наша культура формує уявлення про те, що є безпекою, які загрози вважаються важливими і як суспільство повинно на них реагувати. Кожна культура вибудувала символи та практики, які відображають ідею безпеки. Самі ж уявлення про безпеку залежать від культурних цінностей, що переважають.

Історичний досвід (наприклад війни, революції, природні катастрофи), формуючи культурні патерни через пам'ять про небезпеки, чинить потужний вплив на ставлення суспільства до загроз. У країнах, які пережили війни, безпека асоціюється з миром та стабільністю.

О. Полтораков відзначає, що сучасна проблема забезпечення безпеки «як проблема переважно соціально-політичного характеру дедалі більше доповнюється також соціально-культурною складовою. Це пов'язано як із процесами становлення та розвитку постіндустріального суспільства (або «суспільства ризику» за У. Беком), так і з ускладненням соціального буття в цілому» [22, с. 57].

У цьому контексті варто також звернути увагу на трансформацію ролі інституцій у забезпеченні безпеки в умовах сучасних глобальних змін. Традиційні інститути, такі як держава чи право, вже не можуть повністю гарантувати стабільність без активної взаємодії з громадянським суспільством, міжнародними організаціями та новими формами соціальної самоорганізації. Виникають нові механізми забезпечення безпеки, що ґрунтуються на партнерстві, відкритості та взаємній

відповідальності. Це свідчить про поступовий перехід від ієрархічних моделей управління до більш гнучких і мережевих форм, у яких важливу роль відіграє комунікація та узгодження інтересів різних соціальних акторів.

Водночас інституційна спроможність забезпечувати безпеку значною мірою залежить від рівня легітимності та ефективності цих інституцій у свідомості громадян. Якщо інституції сприймаються як справедливі, прозорі та дієві, вони здатні не лише підтримувати порядок, а й формувати відчуття захищеності та довіри. У протилежному випадку виникає ризик делегітимізації влади, що може призвести до посилення соціальних конфліктів і зниження рівня безпеки. Тому важливим завданням сучасного суспільства є не лише створення інституційних механізмів захисту, а й постійне вдосконалення їхньої діяльності відповідно до потреб і очікувань громадян.

Безпека в нашому глобалізованому світі визначається міжкультурною взаємодією. Глобальні виклики (тероризм, кіберзагрози, пандемії) формують суспільні уявлення про безпеку, що виходять за межі національних культур. Потужними є впливи сучасних медіа на формування соціокультурного уявлення про безпеку. Вони здатні як створювати відчуття захищеності, так і формувати культуру страху через показ загроз і кризових ситуацій.

Технології, які стрімко розвиваються, змінюють засоби забезпечення безпеки, вибудовують нові соціокультурні реалії. Розвиток технологій змінює природу безпеки, вона стає цифровою, алгоритмічною, кібернетичною. Він також перетворює соціальні відносини, оскільки замість політичного контролю з’являються механізми автоматизованого нагляду. Дуже важливим є те, що розвиток технологій формує нову реальність, де кордони між реальним та віртуальним розмиваються, і загрози стають гібридними.

Безпека як соціокультурний феномен відображає зв'язок між суспільними структурами, культурними нормами, цінностями, які будують способи організації життя в умовах, що є невизначеними та ризикованими. Аналіз соціокультурного аспекту безпеки дає нам розуміння того, як саме суспільство сприймає, трактує та реагує на загрози і як вибудовує механізми їх подолання.

У цьому контексті особливого значення набуває питання формування глобальної культури безпеки, яка ґрунтується на спільних цінностях, відповідальності та усвідомленні взаємозалежності сучасного світу. Жодна держава сьогодні не здатна ефективно протистояти глобальним загрозам ізольовано, що зумовлює необхідність розвитку міжнародної співпраці, міжкультурного діалогу та узгодження безпекових стратегій. Така культура передбачає не лише обмін інформацією та ресурсами, а й формування спільного бачення ризиків і шляхів їх подолання, що сприяє зміцненню довіри між країнами та народами.

Водночас стрімкі технологічні та соціальні трансформації актуалізують потребу в розвитку нових компетентностей, необхідних для життя в умовах постійної невизначеності. Йдеться про здатність критично мислити, аналізувати інформацію, адаптуватися до змін і відповідально використовувати технології. У цьому сенсі безпека виходить за межі зовнішніх гарантій і дедалі більше залежить від внутрішньої готовності людини орієнтуватися в складному світі. Таким чином, соціокультурний вимір безпеки розкривається як процес постійного навчання, осмислення та взаємодії, що забезпечує не лише виживання, а й сталий розвиток сучасного суспільства.

Елементи, що визначають стабільність суспільства та його розвиток, – це безпека, соціальна справедливість та довіра. Їх взаємозв'язок показує нам розвиток соціальних відносин, де кожен із цих елементів є як передумовою, так і наслідком соціального порядку.

Безпека як соціокультурний феномен постає складною, багатовимірною категорією, яка охоплює не лише зовнішні механізми захисту, а й внутрішні смисли людського існування. Вона формується на перетині індивідуального досвіду, соціальних взаємодій, культурних цінностей та інституційних практик, відображаючи рівень зрілості суспільства та його здатність до саморегуляції. Водночас безпека не може розглядатися ізольовано від таких фундаментальних категорій, як довіра, справедливість і відповідальність, адже саме їх взаємодія забезпечує стійкість соціальної системи та гармонійний розвиток людини.

Таким чином, сучасне розуміння безпеки виходить за межі традиційних уявлень про захист і стабільність, набуваючи рис динамічного процесу, що постійно змінюється під впливом глобальних і локальних чинників. Воно вимагає інтеграції різних підходів – філософського, соціального, культурного та технологічного – для глибшого осмислення природи загроз і способів їх подолання. У цьому контексті безпека виступає не лише умовою виживання, а й ключовим чинником розвитку, що визначає можливості суспільства адаптуватися до викликів сучасності, зберігаючи при цьому власну ідентичність і ціннісні орієнтири.

Безпека і соціальна справедливість

Соціальна справедливість є основою безпеки, тому що має забезпечувати рівність у доступі до ресурсів, можливостей і прав. І навпаки, соціальна нерівність стає причиною конфліктів, протестів, соціального напруження. Державні інститути, які забезпечують безпеку, повинні вибудовувати свою роботу на принципах справедливості. «Поняття цінності правової

держави нерозривно пов'язане з поняттям справедливості як суспільно визнаної цінності. Право, включаючи в себе принцип формальної рівності, водночас містить і вимогу справедливості», – вдало зазначає науковиця С. Петькун [21, с. 95].

Тільки тоді, коли закони і правила справедливо застосовуються до всіх членів суспільства, безпека стає реальною і стійкою. Справедливість зміцнює довіру громадян до інститутів влади і створює соціальну згуртованість. Відчуття захищеності тісно пов'язане з упевненістю, що права кожного будуть дотримані. Без справедливих механізмів захисту слабшає сама ідея безпеки, бо порушення прав окремих осіб створює ризик нестабільності. Таким чином, безпека і справедливість існують у тісній взаємодії, формуючи основу гармонійного суспільного життя.

Виділимо кілька підходів до розуміння соціальної справедливості як безпекового чинника за різними філософськими традиціями.

Філософи *класичного підходу* (Платон, Арістотель) трактували безпеку як справедливий порядок. Безпека і соціальна справедливість розглядалися ними як елементи гармонійного суспільного порядку.

Представники *ліберального підходу* (Джон Локк, Джон Роулз) тлумачили безпеку як гарантію прав. Вони наголошували на тому, що безпека можлива лише там, де держава забезпечує рівність можливостей та захист прав людини.

Творці *марксизму та критичної теорії* (Карл Маркс, Антоніо Грамші, Герберт Маркузе) тлумачили безпеку як контроль або звільнення. Акцент ними робився на тому, що, якщо безпека стає інструментом контролю, то це може підривати соціальну справедливість.

Сучасні дослідники (Ульріх Бек, Наом Чомксі, Амартья Сен) розглядають безпеку в умовах глобальної нерівності і вказують, що сучасна безпека не може існувати без вирішення проблем глобальної соціальної нерівності.

Зрозуміло, що соціальна стабільність є запорукою стабільності. Безпека без справедливості стає інструментом контролю. І якщо заходи безпеки спрямувати виключно на захист панівних еліт, це підірве довіру до влади. Тому без соціальної справедливості неможливо забезпечити довготривалу безпеку.

У цьому контексті важливо підкреслити, що соціальна справедливість виступає не лише нормативним ідеалом, а й практичним механізмом попередження соціальних ризиків. Рівний доступ до освіти, охорони здоров'я, праці та соціального захисту зменшує ймовірність маргіналізації окремих груп населення, що, своєю чергою, сприяє зниженню рівня соціальної напруги. Коли людина відчуває, що її права визнаються і захищаються, формується відчуття включеності в суспільство, що зміцнює соціальну стабільність і підвищує загальний рівень безпеки.

Водночас сучасні суспільства стикаються з новими викликами, пов'язаними з поглибленням соціальної диференціації, економічною нестабільністю та глобальними кризами. У таких умовах питання справедливого розподілу ресурсів і можливостей набуває особливої гостроти. Недостатня увага до цих проблем може призвести до зростання недовіри, радикалізації настроїв та посилення конфліктів. Саме тому забезпечення соціальної справедливості має бути одним із пріоритетів державної політики, спрямованої на зміцнення безпеки як на національному, так і на глобальному рівнях.

Отже, взаємозв'язок безпеки і соціальної справедливості є системним і взаємозумовленим: без справедливості безпека втрачає свою гуманістичну сутність, а без безпеки неможливо реалізувати принципи справедливості на практиці. Їх гармонійне поєднання створює підґрунтя для сталого розвитку суспільства, в якому кожна людина має можливість не лише бути захищеною, а й реалізовувати свій потенціал у справедливому соціальному середовищі.

Безпека і довіра

Справедливий розподіл ресурсів і можливостей зміцнює почуття захищеності серед усіх верств населення. Коли громадяни бачать, що їхні права визнаються і дотримуються, вони більш готові співпрацювати та підтримувати інститути влади. Отже, безпека стає не лише фізичним чи юридичним явищем, а й фундаментом довіри та соціальної згуртованості.

Довіра між громадянами, соціальними групами, інститутами є соціальним капіталом та базовою умовою для забезпечення безпеки. Чим вищий рівень довіри в суспільстві, тим ефективнішою є співпраця, зменшується чисельність конфліктів. І навпаки, якщо відсутня довіра до влади, зменшується соціальна стабільність, а механізми забезпечення правопорядку функціонують не повністю.

Довіра сприяє формуванню культури відповідальності та взаємоповаги, що є важливим елементом превентивної безпеки. Вона дозволяє швидше мобілізувати ресурси для подолання кризових ситуацій і підтримувати соціальні інститути у критичні моменти. Тому посилення довіри стає не лише соціальним завданням, а й ключовим фактором ефективної та стабільної системи безпеки.

Безпека і довіра взаємопов’язані як складові цілісного соціального середовища: без довіри ефективність будь-яких інституцій, норм та правил значно знижується, а безпека перетворюється на формальний, а не реально дієвий механізм захисту. Довіра виступає своєрідним «зв’язуючим елементом» між індивідами, групами та державними структурами, забезпечуючи стабільність соціальних процесів і створюючи умови для гармонійного співіснування. У сучасному суспільстві саме високий рівень довіри дозволяє не лише протидіяти

загрозам, а й формувати культуру взаємної підтримки, солідарності та відповідального ставлення до безпеки, перетворюючи її з інструменту контролю на спільну цінність для всіх учасників соціального життя.

Розглянемо філософське потрактування взаємозв'язку безпеки та довіри в різні історичні епохи.

Філософи *класичного підходу* (Платон, Арістотель) пояснювали довіру як основу безпеки в суспільстві. Ними підкреслювався той факт, що безпека – це не лише військовий чи політичний контроль, а і суспільна згода, що базується на довірі.

Вони наголошували, що гармонія в державі досягається через взаємне розуміння і готовність громадян дотримуватися законів та моральних норм. Довіра між людьми формує соціальні зв'язки, які зменшують ризик конфліктів і підвищують стабільність суспільства. Таким чином, класичні мислителі вбачали в довірі не просто моральну чесноту, а фундаментальний елемент безпеки та ефективного державного устрою.

Представники *ліберального підходу* (Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо) розглядали суспільний договір як механізм довіри та безпеки [8]. Для цих представників безпека та довіра є основою суспільного договору і, якщо одна з них зникає, то суспільство входить в кризу. Вони підкреслювали, що громадяни, відчуваючи захист своїх прав і життя, готові обмежувати власну свободу заради загального блага. Надійність інституцій і справедливе управління забезпечують довіру, яка підтримує стабільність суспільства. Таким чином, безпека та довіра постають ключовими елементами, що дозволяють суспільству функціонувати ефективно і уникати хаосу природного стану.

Науковці *соціологічного підходу* (Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Піьєр Бурдьє) тлумачили довіру як соціальний капітал для безпеки [7]. Вони наголошували, що соціальні зв'язки слабшають без довіри, і це, звісно, підвищує рівень загроз і нестабільності.

Довіра формує основу для кооперації та взаємодії між індивідами і групами, що дозволяє ефективніше протидіяти соціальним ризикам. Втрата довіри породжує ізоляцію та конфлікти, які підривають стабільність суспільства. Тому науковці підкреслювали, що розвиток і підтримка соціального капіталу є невід'ємною умовою забезпечення довгострокової безпеки.

Критична теорія (Мішель Фуко, Жан Бодріяр, Наом Чомксі) займається розглядом маніпуляцій довірою заради безпеки. Науковцями цього напряму доведено, що в сучасному суспільстві довіру часто підмінюють системами контролю та пропагандою безпеки [4]. Вони показують, що відчуття безпеки може бути штучно створене для виправдання надмірного контролю та обмеження свобод громадян. Такі практики підривають справжню соціальну довіру, замінюючи її страхом і залежністю від інститутів влади. Тому критична теорія закликає аналізувати, як механізми безпеки можуть одночасно забезпечувати стабільність і породжувати нові форми небезпеки та маніпуляцій.

Ми розуміємо, що сьогодні безпека дедалі більше залежить від цифрових технологій, і це змінює саму природу довіри. Нік Бостром, Ювал Ной Харрі наголошують, що сучасна безпека все більше залежить від цифрової довіри, яка є нестабільною та легко маніпульованою [31].

В умовах цифрової взаємодії навіть невеликі порушення даних або фальсифікації інформації можуть суттєво підірвати довіру громадян і систем. Кіберзагрози, дезінформація та алгоритмічні упередження створюють нові виклики для забезпечення стабільності суспільства. Тому безпека у цифрову епоху потребує не лише технічних рішень, а й розвитку критичного мислення та етичних стандартів у користувачів і інституцій.

Довіра та безпека – це два боки одного процесу: *довіра* створює передумови для стабільного соціального порядку, а

безпека забезпечує умовами для довіри між людьми, державою, інституціями.

Вони взаємно підсилюють одна одну, формуючи основу для соціальної згуртованості та ефективної взаємодії. Коли рівень безпеки високий, люди більш схильні довіряти один одному і брати активну участь у суспільному житті. І навпаки, сильні соціальні зв'язки та довіра до інституцій зменшують ризики конфліктів і сприяють підтриманню стабільного і передбачуваного середовища.

Отже, безпека і довіра є невід'ємними складовими цілісного соціального середовища, де кожна з них підтримує та підсилює іншу. Без довіри до інституцій, правових норм та соціальних взаємозв'язків безпека перетворюється на формальний механізм контролю, а не на реально дієвий процес захисту. Водночас висока якість безпеки створює умови для зміцнення соціальної довіри, формує культуру взаємоповаги, відповідальності та співпраці, що є запорукою стійкості та гармонійного розвитку суспільства. Історичні, філософські та сучасні підходи підтверджують, що безпека і довіра не лише взаємозалежні, а й взаємопроникні, утворюючи соціальний капітал, який дозволяє адаптуватися до нових викликів, включаючи цифрові та глобальні трансформації, та забезпечувати довготривалу стабільність і ефективність соціальних систем.

Безпека й ідентичність

Важливим також є розуміння того, що ідентичність та безпека – два взаємозалежні явища – формують соціальну динаміку як на локальному, так і на глобальному рівнях. Розкриємо історичний ракурс цієї взаємозалежності. Філософи *класичного підходу* (Платон, Арістотель) пояснювали

ідентичність як основу безпечного суспільства. Вони розглядали безпеку через стабільність суспільної ідентичності. Класичні мислителі підкреслювали, що соціальна згода і моральна цілісність спільноти створюють умови для тривалого миру та порядку. Відсутність чітко визначеної ідентичності може призводити до внутрішніх конфліктів і послаблення суспільної структури. Таким чином, взаємозв'язок ідентичності та безпеки був і залишається фундаментальним для розуміння соціальної стабільності в будь-якій історичній епосі.

Ліберальна традиція (Джон Локк, Іммануїл Кант, Георг Гегель) трактує особисту ідентичність та свободу як основу безпеки [17]. Тут безпека тісно пов'язана з можливістю формувати та виражати свою ідентичність. Ліберали підкреслюють, що захист прав і свобод індивіда створює передумови для довіри між громадянами та державою. Безпека у цьому контексті розглядається як гарантія, що дозволяє особистості реалізовувати свої потенціали без страху перед примусом або дискримінацією. Тому особиста свобода та соціальна відповідальність виступають ключовими чинниками стабільного і безпечного суспільства.

Марксизм і представники *критичної теорії* (Карл Маркс, Антоніо Грамші, Франц Фанон) розглядали боротьбу за ідентичність як питання безпеки [28]. Для них ідентичність є полем боротьби, і загроза ідентичності сприймається як загроза безпеці. Вони показували, що соціальні та економічні нерівності можуть підривати почуття безпеки у маргіналізованих групах, провокуючи конфлікти та нестабільність. Захист ідентичності в їхніх концепціях тісно пов'язаний із боротьбою за справедливість і рівні можливості для всіх членів суспільства. Таким чином, безпека розглядається не лише як фізичний або політичний захист, а й як умова реалізації соціальної та культурної автономії. Представники екзистенціалізму (Жан-Поль Сартр, Мартін Гайдеггер, Симона де Бовуар) досліджували безпеку та страх втратити ідентичність. Ними зроблений

висновок, що екзистенціальна безпека залежить від автентичного усвідомлення ідентичності особистості [30]. Вони підкреслювали, що внутрішня гармонія та відчуття захищеності виникають лише тоді, коли людина живе відповідно до власних цінностей і приймає власну свободу. Страх втратити ідентичність спонукає до пошуку смислу та самореалізації, що стає фундаментом для особистої безпеки. Отже, екзистенціальна перспектива розглядає безпеку не лише як зовнішній захист, а як глибинний процес становлення та збереження автентичності.

Постмодернізм (Мішель Фуко, Жан Бодрійяр, Юдіт Батлер) розглядає ідентичність як нестабільну конструкцію та її вплив на безпеку [4]. Через нестабільність для ідентичності виникають нові форми загроз для безпеки. Філософи цього напрямку підкреслюють, що традиційні системи контролю та гарантії безпеки можуть виявитися неефективними у світі, де ідентичність постійно змінюється. Вони показують, що маніпуляції інформацією, медіа та технології здатні посилювати невпевненість і підривати соціальну стабільність. Тому у постмодерністському підході безпека розглядається як динамічний процес, що потребує постійного переосмислення і адаптації до змінних умов суспільства. Стикаючись з сучасними викликами, породженими глобалізацією, дослідники Ульріх Бек, Зигмунт Бауман, Самюель Гантінгтон предметом своїх досліджень виділили *ідентичність у світі змін* [32]. Вони звертають увагу на той факт, що глобалізація створює кризу ідентичності та породжує нові форми загроз безпеці [32]. Дослідники підкреслюють, що зміни в економічних, культурних і технологічних сферах підсилюють відчуття невизначеності серед індивідів і спільнот. Кризові явища, спричинені глобалізацією, вимагають переосмислення традиційних підходів до безпеки та адаптації інституцій до нових реалій. Таким чином, захист ідентичності стає ключовим елементом для забезпечення стабільності та довгострокової безпеки у глобалізованому світі.

В наш час, коли глобалізація активує взаємодію між культурами, а локальні конфлікти, що виникають, підсилюють боротьбу за самозбереження та унікальність, питання безпеки набуває нових вимірів, пов'язаних із захистом ідентичності. Сама ж ідентичність є базовим аспектом, який надає відчуття захищеності в мінливому світі. Однак руйнування ідентичності може стати причиною соціальної нестабільності, конфліктів та ризиків для безпеки. І при виникненні багатьох локальних конфліктів ідентичність виступає ключовим фактором. Тому баланс ідентичності і безпеки є головним для розвитку суспільства.

Збереження культурної та соціальної ідентичності дозволяє людям відчувати себе частиною спільноти і сприяє формуванню довіри між її членами. При цьому безпека стає інструментом, який підтримує цю ідентичність, забезпечуючи умови для стабільного життя. Отже, сучасні політики та інституції повинні враховувати як захист фізичного і соціального простору, так і підтримку культурної самобутності громадян.

Соціалізація та пов'язана з нею політична, загальнонаціональна та культурно-цивілізаційна ідентифікація громадян, за В. Горлинським, «є потужними соціокультурними складовими процесу інституалізації безпеки і сталого розвитку в Україні, чинником створення справедливих суспільних відносин та інтеграції суспільства» [9, с. 305].

Цей процес сприяє формуванню спільних цінностей і норм поведінки, що зменшують соціальні ризики та підвищують довіру між громадянами. Інституалізація безпеки через ідентифікацію дозволяє створювати механізми колективного захисту та підтримки, що зміцнюють стабільність держави. Тому соціалізація та культурна інтеграція виступають не лише елементами ідентичності, а й фундаментом для довгострокової безпеки та сталого розвитку суспільства.

Безпека та ідентичність тісно взаємопов'язані, оскільки ідентичність формує базу для відчуття захищеності, а безпека

створює умови для розвитку та збереження культурної, соціальної та особистісної самобутності. Історичні та філософські підходи показують, що стабільність суспільства залежить від гармонії між індивідуальною та колективною ідентичністю та відчуттям безпеки. Класичні мислителі наголошували на важливості моральної та соціальної згоди для забезпечення миру, ліберали підкреслювали захист прав і свободи як основу довіри і стабільності, а критичні та постмодерністські підходи вказують на ризики маніпуляцій і нестабільності ідентичності, які можуть підривати соціальну безпеку. У сучасному глобалізованому світі ці взаємозв'язки стають ще більш динамічними через економічні, культурні та технологічні зміни, що підсилюють відчуття невизначеності та нові загрози безпеці.

Відтак, збереження культурної, соціальної та особистісної ідентичності виступає ключовим чинником для формування довіри між громадянами та інституціями і для забезпечення стабільності держави. Соціалізація, політична і культурна інтеграція створюють спільні цінності та норми, які зменшують соціальні ризики та підвищують готовність до колективного захисту. Безпека і ідентичність у цьому сенсі утворюють взаємопідсилюючий механізм: захист фізичного і соціального простору сприяє збереженню ідентичності, а стійка ідентичність зміцнює довіру та стабільність суспільства, створюючи основу для довгострокового розвитку та гармонійного співіснування.

Ризик і філософія безпеки

Варто торкнутися питання взаємозв'язку філософії безпеки та ризику. Ризик є невід'ємним елементом нашого існування в світі і його впливи на безпеку є одними з головних

у розумінні сучасних загроз. Визначення різних видів ризиків (технологічних, екологічних, соціальних, політичних) дозволяє дослідникам сформувати комплексні стратегії безпеки. Управління ризиками включає багатогранні підходи щодо аналізу можливих загроз, передбачення їх наслідків та розробку запобіжних засобів. Таке управління вимагає конкретного розподілу відповідальності між державою, бізнесом, інституціями та громадянами.

Водночас філософія безпеки підкреслює, що ризик не можна повністю усунути, а лише мінімізувати, адаптуючи суспільство до нових умов. Усвідомлення ризиків стимулює розвиток інноваційних підходів до захисту та зміцнює культуру превенції. Таким чином, взаємозв'язок безпеки і ризику стає основою для побудови стійких соціальних і політичних систем у сучасному світі.

Для забезпечення стійкості суспільства необхідно вживати комплексних заходів, спрямованих на зменшення негативних наслідків і підвищення здатності до адаптації та відновлення в умовах невизначеності. Прийняття рішень щодо управління ризиками має враховувати моральні принципи, дотримуючись балансу між захистом безпеки і повагою до свободи та прав людини.

Ключовим завданням є формування прозорих і справедливих механізмів прийняття рішень, які забезпечують довіру громадян до інституцій. Важливо розвивати культуру відповідальності, де кожен учасник суспільства усвідомлює власну роль у підтримці безпеки. Лише поєднання стратегічного планування, етичних принципів та активної громадянської позиції дозволяє створити стійке та безпечне середовище для розвитку суспільства.

Безпека та ідентичність перебувають у постійному взаємозв'язку, оскільки відчуття захищеності неможливе без

усвідомлення власної соціальної, культурної та особистої ідентичності. Збереження та підтримка ідентичності створює внутрішню стійкість індивіда, яка передається на рівень спільнот і держави, формуючи базу для колективної стабільності. Коли люди відчувають, що їхня культурна, етнічна чи громадянська приналежність поважають і визнають, вони більш схильні дотримуватися норм і правил суспільства, брати активну участь у його розвитку та співпрацювати для досягнення загального блага. Таким чином, безпека перестає бути лише набором механізмів контролю і захисту, а стає процесом підтримки і зміцнення соціальної та культурної цілісності.

В умовах глобалізації та інтенсивної трансформації соціальних структур питання взаємодії безпеки та ідентичності набуває нових вимірів. Глобальні культурні, економічні та технологічні зміни створюють невизначеність і можуть послаблювати традиційні форми ідентичності, що, у свою чергу, підвищує ризики соціальної нестабільності. Сучасні підходи до безпеки повинні враховувати ці виклики, інтегруючи захист ідентичності з розвитком інклюзивних політик, освітніх програм і соціальних ініціатив, які сприяють взаєморозумінню та співпраці між різними групами. У цьому сенсі безпека виступає не лише як механізм запобігання загрозам, а й як інструмент підтримки соціальної згуртованості та довгострокового сталого розвитку суспільства.

Висновки

Як бачимо, соціальний контекст безпеки включає в себе складну взаємодію між соціальними процесами, культурними цінностями, інституційними механізмами, які впливають на стабільність і гармонію суспільства. Поєднання в балансі соціальної справедливості, довіри та збереження ідентичності виступають основою для формування системи безпеки, яка буде стійкою перед сучасними викликами.

Важливу роль у цьому відіграє взаємна відповідальність громадян та держави, що забезпечує ефективність заходів безпеки. Соціальні норми і цінності формують моральний фундамент, який підтримує довіру та сприяє запобіганню конфліктів. Розвиток освіти та просвітницьких програм підвищує усвідомлення загроз і зміцнює готовність суспільства до реагування на них. Цифрові технології та інноваційні підходи дозволяють швидше виявляти ризики та мінімізувати їх наслідки. Таким чином, соціальний контекст безпеки стає динамічною системою, що інтегрує культурні, етичні та інституційні чинники для забезпечення сталого розвитку суспільства.

Отже, забезпечення безпеки в сучасному світі потребує ***комплексного підходу***, що поєднує соціальні, філософські, економічні та технологічні аспекти. Соціально-філософський підхід до вивчення безпеки дає можливість аналізувати глибокі соціальні, культурні та етичні аспекти безпеки. Визначення безпеки крізь призму соціальних і філософських концептів допомагає краще зрозуміти природу загроз і дозволяє створити ефективніші стратегії для захисту від них та забезпечення стабільності на всіх рівнях – від індивідуального до глобального.

Такий підхід дозволяє враховувати не лише фізичні загрози, а й психологічний стан людей, їхню довіру та соціальні взаємозв’язки. Розуміння етичних і культурних аспектів безпеки допомагає формувати політики, які не лише захищають, а й зміцнюють соціальну згуртованість. Використання технологій у поєднанні з соціально-філософським аналізом забезпечує більш передбачувані та гнучкі системи реагування на загрози. Без комплексного підходу ризики залишаються фрагментарно оціненими і можуть призводити до непередбачуваних кризових ситуацій. Тому інтеграція різних підходів стає необхідною умовою для формування стійких і ефективних систем безпеки у сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аквинский Ф. Сумма теологии / пер. с лат. С. И. Еремеев, А. А. Юдин. Киев : Ника-Центр, 2005 . Ч. 2-1, вопр. 1-48. 572 с.
2. Ананьїн В. О., Горлинський В. В. Ментальні структури свідомості як передумова сталого розвитку і безпеки суспільства. *Мультиверсум: Філософський альманах*. 2021. Вип. 2(174), т. 1. С. 3–18. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/448-Article%20Text-768-1-10-20220119.pdf
3. Баюк М. І. Гуманітарна складова політики державної безпеки: поняття, принципи. *Університетські наукові записки*. 2018. № 1. С. 186–199. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2018_1_18
4. Бодріяр Ж. Симулякри і Симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 118 с. URL:https://file.lib.in.ua/pdf/jean-baudrillard-symuliakry-i-symuliatsiia.pdf
5. Борканюк А. Б., Остроухов В. В., Шульмін С. О. Філософські виміри культурної безпеки України. *Інтернаука* : міжнар. наук. журн. 2023. № 18. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2057-2023-18-9361
6. Буняк Н. М. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 37. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/1242-Текст%20статті-1195-1-10-20220515.pdf
7. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи, 1998. 534 с.
8. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та світської. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi/
9. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2011. 390 с. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/1e76778a-68ce-4fb7-9738-72a625094944/content
10. Даценко В. С. Формування загально-гуманітарних засад системи національної безпеки у закладах вищої освіти України: соціально-філософський аспект. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 52. С. 91–99. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/uk/2024-52
11. Дзьобань О. Природний аспект безпеки: історико-філософська ретроспектива. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/gileya_2013_73_103.pdf

12. Дзьобань О. П., Михайловський Р. А. Проблема безпеки: від Античності до Ренесансу. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6(15). С. 11–18. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/816
13. Калашнікова Л. В. Соціально-філософські витоки становлення концепту безпеки у протосоціології. *Грані*: наук.-теор. альманах. 2016. Вип. 19(9). С. 6–13. URL: https://doi.org/10.15421/171672
14. Калиновський Ю., Жданенко С. Безпечне існування соціальних систем у турбулентному світі: аксіологічний контекст. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. *Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. Вип. 3(54). С. 30–46. URL: https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265591
15. Линдюк С. Теоретичні інтерпретації концепту «соціальна безпека» в українському науковому дискурсі. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. № 1(11). С. 92–113. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/217-Текст%20статті-701-1-10-20220416.pdf
16. Лисенко Ю. В. Соціальна безпека: виклики в умовах політичної нестабільності українського суспільства. *Політикус:* наук. журн. 2022. Вип. 6. С. 24–28. URL: http://politicus.od.ua/6_2022/4.pdf
17. Лок Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с. URL: https://nashformat.ua/pdf-preview/dva-traktaty-pro-pravlinnya-709359?srsltid=AfmBOoob8fgRfVjJBjKtJ9nIqTcmFvHrAAGKumejv31bdtPuub-zle1-
18. Олексюк М., Гайворонюк Н. Філософія безпеки в умовах воєнного стану. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2023. № 4. С. 189–194. URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2023/11/320-28.pdf
19. Осейко Д. А. Гуманітарна безпека України під час воєнного стану. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Львів, 2024. № 48. С. 82–86. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/48_2024/15.pdf
20. Пасічник В. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою. *Демократичне врядування.* 2011. № 7. URL: http://lvivacademy.com/visnik7/index.html. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26947/pasichnyk.pdf
21. Петькун С. М. Ціннісні засади соціальної безпеки в умовах цифрових трансформацій в Україні. *Наукові перспективи.* 2022. № 11(29). С. 90–101. URL: https://www.researchgate.net/publication/366157103_CINNISNI_ZASADI_SOCIALNOI_BEZPEKI_V_UMOVAH_CIFROVIH_TRANSFORMACIJ_V_UKRAINI

22. Полтораков О. Ю. Безпекові дослідження в соціально-філософському контексті. *Стратегічні пріоритети. Серія: Філософія*. 2016. № 1(38). С. 53–59. URL:file:///C:/Users/User/Downloads/188-Article%20Text-358-1-10-20180827.pdf
23. Радченко С. В. Роль соціально-політичної дії в формуванні гуманітарної безпеки: теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. С. 40–45. URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/ar-chive/45_2023/9.pdf
24. Ситник Г. П. Філософія війни та миру : курс лекцій. Київ, 2023. 118 с. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/dop/336/files/15bf2766-7d67-41dc-8d14-49d0c0b9d714.pdf
25. Сухорукова А. В. Соціально-філософський аналіз виховання духовності як складової системи соціальної безпеки. *Філософські науки*: зб. наук. пр. Вип. 2. Суми : Університетська книга, 2008. С. 100–108. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/13-4.pdf
26. Тихомиров Д. О. Міждисциплінарні та філософські підходи до інтерпретації поняття «безпека». *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 2(16). С. 104–115.
27. Ткачук Г. Ю. Підходи до сутнісного наповнення категорії «безпека». *Вісник Житомирського державного технічного університету* : *Економіка, управління та адміністрування*. 2014. Вип. 2(68). С. 178–184. URL: https://doi.org/10.26642/jen-2014-2(68)-178-184
28. Фанон Ф. Гнані і голодні / пер.з фр. Київ : Вперед, LAT @K, 2016. 226 с. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/02/fanon_1961_damnes-1.pdf
29. Хайдеггер М. Буття і час. URL: https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ge/heidegge.htm
30. Beauvoir S. de The ethics of ambiguity. 1947. URL: https://www.marxists.org/reference/subject/ethics/de-beauvoir/ambiguity/
31. Bostrom N. The vulnerable world hypothesis. *Global Policy*. 2019. November. Vol. 10, iss. 4. P. 455–476. URL: https://nickbostrom.com/papers/vulnerable.pdf
32. Huntington S. The clash of civilizations and the remaking of world order. URL: https://www.simonandschuster.com/books/Who-Are-We/Samuel-P-Huntington/9780684870540

1.4. СЕМІОТИКА БЕЗПЕКИ

Олена АСТАПОВА-ВЯЗЬМІНА

Сучасний етап розвитку безпекових студій позначається глибинною епістемологічною зміною, а саме, переходом від класичних позитивістських моделей аналізу до критичних постпозитивістських підходів. У цьому контексті семіотичний поворот постає не лише методологічною інновацією, а фундаментальним теоретичним маркером, відкриваючи можливість осмислювати безпеку як процес смислотворення. Семіотичні підходи дозволяють виявити, в який спосіб соціальні явища, події та їх учасники набувають значення екзистенційної загрози в межах певних дискурсивних станів. Відтак безпека постає результатом знакових та комунікативних практик, через які конструюються виклики, обґрунтовується та легітимізується застосування неординарних заходів реагування.

Аналітична цінність семіотичного підходу обґрунтовується його здатністю критично реконструювати владні дискурси, в межах яких відбувається артикуляція вербальної та візуальної загроз і водночас продукується можливість виняткових (унікальних) політичних практик. Відповідно, застосування семіотичних інструментів уможливлює виявлення домінуючих структур, завдяки (навпаки) яким окремі соціальні явища визначаються як безпекові. Результатом часто є виправдання виходу за межі нормативно окресленого політичного простору та встановлення нестандартного режиму дії.

Концептуальне положення дослідження ґрунтуватиметься на прийнятті онтологічної передумови, за якою безпека постає не об’єктивно заданою реальністю, а продуктом соціокультурного та лінгвістичного конструювання, що узагальнюється

формулою:«security is what we make it» і бере свій початок у постструктуралістській традиції [8]. Зазначена позиція переосмислює аналітичний фокус безпеки, зміщуючись із фіксації реальних загроз на вивчення когнітичних схем, світоглядних конструкцій, у межах яких продукуються множинні інтерпретації небезпеки, дозволючи парадигмальну зміну в бік розширення предметного поля безпекових студій через не-військові виміри, проблематику прав людини, екологічну стабільність, подолання бідності, що концептуалізуються як повноцінні референтні символи безпеки.

На відміну від традиційних підходів, безпека має інтерпретуватись як інтерсуб'єктивно сформований епіфеномен соціальної взаємодії [6]. Відповідна гносеологічна позиція зумовлює переорієнтацію дослідницької уваги з аналізу загроз на вивчення механізмів їх продукування, зокрема процесів сек'юритизації та семіотичного надання значень.

Поняття безпеки у філософській царині та політичних науках тривалий час перебувало у стані концептуальної анемії, однак доволі інтенсивно використовувалося в політичному дискурсі. Безпека вважалась очевидним терміном [9], проте ним часто нехтували, і до кінця 80-х років XX ст. спостерігався брак концептуальної визначеності предметного поля дослідження, на думку Б. Бузана (B. Buzan), який змінив розуміння безпеки ще до завершення холодної війни. Переосмислення концепції безпеки враховувало не лише категорії держави, але й відносини між особистістю, суспільством та державою, окреслюючи перетин сприйняття загроз, що з часом вирізняються багатоплановістю та варіативністю. Так, наприклад, поняття «державна безпека» трансформується в більш широке поняття «безпека людських спільнот», які автор поділяє на п'ять секторів. За класифікацією Б. Бузана, вирізняються: безпека воєнна, політична, економічна, суспільна та екологічна. Воєнна безпека стосується здатності держави проводити військовий наступ проти інших держав; політична безпека – організаційної стабільності держави, систем

управління та ідеологій; економічна – доступу до матеріальних, фінансових, комерційних ресурсів, що є необхідними для влади держави і підтримки прийнятного благоустрою та контролю за ним; соціальна (суспільна) – збереження та підтримки основних цінностей, а саме: мови, культури, релігії, національної ідентичності, звичаїв, традицій тощо; екологічна – збереження природного середовища або екосистеми як допоміжного елементу для інших видів людської діяльності. Відповідно, за Б. Бузаном, безпека охоплює максимальну широку площину людського життя, і зазначені сектори не є ізольованими, а навпаки, компонентами, що взаємодіють [4]. На нашу думку, варто виокремити цифрову/віртуальну (кібер)безпеку, яка, не маючи географічних чи фізичних меж, дозволяє миттєвий практичний вплив (лінгвістичний, візуальний тощо) на будь-яку точку світу. Швидка зміна цифрових комбінацій створює постійно діюче *нове поле* загроз та викликів, і, відповідно, головною ланкою такого ланцюжка реакцій є людина, яка є винахідником технологій, при цьому може бути безвідповідальною за наслідки впливу цифрових систем. Феномен пам'яті (можливість довготривалого зберігання інформації), притаманний digital technology, підвищує небезпеку людини (вразливість, ризик, неуважність тощо), вимагаючи від останньої постійної активної діяльності, формуючи в такий спосіб залежність від самої створеної людиною технології.

Тема цифрової безпеки розглядалася в роботах Л. Гансен та Г. Ніссенбаум (L. Hansen & H. Nissenbaum) [14], Т. Стевенса [20], К. Арадау та Т. Бланке (C. Aradau & T. Blanke) [1], Г. Крістоу [7]. Зазначені автори, артикулюючи проблемне поле в контексті специфічного прийняття часу в мові кібербезпеки, вели мову про оперування візуальними знаками та кодами, розмивання меж між технічною комп'ютерною безпекою та політичною концепцією національної безпеки. Наприклад, Г. Ніссенбаум, аналізуючи сучасний технологічний дискурс, засвідчує радикальну зміну епістемологічних парадигм, де термін «безпека ШІ» (*AI Safety*) функціонує не лише як технічний регламент, а як семіотичний

знак, заміщуючи собою етичні категорії. Авторка зауважує на агресивному домінуванні терміна «безпека», звертаючись до контент-аналізу стратегічних документів, зокрема виконавчого наказу президента США (2023 р.), де варіанти поняття «безпека» (*safe, safety, safeguard*) згадуються близько 60 разів, тоді як категорія «етика» – тричі, що, на думку авторки, засвідчує поступову інкорпорацію етичної рефлексії у прагматику безпеки. Прихильники концепції «безпеки ШІ» конструюють наратив, що, з одного боку, міфологізує потенціал технологій, а з другого, – пропонує захист від створених нею загроз. Дослідниця зауважує щодо реалізації подвійної семіотичної функції: ШІ наділяється характеристиками людського надсуб'єкта з власною волею і розробники позиціонують себе як єдино компетентних суб'єктів захисту людства, відволікаючи увагу від соціально-політичних викликів сьогодення. Відтак знак «безпека» анулює необхідність зовнішньої етичної експертизи, делегуючи контроль вузькому колу технократичних еліт.

Погоджуючись із твердженням дослідників, що цей процес можливо класифікувати як «семіотичну маніпуляцію», за якою ціле (етика) підміняється частиною (безпека), визнаємо, що зазначена маніпуляція виявляє себе в уніфікації загрози, у створенні ілюзії «спільної долі» людства перед обличчям «екзистенційного ризику», проте поза межами поняття безпеки залишаються питання несправедливого розподілу ресурсів, алгоритмічної упередженості, експлуатації себе [11] та праці.

Розрив із багатовіковою традицією політичної філософії та етики, фокусування уваги на індивідуальних ризиках не дозволяють чітко окреслити руйнівний вплив ШІ на демократію, освіту, охорону здоров'я тощо. Підсумовуючи, зауважимо, що завдання етики – виявляти конфлікт інтересів та цінностей, безпека ж має бути зосереджена на реалізації вже прийнятих рішень. Риторика безпеки, що позбавлена етичного фундаменту, перетворюється на інструмент маніпуляції та технократичної домінації.

Витоки концептуалізації фундаментального зв'язку між лінгвістичною та політичною сферами простежуються ще в традиції античних риторичних трактатів. Зокрема, в інтелектуальній спадщині Аристотеля риторичне мистецтво розглядалося як іманентна умова реалізації громадянської суб'єктності в умовах становлення грецького полісу, де політичне ораторство виступало ключовим інструментом державного управління. Розвиваючи цей підхід, Цицерон інтерпретував риторику як визначальний механізм впливу на суспільну думку та політичну поведінку. У класичній парадигмі здатність індивіда до цивілізованої соціальної взаємодії та партисипації фактично детермінувалася рівнем оволодіння риторичними практиками. Сучасний науковий дискурс політичної комунікації, що розвивається в межах риторичних і комунікаційних дисциплін, є логічною рефлексією та розвитком цієї класичної традиції.

Однак не будемо забувати, що безпека не є об'єктивним станом, а являє собою дискурсивну модальність з особливою риторичною та семіотичною структурою. Класична теорія сек'юритизації, репрезентована працями Копенгагенської школи, вперше реалізувала семіотичний підхід у межах безпекових студій. Методологічним фундаментом цієї концепції була філософія мови, зокрема теорія мовленнєвих актів Дж. Л. Остіна та Дж. Р. Серля. Висловлювання інтерпретується не як пасивна дескрипція чи констатація факту, а як здійснення соціально значущої дії у відповідному інституційному контексті: наприклад, твердження «Засідання суду оголошую відкритим» за належних обставин не описує, а конституює подію. Виокремлення трьох структурних рівнів комунікативного акту (локуція, іллокуція, перлокуція) не тільки формувало безпосередній процес фонетичного продукування осмисленого мовленнєвого акту та реалізовувало соціальну дію самим фактом висловлювання (обіцянка, наказ, прохання, співчуття, акт сек'юритизації), але й формувало сукупність ефектів, що спрямовувались на аудиторію (виникнення тревоги, переконання у наявності небезпеки, суспільна мобілізація).

У роботі «Digital disaster, cyber security, and the Copenhagen School» Л. Хансен та Г. Ніссельбаум [14] не лише розглядають еволюцію кібербезпеки через призму теорії сек'юритизації, визначаючи останню як окремий сектор у дослідженнях безпеки, але й підкреслюють перетворення технологічних проблем на питання національної безпеки, наділяючи їх особливим політичним пріоритетом, причому перехід від технічної «комп'ютерної безпеки» до «кібербезпеки» відбувається саме в момент, коли технічний дискурс поєднується з дискурсом національної безпеки. Остання, будучи мовленнєвим актом та дискурсивною модальністю, артикулює конструювання миттєвих катастроф («електронний Перл-Харбор»), які ніколи не відбуваються в дійсності, використання повсякденного досвіду громадян (крадіжка майна, віруси) для того, щоб зробити сценарії глобальних катастроф ще більш правдоподібними, а також презентацію проблеми (техніфікацію), яка потребує експертних знань, що надає їй статусу нейтральності в суспільному просторі.

Відповідно, концептуальним значенням для теорії сек'юритизації є іллокутивний акт, оскільки, наділяючи висловлювання певною силою інтонації, він забезпечує прогнозовану перформативну силу соціально-політичного контексту у заходах безпеки.

Семіотичний інструментарій широко застосовується для аналізу специфічних секторів безпеки, де процес маркування загрози нерозривно пов'язаний із формуванням ідентичності, функціонуванням медіа та розвитком цифрових технологій. Праці Лене Гансен (L. Hancen), зокрема її дослідження «Безпека як практика. Дискурс-аналіз та Боснійська війна» [12], стали засадничими для розширення дискурс-аналізу на візуальні матеріали. Науковиця концептуалізує візуальну сек'юритизацію як процес, в якому образи конституюють суб'єктів чи явища як такі, що перебувають під загрозою та актуалізують потребу в негайному втручанні. Візуальні засоби (драматичні кадри, графічний контент, сенсаційні візуальні метафори) мають

особливу іллокутивну силу, оскільки здатні апелювати до емоційного ядра – страху та тривоги. Це створює «емоційний резонанс», який суттєво підвищує суспільну підтримку надзвичайних заходів. Ключовою методологічною вимогою тут виступає мультимодальний аналіз, що передбачає вивчення образу в нерозривному зв'язку з вербальним і політичним дискурсом, який його супроводжує. Конструювання безпеки є невід'ємним від процесу формування колективних ідентичностей. Семіотичні механізми використовуються для розмежування ідентичності «Ми» (*We*) та загрозливого «Іншого» (*Other*). У цьому контексті сек'юритизуюча особа чи інституція маркують певну культурну або політичну зміну (наприклад міграцію) як екзистенційну загрозу «традиційним цінностям», що вимагає вжити екстрених заходів. Класичним прикладом семіотичної роботи зі створення подібних дихотомій є логічна операція поєднання понять «міграція» та «терроризм» в європейському дискурсі. Мігрант часто розглядається як загроза культурній цілісності, що дає змогу політичним суб'єктам інструменталізувати кризу біженців, а ефективність візуальної семіотики в цьому процесі пояснюється її здатністю миттєво ідентифікувати «Іншого», активуючи захисні ідентифікаційні механізми за схемою:

візуальний знак → емоційний відгук →
сприйняття загрози ідентичності →
легітимація надзвичайних заходів.

Цифрові загрози за своєю природою є нематеріальними, і це породжує специфічні семіотичні виклики. Дискурс кібербезпеки характеризується емоційною амбівалентністю та надмірною залежністю від аналогій, що може спричиняти стан «фобофобії» – абстрактної тривоги через очікування деструктивного впливу страху на суспільство. У цьому контексті розглянемо модель місморфізму С. С. Вейза (Stephen S. Wise), яка базована на адаптованій тріаді Ч. С. Пірса: 1) думка (ментальна модель): намір адміністратора/користувача (що має бути дозволено); 2) символ (конфігурація): програмне втілення політики безпеки

(код, налаштування); 3) референт (реальність): фактичні дії користувача в системі. Ця модель дозволяє експлікувати конфлікт інтерпретацій, невідповідність між ментальною моделлю адміністратора, програмним кодом (символом) та фактичними діями в системі (референтом). Автор засвідчує певну неузгодженість між формою та функцією в межах ІТ, це коли одна частина системи бачить об'єкт інакше, ніж інша. З позиції семіотики, це конфлікт інтерпретацій: наприклад, мережевий екран може ідентифікувати пакет даних «як безпечний», тоді як кінцева програма інтерпретує його як «шкідливий код». У висновку Вейз стверджує, що сучасні загрози використовують місморфізм для маскування, вони змінюють свій семіотичний вигляд, щоб не відповідати знакам, які в системі безпеки звикли вважати ворожими. Отже, потрактовуючи місморфізм як деструктивну розбіжність між означником та озачуваним у технічному дискурсі, автор зазначає, що вразливість виникає не лише через помилки в коді, а через семіотичні розриви в архітектурі, де рівні системи (від інтрефейсу до протоколу) наділяють той самий інформаційний об'єкт суперечливими значеннями, що призводить до перетворення безпеки на манупуляцію формами.

Місморфізм виникає, коли конфігурація системи (символ) не відповідає ментальній моделі користувача, що призводить до небажаної реальності (обходи системи). Таким чином, провал у системі безпеки постає як фундаментальна криза репрезентації. Ця модель є цифровим еквівалентом соціології Д. Біго: безпекова політика (символ) зазнає краху, коли вона ігнорує практичний габітус (*habitus*) користувача.

Отже, семіотика безпеки еволюціонувала від вузького лінгвістичного інструментарію до метатеоретичної бази критичних досліджень безпеки. Траєкторія розвитку дисципліни продемонструвала зміщення акцентів від аналізу поодиноких надзвичайних подій (мовленнєвих актів) до дослідження глибоких рутинних знакових систем. Ключовим викликом для сучасної семіотики залишається подолання інтелектуального розриву між

дискурсом (тим, що проголошується) і матеріальністю/практикою (тим, що будується та втілюється). Саме в цій напрузі формується нове розуміння безпеки як складного середовища, де знаки, технології та соціальні дії конституюють сучасне політичне життя.

Актуалізуючи запит на залучення поглибленої політичної теорії та відповідного інструментарію, семіотичний підхід легітимізує інтеграцію спадщини класиків соціологічної думки, зокрема П'єра Бурдьє та Норберта Еліаса, а також постструктуралістської філософії (Ж. Дерріда, М. Фуко) у предметне поле аналізу безпеки. Таким чином, семіотика безпеки постає як універсальний інтелектуальний конструкт, що забезпечує методологічну конвергенцію безпекових студій (*Security Studies*) із широкими філософськими та політико-соціологічними традиціями.

Відразу зауважимо, що зазначений формат монографії не надає можливості, по-перше, розробляти мультимодальні методології, які б об'єднали лінгвістичні, візуальні, цифрові знаки, визнаючи їх зв'язок при конструюванні загроз, а по-друге, розширити семіотичний фокус за межі західноєвропейського контексту й аналізувати різні «семіотичні ідеології», що функціонують у не-західних соціокультурних контекстах.

Цей розділ пропонує одну з можливих методологічних перспектив – семіотичний підхід – для аналізу феномена безпеки та оцінки його наслідків у контексті сучасних безпекових дискурсів. Основна мета полягає не просто в деталізації принципів цього підходу (їх докладний виклад доступний у спеціалізованих роботах), але насамперед, в артикуляції його контрасту з класичними епістемологічними моделями та в оцінці їхньої методологічної обмеженості.

Фундаментальними завданнями сучасної політичної та безпекової сфер є можливість виокремлення й інтерпретації прихованих змістів та смислів, що є підґрунтям будь-якої соціальної, комунікативної взаємодії. Відповідно, семіотичний підхід, набуваючи критичного значення, та й сама семіотика як інструмент гуманітарного дослідження не тільки розкривають

приховані смисли процесів, подій, але й беруть активну участь у їх формуванні, трансляції та асоціації з конкретними цілями, дозволяючи досягти максимальної глибини аналізу.

XXI століття, як і попередні, є епохою знаків, що зумовлено, по-перше, існуванням інформаційних та комунікативних технологій, особливо засобів масової інформації та соціальних мереж, які формують різні форми соціальної взаємодії – в політиці, культурі, суспільстві, а по-друге, втіленням ідеї Ф. де Соссюра про «життя знаків у суспільстві».

Семіотика, символ, кодування та декодування в суспільній поведінці набувають вирішального значення. Значення знака в питаннях, пов'язаних із політичними та безпековими проблемами, помітно в таких сферах, як філософія, політологія та науки про безпеку, соціальні та психологічні науки, технології, прикладні та природознавчі науки, в мистецтві.

Розвиток семіотичного аналізу безпеки традиційно включає три концептуальні хвилі, які частково перетинаються і, відповідно, взаємодіють одна з одною: Копенгагенська школа; яка артикулює увагу на іллокутивній силі мовлення; онтологічне поглиблення Дж. Хоманса, що фокусується на розумінні безпеки як thick signifier; соціологічний зсув Д. Біго (Didier Bigo), що пропонує перехід до теоретичної практики. Копенгагентська школа, зокрема Б. Бузан (B. Buzan), О. Вівер (Ole Wæver), Я. де Вільде (J. de Wilde), запропонувала концепцію *сек'юритизації* для аналізу процесів, під впливом яких учасники, наприклад державні інституції, маркують певні явища як «екзистенційну загрозу». Відповідно, успішна сек'юритизація є не тільки актом проголошення небезпеки, а й, перш за все, легітимацією надзвичайних заходів, що виходять за межі правового та політичного поля. В такий спосіб сек'юритизація постає як гранична форма політизації. Представники Копенгагенської школи критикували традиційні підходи за їх надмірний державоцентризм та ризик виправдання ескалації напруженості. Фундаментальною працею стає ключовий текст «Безпека: Нова структура для аналізу» [6], за яким,

відповідно, з позиції семіотики, сек'юритизація може розглядатися як «криза демократичної мови». Філософський наслідок успішного іллокутивного акту полягає у винесенні питання за межі звичного політичного обговорення. Трансформація дискурсу від демократичної дискусії до «екзистенційної необхідності» тимчасово призупиняє дію нормативних правил. Отже, семіотичний аналіз сек'юритизації – це дослідження того, як політична мова мобілізується для обходу демократичних обмежень, що призводить до виникнення «неліберальних практик у ліберальних режимах».

Рання критика сек'юритизації фокусувалася на умовах успіху, припускаючи, що певні державні структури вже володіють авторитетом для здійснення мовленнєвого акту. Пізніше розвиток перформативного погляду заперечив цю тезу. Йдеться про те, що аналіз має зміститися до умов можливості. Відповідно, авторитет вже не є передумовою, а, навпаки, може бути сконструйованим у процесі проголошення безпекового дискурсу. Так, наприклад, Ж. Дерріда пропонує «ітеративну вимогу» – необхідність аналізувати, *що саме* може бути сказано про безпеку. Водночас, за Дж. Батлер, «перформативна вимога» спрямовує увагу на те, *хто* має право говорити про безпеку, демонструючи, як безпекова риторика використовується для захоплення владних повноважень. Можливо стверджувати, що сек'юритизація – це не просто відображення об'єктивних фактів, а перформативний акт, що конструює новизну і не може бути пояснений причинно-наслідковими зв'язками. Наприклад, індикаторами успішної сек'юритизації виступають війни, гонка озброєнь, масові переселення тощо, що значно розширює позиції семіотичного простору, включно з аналізом політичної боротьби власне за визначення поняття «безпека».

Подальші дослідження, враховуючи обмеженість лінгвістичного фокусу Копенгагенської школи, зосереджуються на онтологічних та соціологічних аспектах, наполягаючи на інтеграції не-лінгвістичних знаків та матеріальних практик у семіотичний

аналіз. Д. Хоманс закликав перейти до розуміння безпеки як щільного означуваного (*thick signifier*). Відповідно, аналіз спрямовується на розуміння того, як мова безпеки артикулює специфічну «метафізику життя». Категорія «безпека» визначає спосіб організації суспільних форм життя, структурує відносини людини з природою, іншими людьми та із собою. Запропонований підхід дозволив розглядати значення безпеки як об'єкта постійної боротьби, що час від часу фіксується в контексті політичних протистоянь. Така позиція пов'язує концепцію Д. Хоманса з теорією дискурсу Е. Ласко та Ш. Муффа, і в цій логіці управління небезпекою стає онтологічне завдання: якщо безпека організовує життя, то її відсутність сприймається як стан, що потребує постійного контролю, та з ідеєю Д. Біго про те, що фахівці з безпеки керують загальним занепокоєнням (*general unease*).

Отже, критика суто дискурсивних підходів засвідчила, що соціальна практика не може зводитися лише до створення значень. Семіозис як процес створення смислу не є ізольованим процесом: обов'язково слід врахувати матеріальні практики, ресурси, обмеження природного та соціального станів. З політичного погляду, такі практики, як економічне прогнозування, державне управління, мають корелюватись із реальними залежностями в суспільстві та економіці.

Матеріальний вимір семіотики безпеки артикулює визначальну роль не-лінгвістичних знаків. Технологічні артефакти та когнітивні структури, наприклад схеми, комп'ютерні мережі, масиви наукових даних, часто передують політичному оформленню та структурують його. Скажімо, у процесах сек'юритизації міграції технологічні практики (системи моніторингу, бази даних, прикордонні технології) тісно переплітаються з мовними конструкціями, доповнюючи практичну складову. Технологія сама по собі функціонує як «мовчазний» символ загрози, формуючи політичне середовище ще до артикуляції будь-якого мовленнєвого акту. Це зумовлює парадокс технологічної сигніфікації та політичної суб'єктності. Якщо

технологічні артефакти заздалегідь визначають рамки політичного сприйняття, то це є свідченням певної форми технологічного детермінізму в семіотичному процесі. Вибір конкретної моделі спостереження фактично диктує діапазон можливих політичних рішень, ставлячи під сумнів локалізацію політичної суб'єктності (здатності до сек'юритизації чи десек'юритизації), коли матеріальні знаки вже інтегровані в систему та функціонують масштабно. Відтак семіотика безпеки має враховувати концепт технополітики, де знакові системи визначаються більше алгоритмічними обмеженнями, ніж людським наміром.

Поворот до практики демонструє соціологічний зсув, пов'язаний із школою Міжнародної політичної соціології, що переносить фокус дослідження з рівня іллокутивних актів на рівень рутинізованої дії в полі безпеки. Цей підхід спирається на теорію практик П'єра Бурдьє з вивчення функціонування знаків у щоденній діяльності бюрократії та їх впливу на зовнішню форму учасників процесу. Праці Д. Біго, що ґрунтуються на реляційній соціології, позиціонують безпеку як результат повсякденної бюрократичної активності, а не як «публічне видовище». Безпека виробляється через рутинні практики, зокрема збір статистики чи оцінку ризиків. Ключовими поняттями для аналізу виступають поняття «габітус» (стійкі диспозиції, що керують діями) та «докса» (*doxa* – спільне практичне знання, що приймається без доведень), які пояснюють, як саме фахівці з безпеки, а саме поліція, митниця, спецслужби тощо, вибудовують специфічне підтвердження для обґрунтування своїх обов'язків. Подібна структура зближення безпекових дискурсів, де методи й авторитет, сформовані у сфері протидії тероризму, експортуються в галузь міграційного контролю, призводить до виникнення цілісного «континууму небезпеки» та розмивання меж між внутрішньодержавним і глобальним вимірами безпекової політики».

Прикладом рутинної практики є бюрократична семіотика безпеки, що ґрунтується на раціоналізації веберівського типу. Замість управління безпосередньо людьми вона фокусується

на «управлінні числами» та використанні баз даних. Офіційна статистика й адміністративні процедури функціонують як кодифіковані знаки, що не просто описують реальність, а конституюють адміністративну дійсність кордону чи зони ризику, виправдовуючи розподіл ресурсів. Справжня сила бюрократичної семіотики полягає в її здатності нормалізувати винятковий стан. Через рутинний збір даних фахівці створюють інституціалізовану «доксу», в якій тотальне спостереження та управління ризиками розглядаються як раціональні дії, а не як політичний вибір. Отже, аналіз має зміститися від «сек'юритизації як події» до «сек'юритизації як середовища».

У прикладних сферах безпека покладається на висококодифіковані графічні системи. Візуальні знаки, піктограми, стандарти покликані подолати мовні бар'єри та забезпечити універсальне розуміння протоколів. До останніх можна віднести символи (форма, колір, зміст), що кодують практичне знання, необхідне для управління ризиками, демонструючи, як «габітус безпеки» впроваджується у фізичне середовище, структурує поведінку через візуальні команди та забезпечує дотримання міжнародних стандартів.

Категорія безпеки має похідний характер і набуває концептуальної визначеності лише через проєкцію на конкретний об'єкт забезпечення. З огляду на зазначене, безпека підлягає інтерсуб'єктивній інтерпретації, за якої її зміст безперервно відтворюється та трансформується в межах суспільно-політичного дискурсу. Розглядаючи безпеку як соціальний конструкт і мовленнєвий акт, можемо дійти висновку, що визначення безпеки залежить від інтерпретації еліт, які використовують мову для легітимізації надзвичайних станів та політичного порядку. Відповідно, на нашу думку, варто орієнтуватися на міждисциплінарний погляд на те, як саме слова та символі структурують сучасну міжнародну стабільність.

Філософська рефлексія феномена безпеки актуалізує лінгвістичний аспект дослідження, оскільки загроза, перш ніж

набути статусу онтологічної даності, потребує семіотичного маркування та дискурсивної артикуляції. Взаємозв'язок мови та політики визначається як конститутивний і невід'ємний, зумовлюючи їх взаємну детермінацію. В межах сучасного філософського та політичного дискурсу мовна сфера розглядається не лише як засіб комунікації, а розуміється фундаментальною площиною формування політичних смислів та інструментом конструювання безпекової реальності.

Політична лінгвістика як міждисциплінарна галузь традиційно зосереджувала дослідницьку увагу на функціонуванні мовних практик у політичному контексті. Проте «політичний поворот» у лінгвістиці та релевантний «лінгвістичний поворот» у політичній науці (Д. Белл, 1975) засвідчили парадигмальний перехід до критичного осмислення конститутивних і динамічних взаємовідносин між мовою та політикою. Наслідком лінгвістичного повороту в гуманітаристиці стало посилення уваги лінгвістичної антропології до мовних ідеологій та метадискурсивних аспектів, розширення макросоціальних досліджень взаємозв'язку мови, націоналізму та мовної політики.

У межах нової парадигми мова трактується як «перцептивна лінза», крізь яку інтерпретуються політичні події, а власне політичні дії розглядаються як такі, що вербально конструюються. Фундаментальні категорії політичної науки – влада, вплив та авторитет – безпосередньо корелюють із модальностями комунікації, спрямованими на досягнення стратегічних цілей.

Процес смислотворення є життєво важливим для політичної активності та конструювання соціальних переконань щодо лідерів, криз і викликів, які легітимізують або оскаржують існуючу нерівність. Політичний статус питання визначається наявністю конфлікту смислів: політика постає як діяльність із генерації значень, де політична мова і є політичною реальністю. Оскільки мова опосередковує суспільне сприйняття,

вона виступає символічною формою, що структурує інтерпретацію складних суспільних процесів.

На відміну від традиційної військової безпеки, де референтним об'єктом виступає держава як матеріальна цілісність (територія, населення), у політичному секторі екзистенційні виклики спрямовані не на фізичні, а на символічні та інституційні засади порядку. Референтними об'єктами в межах цього сектора постають національний суверенітет, специфічна форма правління, панівна ідеологія.

Успішна реалізація акту сек'юритизації в політичній сфері є дискурсивним процесом, що легітимізує застосування надзвичайних заходів і відкриває шлях до мобілізації ресурсів чи делегування спеціальних повноважень органам державної влади для протидії екзистенційним загрозам. Більше того, такий акт обґрунтовує право на «використання будь-яких необхідних засобів» задля нейтралізації деструктивних тенденцій. Це свідчить про те, що семіотична влада політичної безпеки полягає в її здатності ініціювати тимчасове призупинення нормативних процедур і виводити актуальні питання поза межі звичного поля політичної дискусії.

У межах політичного дискурсу категорія безпеки концептуалізується не як статичний об'єктивний стан, а як перформативний концепт, що ініціює процес сек'юритизації. Це зумовлює неминуче фокусування на механізмах влади, конструюванні образів загроз і ворогів, а також легітимізації екстраординарних заходів. Семіотичний підхід студії безпеки є методологічним інструментарієм для деконструкції цього процесу. Сек'юритизація в політичній сфері постає як процес «виробництва істини», де за артикуляцією загрози завжди простежуються певні владні відносини та стратегічні інтереси. Сама дискурсивна практика є динамічним процесом, в якому сек'юритизаційні кроки можуть реалізовуватися як за ієрархічним принципом («згори донизу»), так і через суспільні ініціативи («знизу догори»). Відповідно до теорії мовленнєвих актів іллокутивний акт володіє

реальнісно-творчим потенціалом і в такий спосіб утвердження безпеки трактується як самореференційна практика, у межах якої сам акт проголошення суверенітету або констатації загрози безпосередньо формує нову політичну реальність.

Висновки

Отже, політична семіотика унаочнює механізми використання знаково-символічних систем у процесах виборювання легітимності та політичної суб'єктності, даючи можливість розглядати феномен у різних площинах. Наприклад, у межах боротьби за суверенітет протестні рухи формують специфічну «повстанську граматику», охоплюючи вербальні коди, візуальні образи та перформативні практики, спрямовані на артикуляцію політичної присутності суб'єкта спротиву. Гасла, стилістика візуальної репрезентації (мурали, меми) та символіка ідентичності здатні докорінно переформатувати межу між владою та підвладними, легітимністю та актами непокори. Важливою особливістю політичного інструментарію є схильність символів до семіотичної інверсії, коли знаки та гасла, що початково виникали як виклик панівному режиму, з часом можуть бути включені до державного іміджу та офіційного дискурсу. Відтак спостерігається «символічна наступність без структурних трансформацій», колишні деструктивні для влади знаки починають виконувати функцію її легітимізації, доводячи, що політичне означальне (приміром, «демократія» чи «революція») фіксується лише тимчасово в межах боротьби за дискурсивне домінування.

Суб'єкти безпекового дискурсу апелюють до історичного наративу, культурних кодів, релігійних смислів та національної пам'яті з метою маркування символічних кордонів за принципом «ми/вони» Така семіотична стратегія легітимізує механізми соціального контролю та посилює авторитет політичної еліти. Семіотична робота у цьому контексті спрямована на онтологізацію національної ідеї як непорушного фундаменту суспільної стійкості та архітектури безпеки.

Безумовно, принципового значення у межах дослідження набуває звернення до феномена *семіотичної ідеології*, під якою розуміємо сукупність неявних, історично й соціально зумовлених смислових припущень щодо природи знака, його функціональних ролей і прагматичних ефектів. Така ідеологія не зводиться до поняття «хибної свідомості», а скоріше постає рефлексивною формою, закоріненою у здатності людини до продукування та інтерпретації знаків, тобто до процесу семіозису.

Фундаментальним є усвідомлення того, що семіотична ідеологія встановлює взаємозв'язок між універсальними процесами семіозису та конкретно окресленими етико-політичними імперативами. Інтерпретація знака в певній конфігурації передбачає прийняття відповідної моделі світобачення і, як наслідок, легітимацію способу життя, який вона нормативно задає. У такій перспективі *семіотичний аналіз безпеки* виходить за межі опису загроз і постає як фундаментальне дослідження механізмів утвердження та відтворення конкретних політичних світів разом із притаманними їм етичними зобов'язаннями.

У межах розвитку сучасної безпекової теорії особливої ваги набуває концептуальний внесок Копенгагенської школи, представники якої запропонували розширене розуміння безпеки через виокремлення п'яти функціональних секторів: військового, економічного, екологічного, соцієтального та політичного. Саме політичний сектор постає показовим прикладом семіотизації безпекових студій, оскільки його референтні об'єкти мають високий рівень абстракції й не володіють самостійною матеріальною визначеністю поза дискурсивними практиками. Відтак політичний вимір безпеки у трактуванні Копенгагенської школи зміщує аналітичний фокус із проблематики фізичного виживання на збереження концептуальної цілісності політичних інститутів та ідеологічних конструкцій, що забезпечують їхню легітимність.

Ілюстративний матеріал до розділу 1.4

Знаки, не будучи довільними конструкціями, завжди вмотивовані соціально-історичним контекстом їх створення, сприйняття та інтерпретацій. Проведено дослідження з питань безпеки в контексті мультимодальної семіотики, в якому аналізувалась проблематика безпеки в соціально-культурних практиках, зокрема стосовно споживачів електронних інформаційних ресурсів і користувачів соціальних мереж. Відповідно, мультимодальність визначалась як комбінація різних семіотичних систем, ресурсів або режимів у текстах і комунікативних подіях, наприклад: стале чи рухоме зображення, мовлення, письмо, вербальний та невербальний текст, жест тощо.

У листопаді 2024 року було опитано 200 респондентів, які всі були викладачами закладу вищої освіти. Отримано 167 відповідей. Розподіл респондентів за статтю та віком наведено у таблиці 1.4.1, у т. ч.: чоловіки – 33,5 %, жінки – 66,5 %.

Таблиця 1.4.1

Розподіл респондентів за статтю та віком

Віковий інтервал	Чоловіки	Жінки
18–24	3	3
25–34	8	8
35–44	11	21
45–54	18	47
55–64	8	27
65–74	3	3
75 та старші	5	2
Разом 167 анкет	56	111

Анкетування ставило на меті отримати більш глибокі знання про режими найприйнятнішого для користувачів

способу передавання повідомлень (текст, відео, аудіо), які впливають на сприйняття, розуміння, інтерпретацію та транслювання знаків, пов'язаних із безпековим полем. Поняття «безпека» в цьому дослідженні розглядалось у максимально широкому розумінні, зокрема, в контексті питань безпеки життя, здоров'я, безпеки освітньої та наукової інформації, повсякденної комунікації. Безпекове поле досліджувалось крізь призму особистісного сприйняття реципієнтів у законодавчо регульованих аспектах життєдіяльності. В дослідженні цікавило, як саме корелюють зміст візуального безпекового сигналу та його емоційна інтерпретація учасників комунікативного акта – користувачів електронних мереж і месенджерів. Суттєво, що знакограми в опитувальнику лише називалися – без додаткового графічного позначення, тобто, запитання не супроводжувалось малюнками.

Оскільки у сучасних комунікаціях для вираження емоцій домінують знакові повідомлення, викликає інтерес емоційно забарвлене позиціонування поняття безпеки через інтерпретацію та виявлення ступеню закорінення популярної символіки емодзі у опитаної категорії реципієнтів (див. таблицю 1.4.4).

Так, до запитання **«Які емодзі, на Ваш погляд, найбільше пов'язані з поняттям «безпека»?»** *(підкреслити необхідне)* пропонувалися варіанти відповідей: Щит, Замок, Рукавичка, Вогнегасник, Поліцейська машина, Лікарня, Зелена галочка або крапка, а також можливо було запропонувати свій варіант. Результати наведено у таблиці 1.4.2.

Зауважимо, що штучний інтелект поняття «безпека» найчастіше ілюструє символом щита, який в опитуванні відзначили 28,7 % респондентів. Проте у відповідях респондентів з вищою освітою різних вікових груп як акцент безпеки домінувала Зелена галочка або крапка (35,9 %). Інструментарій захисту населення найчастіше представлено на рівні 15 % (поліцейська машина) і 10 % (вогнегасник).

Як інший варіант у розумінні безпеки двічі респондентами пропонувалось сердечко (жінками 25–34 та 35–44 років), квітка – чоловік 55–64, голуб миру (чоловік 45–54), будинок (чоловік 35–44).

Таблиця 1.4.2

Оцінка взаємозв'язку знакограм із поняттям «безпека»

Назва знакограми (смайл/емодзі)	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Щит	2/1	4/6	3/6	7/6	1/8	3/-	-/1
Замок	-	1/-	1/1	-/3	1/1	2/1	1/1
Рукавичка	-	-	-/1	-	-/2	-	-/1
Вогнегасник	1/1	1/1	1/3	-	1/3	1/1	1/1
Поліцейська машина	-/1	2/-	-/4	-/4	1/6	4/3	-
Лікарня	1/-	1/-	-/1	-/1	1/4	-	-
Зелена галочка або крапка	2/3	3/4	1/10	1/13	1/7	1/1	1/2
Ваш варіант	-	-/1	-/2	-/5	3/1	-	-

Отже, знаковий спосіб презентації безпечного життєпростору респондентами акцентовано зеленим і окреслено символами захисту, миру, житла та інструментарієм допомоги.

Для відповіді на запитання **«Які емодзі, на Ваш погляд, найбільше пов'язані з поняттям «небезпека»?»** *(підкреслити необхідне)* пропонувались такі позиції: Знак оклику/ попереджувальний знак (правила дорожнього руху), Знак СТОП, Сирена, Вогонь, Череп і кістки, Знак ЗАБОРОНЕНО, а також можливо було запропонувати свій варіант. Результати наведено у таблиці 1.4.3.

Таблиця 1.4.3

Знакове і звукове маркування небезпеки у життєпросторі: оцінка емоційного означення особистісної значущості

Назва знакограми (смайл/емодзі)	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Знак ОКЛИКУ /попереджувальний знак (правила дорожнього руху)	3/1	2/5	1/12	3/11	1/10	2/-	2/-
Знак СТОП	2/-	3/4	3/7	3/9	2/8	1/-	2/1
Сирена	1/1	3/3	1/5	3/4	2/8	3/-	2/1
Вогонь	-	1/2	2/5	1/7	1/3	-/1	-/1
Череп і кістки	-	3/3	2/4	5/6	4/8	1/2	3/1
Знак ЗАБОРОНЕНО	2/1	3/3	2/8	3/12	2/8	2/-	2/1
Ваш варіант	-	1/-	-	1/3	-	-	-

Слід зауважити, чому саме в анкеті не пропонувалось додаткове візуальне зображення, що дещо ускладнювало процес виконання завдання респонденту, оскільки треба було напружувати пам'ять і звертатися до образу, який у нього/неї вже був сформований стосовно того чи іншого знаку (емодзі), що відображає емоцію на письмі. Візуальне зображення дозволило б перенести вже відомий (готовий) семантичний контекст на відповідну реакцію на знак. З іншого боку, запропонований до відповіді вербальний варіант позначення безпосередньо вказував на смисловий контекст, що його формує те чи інше слово, та синхронізував у певний спосіб уявне зображення та звучання.

Текст опитувальника не випадково апелює до Правил дорожнього руху, адже всіма учасниками дорожнього руху мають бути однозначно сприйняті попереджувальні знаки і символи небезпеки, законодавчо встановлені для національного і міжнародного транспортного простору. Зауважимо, що відповідно до джерел небезпеки, найвідомішими знакограмами є: радіація, вибух, займання (спалах), череп як символ токсичності тощо, якими маркуються джерела потенційного ураження. При цьому для позначення небезпечних перевезень також використовують кольори. Наприклад, токсичні гази позначаються білим знаком із символом черепа, а вибухонебезпечні речовини та вироби маркуються помаранчевим знаком. Жовтим кольором із символом «радіація» позначаються найбільш небезпечні радіоактивні речовини (див. рисунок 1.4.1).

Попереджувальні знаки не можуть інтерпретуватись в інакший спосіб, аніж захист та убезпеченість життя від загроз та їх небажаних наслідків. Однак, як показало опитування, сполучення безпекового попереджувального знака із уявним зображенням та трансльованим ним смислом не відбулось.

Спалах Череп і кості ... Вірус .... Радіація

Рисунок 1.4.1. **Приклади попереджувальних знаків небезпеки на транспорті**
Джерело: Правила дорожнього перевезення небезпечних вантажів, затвердж. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 4 серпня 2018 р. № 656.

Із запропонованих нами в анкеті варіантів знакограм небезпеки два слова – сирена та вогонь – у сучасній ситуації воєнного стану набули додаткової конотації як певним чином взаємопов'язані маркери небезпеки: вогонь – як загроза воєнних уражень; сирена – як звуковий маркер повітряної тривоги. Цезнайшло відображення у різних інформаційних додатках, що стосуються без пекового простору України, наприклад, Телеграм. Так, знак сирени повітряної тривоги маркує гучномовець, ракетну і дронову небезпеку марковано стилізованими зображеннями ракети та БПЛА (рисунок 1.4.2). Проте у звичайному повсякденному житті сирену співвідносять із роботою служб, що працюють на захист людського життя – наприклад, правоохоронних органів, поліційною чи пожежною машиною, «Швидкою допомогою».

Рисунок 1.4.2. **Приклади попереджувальних знаків небезпеки у месенджерах під час ворожих повітряних атак**

Знаковий фон формування сучасної символіки в умовах війни в Україні показав свою значущість на домінування. Емодзі не тільки передають і називають символ, вони спрямовані на конструювання ставлення до ситуації, формуючи емоційне забарвлення читача/глядача/слухача, що їх розкодовує/інтерпретує.

Наступні запитання стосувалися використання знакограм-емодзі у особистих практиках щодо безпекових комунікацій.

«Чи використовуєте Ви емодзі при спілкуванні в Інтернеті для повідомлень, пов'язаних із небезпекою чи загрозою?»: *Так/Ні.*

Опитування дало таку картину: «так» – 34 %, «ні» – 53 % (таблиця 1.4.4), при цьому у чоловіків «ні» – 55 %.

Таблиця 1.4.4

Емодзі як маркування небезпеки/загрози при спілкуванні

Відповідь	**18–24 ч/ж**	**25–34 ч/ж**	**35–44 ч/ж**	**45–54 ч/ж**	**55–64 ч/ж**	**65–74 ч/ж**	**75+ ч/ж**
Так	1/1	1/5	7/6	8/13	3/10	1/1	-
Ні	1/2	6/3	4/15	9/20	4/16	3/-	4/2

Дослідження показало, що в особистому спілкуванні респондентів емодзі не є ефективним і однозначним засобом у комунікаціях для передавання критично важливої безпекової інформації.

«**Якому/им джерелу/ам інформації про безпеку Ви надаєте перевагу ?»** *(підкреслити необхідне):*

- *Відео*
- *Аудіо*
- *Вербальні інструкції*
- *Друковані матеріали*
- *Електронні повідомлення (у т. ч. текстові та візуальні, наприклад, знак/знаки оклику, зелена крапка)*

Пріоритети респондентів щодо бажаного формату обігу повідомлень у інформаційному безпековому полі наведено у таблиці 1.4.5, зокрема перевагу надано електронним

повідомленням (46 % опитаних) та відео (25,7 %). Відеоформат обрали переважним третина опитаних жінок і 21 % чоловіків, при цьому позитивно виділяється вікова категорія 35–64. Найменше голосів віддано вербальному формату (10,8 %).

Таблиця 1.4.5

Пріоритети використання формату повідомлень у інформаційному безпековому полі

Види	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Відео	-	3/3	3/8	2/9	1/9	2/1	1/1
Аудіо	1/1	2/2	2/6	3/6	1/6	3/-	1/1
Вербальн.		2/-	-/1	2/3	-/8	-	1/1
Друкован.	1/1	2/3	-/5	2/7	-/5	2/-	2/2
Електронне повідомл.	-/1	5/5	1/17	5/16	5/18	2/	1/2

«Яка форма подання інформації, на Вашу думку, є найбільш ефективною в екстреній ситуації?»:

- *Відео*
- *Аудіо*
- *Вербальні інструкції*
- *Візуальні знаки*

В екстреній безпековій ситуації найефективнішою, на думку респондентів, є форма подання інформації у вигляді аудіоповідомлень (28 % опитаних) та візуальних знаків (27 %) (див. таблицю). Варто зауважити, що і чоловіки, і жінки приблизно однаково голосували за згадані вище формати повідомлень, окрім відео, де жіноча аудиторія домінує у 2,5 разу (таблиця 1.4.6).

Таблиця 1.4.6

Ефективність екстрених безпекових повідомлень за способом подання

Види	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Відео	-	1/2	1/7	-/5	1/4	1/-	-/2
Аудіо	-/2	1/3	2/9	5/11	2/9	2/-	3/-
Вербальні інструкції	-	3/2	1/6	1/6	2/4	2/-	-
Візуальні знаки	-/1	3/3	1/9	5/8	2/10	1/1	2/1

«Яка, на Вашу думку, інформація про небезпеку на слух буде оцінена як найефективніша?»: *через гучномовець; радіопередача; голосове повідомлення із застосунку в телефоні.*

Наступним завданням було порівняти у ході уявного мисленнєвого експерименту ефективність повідомлення про небезпеку від зовнішнього джерела (гучномовець, радіопередача) та персоналізованого (голосове повідомлення із застосунку в телефоні). Загальна статистика подає, що респонденти віддали перевагу смартфону перед гучномовцем (40 % загальної кількості відповідей проти 32 %). Проте, якщо вибір чоловіків був однаковим: по 30 % опитаних чоловіків відзначили гучномовець і смартфон, то на користь голосового повідомлення зі смартфону висловились на 10 % опитаних жінок більше (43 % проти 33 %). Відповіді наведено у таблиці 1.4.7.

Таблиця 1.4.7

Ефективність повідомлення про небезпеку від зовнішнього джерела за способом передачі

Види	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Через гучномовець	-	5/3	2/10	2/14	3/8	1/1	4/1
Радіопередача	-	1/1	-	-	-	-	-
Голосове повідомлення із застосунку в телефоні	-/3	2/5	3/11	6/10	3/20	3/-	-/2

Другий блок запитань охоплював проблематику безпеки інформаційного освітнього простору та лікувально-оздоровчих практик. Числову інтерпретацію рівня довіри до джерел інформації освітнього та медичного/оздоровчого характеру наведено у таблицях 1.4.8–1.4.9.

До запитання ***«З чим асоціюється безпека інформаційного освітнього простору?»*** пропонувались 12 варіантів відповідей, а саме: Wikipedia, вітчизняні підручники, підручники

іноземними мовами, іноземні енциклопедії, бібліотеки вітчизняні академічні словники та довідникові видання після 2010 року, вітчизняні наукові сайти (відповідні сайти галузевих Академій наук України), Chat AI та інші відкриті джерела, пов'язані зі штучним інтелектом, монографічна та наукова періодична література іноземними мовами на іноземних сайтах, монографічна та наукова періодична література на вітчизняних сайтах, лекція невідомого Вам іноземного фахівця (на You Tube, Facebook, Instagram, TikTok, Telegram), презентація або стисле Short відео (на You Tube, Facebook, Instagram, TikTok, Telegram) з теми, що Вас цікавить як фахівця в певній галузі знань, монографічна та наукова періодична література іноземними мовами на іноземних сайтах. Відповідні позиції потрібно було позначити цифрами в порядку значущості. Результати опитування щодо особистісних пріоритетів очікуваного рівня безпеки інформаційних джерел відкритого освітнього простору наведено у таблиці 1.4.8.

Таблиця 1.4.8

Рівень безпеки інформаційних джерел відкритого освітнього простору

(градація пріоритетів у віковому та гендерному розрізі)

Назва	Градація пріоритету	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Chat AI та інші відкриті джерела, пов'язані зі штучним інтелектом	1-6 місця	3/3	6/5	7/10	3/4	1/2	2/1	-
	7-12 місця	-	2/3	4/11	9/10	6/10	/2	3/3
Лекція на You Tube, Facebook, Instagram, TikTok, Telegram невідомого Вам іноземного фахівця	1-6 місця	2/2	3/5	10/11	10/14	7/8	1/	-
	7-12 місця	1/1	-	2/4	8/7	6/9	1/1	3/3
Презентація або стисле Short відео на You Tube, Facebook, Instagram, TikTok, Telegram з теми, що Вас цікавить як фахівця в певній галузі знань	1-6 місця	2/2	2/4	8/12	9/10	6/5	-	-
	7-12 місця	-/1	3/5	4/6	6/11	9/11	/2	3/3

Оцінка очікуваного безпекового рівня довіри фахівців у певній галузі знань до інформаційних джерел відкритого освітнього простору показує, що лекцію невідомого іноземного фахівця обрали переважною (1–6 місця) в цілому 43,7 % респондентів, у т.ч. 59 % чоловіків і лише 36 % жінок. Презентація або стисле Short відео посіло другу сходинку пріоритетів (36 %), при цьому вибір чоловіків – 50 %, жінок – 30 %. Не бояться довіряти джерелам, пов'язаним зі штучним інтелектом, 28 % опитаних, із яких чоловіки у 1,7 разу довірливіші: 39 % проти 22, 5 % у жінок. При цьому варто зауважити, що респонденти 75+ (чоловіки і жінки) виявились майже одностайними в розумінні безпечності інформаційного освітнього поля; а позиції Chat AI та інших відкритих джерел, пов'язаних зі штучним інтелектом, для них відповідно посіли 9 та 12 розташування. Отже, градація пріоритетів у віковому та гендерному розрізі мала місце.

«Якому/им джерелу/ам Ви довіряєте (вважаєте найбільш безпечними та, відповідно, достовірними) при обранні медикаментів, продуктів харчування тощо?» *(підкреслити необхідне)*:

- *консультація сімейного лікаря*
- *загальні поради в інтернет-виступі профільного лікаря*
- *реклама на телебаченні або в Інтернеті*
- *поради блогера/ки-дієтолога; блогера/ки-нутриціолога; блогера/ки/яка, який розповідає про китайську лікувальну гімнастику; блогера/ки, який/яка розповідає про свій досвід схуднення/оздоровлення в соціальних мережах Facebook, Instagram, TikTok*
- *відгуки про вживання тих чи інших ліків.*

Опитування показало, що консультація сімейного лікаря є найбільш авторитетною за відповідями на поставлене запитання: її обрали 60,5 % респондентів, з них 65,8 % – жінки. На другому місці маємо відгуки про вживання тих чи інших ліків: більше чверті опитаних, ймовірно, займаються самолікуванням у такий спосіб, із них чоловіків більше (28,5 %).

Таблиця 1.4.9

Рівень довіри до безпеки інформаційних джерел щодо медикаментів, продуктів харчування тощо

Джерела	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Консультація сімейного лікаря	-/2	7/6	4/19	5/23	4/21	4/1	4/1
Загальні поради в інтернет-виступі профільного лікаря	-/1	-	-/3	2/2	1/9	-	-
Реклама на телебаченні або в Інтернеті	-/3	1/-	-	1/-	-	-	-
Поради блогера/ки-дієтолога; блогера/ки-нутриціолога; блогера/ки/яка, який розповідає про китайську лікувальну гімнастику; блогера/ки, який/яка розповідає про свій досвід схуднення/оздоровлення в соціальних мережах Facebook, Instagram, TikTok	-/2	3/7	-	1/1	-/2	-	-
Відгуки про вживання тих чи інших ліків	-	4/4	2/6	5/8	3/7	1/-	1/2

Наступне запитання опитувальника має відношення до рівня довіри до джерела інформації, що пов’язано із самопрезентуванням користувача в електронних мережах:

«Якій незнайомій людині Ви будете більше довіряти при спілкуванні через соціальні мережі, із наявною аватаркою»:

- *Тварина*
- *Рослина*
- *Фото цієї людини (а може і не її)*
- *Фото відомого актора/ зображення мультяшного героя*
- *Пейзаж*

Результати подано у таблиці 1.4.10.

Зауважимо, що довіру користувачів насамперед викликають джерела інформації і повідомлення, інспіровані аватаром із фотозображенням людини (40,7 %). Натомість зображення тварини – своєрідна тотемізація учасника інформаційної мережі – має лише 7,8 % прихильників. По 6,5 % отримали зображення рослин і пейзажів в аватарах, що їх можна вважати емоційно

нейтральними (разом – 13 %). Це ще раз підтверджує важливість емоційного зв'язку для респондентів при візуальному налаштуванні ефективних безпекових комунікацій.

Таблиця 1.4.10

Чинники довіри до джерел інформації і повідомлень, інспіровані аватаром користувача електронних мереж

Види зображень	18–24 ч/ж	25–34 ч/ж	35–44 ч/ж	45–54 ч/ж	55–64 ч/ж	65–74 ч/ж	75+ ч/ж
Тварина	-	-/2	-/1	-/3	2/4	1/-	-
Рослина	-	-	-/2	-/2	3/3	1/-	-
Фото цієї людини (а може і не її)	-/3	6/6	3/13	8/15	5/14	1/-	3/1
Фото відомого актора/ мультяшного героя	-/1	-	-	-	2/3	-	-
Пейзаж	-	-	-	-/1	3/5	1/1	-

Опитування реципієнтів з високим освітнім цензом показали тенденції закорінення культури емодзі у динаміці несвідомого для користувачів електронних засобів зв'язку і соціальних мереж, що виявилось у знаковому корелюванні понять безпека – небезпека, довіра – недовіра. Стосовно електронних комунікацій у безпековому полі можна зробити припущення, що при цьому активується сукупність уявлень адресата безпекового повідомлення, яка, за У. Еко, є системою психологічних, історико-культурних і наукових очікувань. Отже, ми наперед приймаємо наявність розриву між змістом відправленого повідомлення і тим, що «видобуває» з нього адресат у інформаційно-емоційному вимірі. Фільтри емоційного обмеження можуть дезактивувати чи фальшувати безпекові знання і сигнали про небезпеку. Маркери небезпеки, за інстинктом виживання нашого виду, мають активувати в реципієнта його захисні реакції – емоційні, сенсомоторні тощо. Тож варто враховувати спосіб мислення і систему цінностей, а також традиційні уподобання щодо способу усвідомленого сприйняття інформації цільовою аудиторією знакових безпекових повідомлень.

Респондентам також було запропоновано позначити цифрами в порядку значущості ***слова, які асоціюються ними з потенційною загрозою чи небезпекою, а також позначити в порядку значущості слова, які асоціюються з безпекою***.

Результати дослідження презентовано в таблиці 1.4.11. Праворуч – слова, пов'язані з небезпекою і відповідні їхні місця, ліворуч – слова, пов'язані з безпекою.

Таблиця 1.4.11

Ранжування асоціативного зв'язку понять безпекового поля із особистою потенційною загрозою чи небезпекою

Слово/небезпека	місце	Слово/безпека	місце
загроза	9-18	захист	6-7
криза	12-16	притулок	10
ризик	14-23	стабільність	3
тероризм	2-5	охорона	5-6
війна	3	щит	15-16
атака	5-9	контроль	14
наступ	3-4	спасіння	13
катастрофа	5	гарантія	2-12
біда	11-14	порядок	12
небезпека	7-15	довіра	7
насилля	5-7	мир	4
злочин	16	співробітництво	17
вторгнення	3-14	обережність	12-14
конфлікт	14-18	закони	1-5
паніка	6-7	евакуація	20
хаос	6-7	здоров'я	8-10
епідемія	9-15	допомога	14
аварія	5-16	успіх	2-11
зараження	8-9	спокій	7-9
тривога	16-18	робота	11
вибух	2-4	військовий	20
біженці	22-23	поліція	20
хвороба	22-23	адвокат	26
мігранти	27-28	тиша	14
кордон	24-25	кордон	23-24
пасивне життя	25-26	пасивне життя	26-27
активне життя	27-28	активне житя	20-22

Проведений аналіз статистичних результатів дослідження засвідчує ранжування загрози: на перше місце виходить питання фізичного виживання. Так, наприклад, найвищі позиції (2–5 місця) посідають слова, що позначають раптову, масштабну та неконтрольовану агресію, а саме – війна (3), вибух (2–4), наступ (3–4), вторгнення (3–14). Окреслені позиції підтверджують стан високої мілітаризованої небезпеки, яка асоціюється саме із масштабними бойовими діями. Тероризм, якому віддано від 2 по 5 місця, вказує на страх перед непередбачуваним насильством, спрямованим на цивільних. Хаос і паніка (6–7) сприймаються як критична загроза дезорганізації суспільства, де втрата соціального порядку лякає людей більше ніж біда (11–14) та криза (12–16). Аналіз правої колонки демонструє найвищий рівень асоціації з безпекою: закони (1–5), державні гарантії (стабільність – 3, гарантія – 2–12) підкреслюють передбачуваність завтрашнього дня. Гуманітарний аспект безпеки (мир – 4, здоров'я – 8–10) підтверджують фізичне благополуччя та відсутність конфлікту, що є базовими складниками відчуття захищеності. Найпримітнішим висновком, на нашу думку, є низька значущість конкретних фігур (акторів/агентів) у порівнянні з абстрактними поняттями. Закони (1–5) проти поліції (20) та адвоката (20) констатують віру у правила, норму (закон), але мають низький рівень довіри до інструментів їх реалізації. Вказівка на те, що армія сприймається як інструмент війни (яка є загрозою), а не гарантом повсякденної безпеки окремої людини, артикульовано позиціями захисту (6–7) та охорони (5–6), що цінуються високо, тоді як військовий (20) – значно нижче. Слова, що опинились наприкінці списку (місця 20–28) допомагають зрозуміти, що саме суспільство не вважає критичним, власне – біженців та мігрантів (22–28); на відміну від політичного дискурсу, пересічні громадяни не вбачають екзистенційної загрози у міграційних процесах. Досвід останніх років доводить, що біологічні загрози поступаються місцем воєнним та соціальним – хвороба та епідемія

(9–23). Уважаємо цікавими дані позицій щодо активного та пасивного життя: останні майже не корелюють із безпекою, що, на нашу думку, вказує на сприйняття безпеки як зовнішнього чинника, який не залежний від особистої активності людини.

Проведене дослідження актуалізує семантичний аналіз, дозволяючи вийти за межі цифр і артикулювати «пласти» значень, що стоять за словами. Структурування семантичного поля «безпека vs небезпека» демонструє семантичну статичність слів «закони», «стабільність», «мир», де безпека реплікується в стан або структуру; слова «мігранти», «адвокат», «пасивне життя» сприймаються не як активні чинники, а як фон, маючи слабкий зв'язок із поняттями «безпека»/ «небезпека». Візуалізація вибуху чи вторгнення виявляє розрив у способі мислення: слова «гарантія», «стабільність», «закон» неможливо відчути тактильно, але людина помічає відсутність конкретного обличчя страху, коли небезпека як невидима парасолька стає видимою при своєму зникненні. Семантика слова «кордон» як бар'єру або захисту в контексті безпеки, а «лінія фронту» чи «місце прориву» в площині небезпеки розмивають межі 23–25 місцем; слово «пасивне життя» в обох колонках має негативне забарвлення, де пасивність асоціюється з незахищеністю і водночас не є гарантією спокою.

В категорії «небезпека» домінують безособові сили – катастрофа, епідемія, тероризм, атака, і людина виступає тут в якості жертви. Категорія «безпека» ініціює інституції (закони, поліція, охорона), виступаючи послугою, яку надають.

У підсумку слід додати, що концепт «безпека» залежить від законів та є інституалізованим, «небезпека» ж іде ззовні, вона динамічна, але існування дефіциту суб'єктності (в опитуванні не було слів, які позначали б відповідальність людини за власну безпеку) визначає правоцентричність безпеки.

Респонденти висловили своїми відповідями прагнення цивілізаційного захисту, де безпека – це дотримання суспільного

договору, це безпека для життя, позиціонуючи запит на солідарність, систему допомоги та життєствердні конотації.

Зазначені результати та міркування можуть бути використані в подальших дослідженнях із семіотичної теорії, комунікативних та безпекових практик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aradau C., Blanke T. Politics of prediction: Security and the time/space of governmentality in the age of big data. 2017. URL: https://doi.org/10.1177/1368431016667623
2. Bigo D. Delivering liberty and security? The reframing of freedom when associated with security. 2016. URL: https://didierbigo.com/wp-content/uploads/2016/03/Chapter17-DeliveringLibertyandSecurity_.pdf
3. Bigo D. Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. 2020. URL: https://migrantsproject.eu/wp-content/uploads/2020/08/Bigo_Security-and-Immigration.pdf
4. Buzan B. Security and self: Critical security studies (Excerpt). URL: https://avesis.ankara.edu.tr/resume/lessonmaterieldownload/kaygusuz?key=6c27276c-27e5-4c54-9fdd-523be81aedb5
5. Buzan B., Wæver O. Regions and powers. The structure of international security. 2003. URL: https://ir101.co.uk/wp-content/uploads/2018/11/Buzan-Waever-2003-Regions-and-Powers-The-Structure-of-International-Security.pdf
6. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A new framework for analysis. Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p. (Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Securitization theory according to the Copenhagen School. URL: https://books.openedition.org/iheid/719)
7. Christou G. Cybersecurity in the European Union: Resilience and adaptability in governance policy. 2016. URL: https://doi.org/10.1111/1468-2346.12677
8. Degaut M. What is security? 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/310495076_What_is_Security
9. Filimon L.-M. The wall as marker of identity construction at the US-Mexico border. 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/393791486_THE_WALL_AS_MARKER_OF_IDENTITY_CONSTRUCTION_AT_THE_US-MEXICO_BORDER
10. Foreigners, refugees or minorities? Rethinking people in the context of border controls and visas. Ed. by D. Bigo, S. Carrera, E. Guild. Farnham : Ashgate, 2013. 258 p.

11. Han B.-Ch. Psychopolitics: Neoliberalism and new technologies of power. 2017. URL: https://creativecoding.soe.ucsc.edu/courses/cmpm202_w20/texts/Han_Psychopolitics_2017.pdf
12. Hansen L. Security as practice: Discourse analysis and the Bosnian war. New York : Routledge, 2006. (Wæver O. Discourse analysis and the Bosnian War (Lene Hansen reference)). 2006. URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1482596/FULLTEXT01.pdf)
13. Hansen L. Theorizing the image for security studies: Visual securitization and the Muhammad Cartoon Crisis. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/258134604_Theorizing_the_image_for_Security_Studies_Visual_securitization_and_the_Muhammad_Cartoon_Crisis
14. Hansen L., Nissenbaum H. Digital disaster, cyber security, and the Copenhagen School. 2009. URL: https://nissenbaum.tech.cornell.edu/papers/Digital%20Disaster.pdf
15. Huysmans J. Security! What do you mean? From concept to thick signifier. 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/249690836_Security_What_Do_You_MeanFrom_Concept_to_Thick_Signifier
16. Key concept: Securitization (Copenhagen School). 2025. URL: https://criticallegalthinking.com/2025/03/31/key-concept-securitization-copenhagen-school/
17. Markowitz S. I. Technological artefacts, language, and security (Dissertation Excerpt). 2017. URL: https://dsps.ceu.hu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/basicpage/478/markowitzshaneir-dissertation2017.pdf
18. Nissenbaum A. Securitizing digital systems: The referent objects of cyber security. 2014. URL: https://nissenbaum.tech.cornell.edu/papers/Digital%20Disaster.pdf
19. Shepherd L. Critical approaches to security. 2013. URL: https://kelaspspskikat.files.wordpress.com/2013/04/shepherd-critical-approaches-to-security.pdf
20. Stevens T. Cyber security and the politics of time. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/290654040_Cyber_security_and_the_politics_of_time
21. Wise S. S., Harrison R. D. Mismorphism: The semiotics of computer security circumvention. 2015. URL: https://www.cs.dartmouth.edu/~sws/pubs/skbk15.pdf

Частина 2

АКТУАЛЬНІ БЕЗПЕКОВІ ПИТАННЯ:

СУСПІЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ І ПРАКТИКИ

2.1. БАЗОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ

Ігор МАЛАДИКА, Олександр ТИЩЕНКО

У цьому розділі монографії висвітлено розроблення концептуальних засад і стратегічних питань врегулювання безпекової сфери у сучасних умовах. Звернено увагу на ґенезу поняття «безпека» та аналіз і уточнення із сучасного погляду дефініцій поняттєвих конструктів «цивільна безпека» і «національна безпека», а також їх взаємозв'язок а інтерпретацію у міждисциплінарному науковому дискурсі [20; 32; 40; 42 та ін.].

Згідно з Конституцією України життя та здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю. На сучасному етапі забезпечення цивільної безпеки є актуальним питанням, що покликане сформувати основні засади недоторканності життя і здоров'я людини, майна та інших суспільних інтересів.

Національна безпека: зміст поняття і система гарантування

Національна безпека є досить складним політичним, економічним і соціальним явищем та характеризується багатогранним і комплексним впливом на життєдіяльність суспільства, інститутів держави та кожної людини. Саме існування та розвиток держави залежать від рівня національної безпеки.

Законом України про національну безпеку від 21.06.2018 № 2469-VIII визначено поняття «національна безпека України», «національні інтереси України» та основні об'єкти національної безпеки.

Національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Основними **об'єктами національної безпеки є:**

людина і громадянин – їхні конституційні права та свободи;

суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;

держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Державна політика в оборонному та безпековому секторах постає як цілісний механізм забезпечення життєздатності нації. Вона інтегрує захист суб'єктивних прав людини з об'єктивною потребою збереження конституційного ладу та територіальної цілісності. Особливе місце в цій системі посідає гуманітарна безпека, де мова, національна пам'ять та культурна спадщина України розглядаються не лише як духовні надбання, а як стратегічні ресурси національної стійкості, що потребують державної протекції поряд із природним середовищем та матеріальними активами [12; 14; 28].

У системі гарантування національної безпеки ***держава виступає ключовим суб'єктом, на який покладено функцію протекції людського буття***. Досягнення стану всеосяжної

безпеки корелює не лише з купіруванням наявних викликів, а передусім із нівелюванням детермінант, що генерують загрози правам і свободам індивіда. Аксіоматичним є твердження, що дієва безпекова архітектура особистості може бути вибудувана виключно в межах демократичного, соціального та правового державного устрою, який створює необхідне середовище для сталого розвитку людини.

Конституційні норми охоплюють не лише безпеку у широкому сенсі, а й конкретне право особи на безпечні умови життєдіяльності. Це включає обов'язок держави охороняти здоров'я та життя громадян, забезпечувати їх реальний захист. Це право передбачає безпосередню охорону фізичної недоторканності особи та її безпечне існування.

Генеза поняття «безпека» у науковому дискурсі

У науковому дискурсі поняття «безпека» прийнято розглядати як багатоаспектне явище. З одного боку, це об'єктивний стан захищеності об'єкта, що характеризується відсутністю реальних або потенційних загроз [37]. З другого – це цілеспрямована діяльність суб'єктів різних рівнів (від особистості до глобальних інституцій), спрямована на ідентифікацію, превенцію та нівелювання деструктивних чинників. Саме такий активний захист матеріального та духовного надбання забезпечує умови для сталого прогресивного розвитку та є фундаментальною запорукою життєздатності соціально-політичних систем.

Питання безпеки перебуває в центрі уваги досліджень істориків, філософів, а також військових та політиків, Загалом поняття «безпека» позначає складне соціально-політичне явище. Воєнний стан, в якому перебуває наша країна, теж вносить певні корективи в сучасне розуміння безпекової складової.

Світ і суспільство постійно трансформуються, змінюючи форми та зміст. Цей безперервний розвиток є об'єктивним процесом, на який ми не можемо вплинути. Отже, глибоке осмислення феномена безпеки, його теоретичний аналіз та коректна практична імплементація є визначальними для життєдіяльності будь-якої складної системи. Особливого значення це набуває для соціальних структур, зокрема для держави як ключового суб'єкта.

Генеза поняття «безпека» охоплює багатовіковий шлях філософської думки. Проблема безпеки є актуальною ще з античних часів. У філософських і політико-правових ученнях античних мислителів проблема забезпечення безпеки громадян розглядалася як засіб досягнення загального блага. Проте тоді розуміння безпеки трактувалось як відсутність небезпеки для людини. Платон у своїх працях розглядав державу, що ототожнюється з суспільством, і людину, як дві симетричні та взаємодіючі системи, тому в безпеку держави він включав безпеку суспільства. За Платоном, сутність безпеки – запобігання шкоді. У своєму трактаті «Держава» Платон визначав безпеку як спосіб «запобігання шкоді державі» [3; 27].

Арістотель у своїй праці «Політика» зазначав, що держава, саме з демократичними засадами управління, може гарантувати безпеку громадян та регулювати суспільну діяльність за допомогою дотримання законів з метою самозбереження. Цим Арістотель акцентував, що демократичні засади управління є більш безпечними, ніж олігархічні [2].

Свою зацікавленість у проблемі безпеки у контексті реформи людського суспільства виявляв чеський мислитель-гуманіст Ян Амос Коменський. У капітальній семитомній праці, над якою він працював упродовж 1643–1670 рр. (повна назва: «Загальна порада людському роду, і перш за все вченим і благочестивим властителям Європи, про виправлення людських справ» (лат. *Consilii Panglossici, seu de rerum humanarum emendatione*

consultatio catholica)), що широко відома під назвою «Загальна рада про виправлення людських справ», вчений зазначав, що метою людського суспільства є загальний мир і безпека. Його міркування становлять особливий інтерес у контексті формування сучасної концепції і спільного простору європейської безпеки. Дослідник пропонував системи, що сприяють розвитку особистості та суспільства, забезпечуючи їм захист від невігластва, воєн та несправедливості, створюючи безпечне суспільство через спільні знання та доброзичливість [13].

Іммануїл Кант зауважував щодо подолання людських вад та їх негативних наслідків, необхідності обмеження окремої волі людей, підпорядкування їх дисципліні громадянського суспільства, законам держави, які покликані захищати безпеку людей і самої держави. Кант розглядав безпеку не лише як відсутність загроз, а й як фундаментальну умову для досягнення людських цілей та реалізації морального закону [9].

У період Середньовіччя, коли разом із державою потужну роль відігравала церква, а суспільство структурувалося навколо феодальних володінь, безпека розглядалася ширше, аніж просто зовнішні загрози. Церква подавала єдину систему цінностей як християнську мораль, що об'єднувала людей і визначала, що є «добрим» та «злим», а отже, що загрожує душі та суспільству. Церква прагнула забезпечити мир через релігійні норми та виступала посередником у суперечках феодалів, запобігаючи розростанню внутрішніх конфліктів. Таким чином, безпека в Середньовіччі була багатогранною: це була не лише фізична безпека від ворогів, а й духовна безпека. Зокрема Фома Аквінський вважав, що безпека держави та її населення залежить від дотримання кожним жителем Божих законів та обов'язків, визначених державою [9].

Нікколо Макіавеллі розглядав безпеку держави як ключовий аспект, пов'язуючи її з належним урядуванням, стабільністю, добробутом народу, відсутністю розбрату.

В основу безпекової концепції Макіавеллі лягли також ідеї політичного реалізму та відмежування етики від політики, що дало змогу аналізувати проблеми публічної безпеки крізь призму дійсного, а не бажаного [17].

Період Нового часу (приблизно XV–XVIII ст.) справді став епохою становлення сучасної державності, де з'явилися суверенітет, дипломатія та баланс сил, а поняття безпеки розширилося від династичних інтересів до національних.

Великий англійський філософ Томас Гоббс у своєму творі «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» визначив забезпечення безпеки як головну мету держави. Вважається, що він першим із системних позицій проаналізував проблеми безпеки і виживання держави, суспільства та окремого індивіда в контексті їхньої взаємодії. За Т. Гоббсом, пошук безпечних умов розвитку і життєдіяльності суспільства зумовлює прогрес цивілізації [7; 9; 11; 44].

У межах класичної політико-філософської думки Б. Спіноза у «Теологічно-політичному трактаті» обґрунтовував концепцію, згідно з якою безпека виступає чеснотою державної влади, а мир та стабільність життєдіяльності – її першочерговою метою [38]. Особливого значення мислитель надавав діалектичному зв'язку свободи та безпеки: остання розглядалася не як результат примусу, а як наслідок реалізації громадянських свобод, що є фундаментом життєздатності суспільства. Крім того, Спіноза одним із перших акцентував на детермінованості рівня безпеки характером політичного устрою та організаційною структурою держави.

Епоха Нового часу стала фундаментом для подальшої трансформації концепту безпеки у XIX–XX ст., що зумовило поступове розширення його змістовного наповнення за рахунок економічної, соціальної, а згодом і екологічної складових. Попри тривале збереження впливу релігійного та церковного чинників, тогочасна філософська та політична думка остаточно закріпила за державою статус ключового суб'єкта забезпечення безпеки.

У цей період утверджується фундаментальна парадигма, згідно з якою рівень захищеності соціуму прямо корелює з інституційною спроможністю та силою державної влади.

Герберт Спенсер у праці «Особистість і держава» зазначає, що уряд виконує свою роль «створюючи права, які він дарує індивідам: права безпеки для осіб, права захисту для їх честі, права власності тощо». Для Г. Спенсера безпека тісно пов'язана з принципом рівної свободи та мінімальною роллю держави: держава має забезпечувати лише захист природних прав від агресії, тобто здійснювати правосуддя та зовнішню безпеку, але не втручатися в особисті та економічні справи, оскільки кожна вільна людина має право на самовизначення, а суспільство розвивається через еволюцію.

У XX ст. до розробки проблеми безпеки активно долучилися соціологи, політологи, історики, економісти, міжнародники та інші. Після Другої світової війни поняття безпеки розширилось від суто військового до безпеки людини, екологічної, економічної та інших сфер. Почали з'являтися перші концепції світової та національної безпеки, які враховували принципи системності у забезпеченні безпекового середовища, а саме: військові, політичні, економічні, суспільні та соціальні аспекти. Поступово акцент переходив на безпеку суспільства та окремо взяту особу, що є найціннішою її частиною.

Американський політолог Ганс Моргентау визначав національну безпеку як недоторканність території держави та державних інститутів [45]. У цьому контексті у структурі національної безпеки Г. Моргентау насамперед виокремлював воєнну та політичну безпеку, що становить її традиційне розуміння. Загалом він зробив важливий внесок у розбудову повоєнного міжнародного безпекового середовища, підкреслюючи важливість влади, національних інтересів та балансу сил. Його ідеї залишаються актуальними і сьогодні, допомагаючи формувати сучасну політику безпеки.

На переконання французького філософа та соціолога Еміля Дюркгейма, визначальними елементами забезпечення безпеки індивіда та суспільства мають бути соціальні норми та ціннісні орієнтації. Класик соціології розглядав безпеку крізь призму соціальної солідарності та морального порядку, де безпека – це стан гармонії суспільства, що виникає завдяки спільності норм, цінностей та сильному колективному сумлінню.

Аналіз еволюції безпекових концепцій свідчить про розширення їхнього об'єктно-предметного поля. На зміну домінуючому в XX ст. вузькосегментованому підходу, зосередженому на військовій обороні державних кордонів, прийшло розуміння глобальної взаємозалежності в XXI ст. Сучасні виклики, зокрема мережевий характер терористичних загроз та ризики застосування зброї масового знищення, детермінують перехід від автономних стратегій національної безпеки до формування інтегрованих систем глобального захисту.

Слід зауважити, що на сучасному етапі безпеку розглядають як системне явище, всі рівні якого – від глобального до особистого – перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємозалежності. Сучасні теорії безпеки підкреслюють необхідність інтегрованого підходу до загроз, включаючи кібербезпеку, економічну, екологічну та військову сфери, що підтверджується досвідом України та глобальними викликами.

Теоретико-методологічним підґрунтям для ідентифікації потенційних викликів та загроз виступає ***загальна теорія безпеки***. Вона дозволяє не лише системно верифікувати існуючі небезпеки, а й окреслити варіативні стратегії захисту та оптимізувати механізми забезпечення безпечної життєдіяльності населення в умовах сучасних турбулентних процесів. На підставі аналізу поняття безпеки різних часів Д. Тихомиров зауважує, що загальнонаукова теорія безпеки та її визначення все ще перебувають на стадії розробки, а її подальший розвиток пов'язаний із філософією безпеки, яка визначає її сутність [40].

С. Гвоздій визначає безпеку як категорію, що констатує відсутність обставин, ситуацій, які можуть завдати шкоди, збитків, негативного впливу на добробут людини (фізичний, психологічний, соціальний, моральний, екологічний тощо) та її оточення [5].

Як зазначає Г. Ткачук, безпека і розвиток – це два основні взаємозалежні аспекти існування окремої людини, громад та суспільства загалом (без безпеки неможливо здійснювати розвиток, а розвиток сприяє безпеці), де основою є безпека. Безпека дає можливість «розвитку» та «збереження набутих цінностей», є «гарантом» життєдіяльності системи, забезпечує «рівновагу, стійкість та цілісність системи», тому суттю безпеки є виявлення загроз та їх усунення [41].

На підставі проведеного аналізу Г. Ситник зазначає, що безпека, з одного боку, – це тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, що визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне, яке відповідає їх природі, функціонування, з другого – це певна захищеність зазначеного функціонування від потенційних і реальних загроз [36].

У своїх дослідженнях В. Михайлов підкреслює, що безпека – це багатофакторна категорія, під якою потрібно розуміти відсутність (нестворення) ситуацій (обставин), які можуть призвести до загибелі або спричинення шкоди здоров'ю людини (фізичної, психологічної, соціальної, моральної тощо) і негативно вплинути на її добробут; спроможність забезпечення захисту від потенційних і реальних загроз; протистояння небезпекам; створення умов для розвитку суспільства [20; 21].

О. Корнієвський наголошує, що безпека – складне суспільне явище, яке має прояв у суспільному житті в різних якостях, зокрема як суспільні потреби та інтереси, суспільні відносини, процес та як соціальна функція [16].

Цивільна безпека у новій парадигмі захисту

Аналіз теоретико-прикладних засад забезпечення національної стійкості в умовах високої волатильності та невизначеності безпекового середовища дозволяє констатувати зміну парадигми захисту. Як зазначають О. Рєзнікова та низка дослідників, глобальна нестабільність, актуалізація гібридних загроз і стрімка технологічна експансія стали каталізаторами розробки інноваційних стратегій національної безпеки [22; 23]. Ці процеси детермінують пошук адаптивних механізмів стійкості не лише на внутрішньодержавному рівні, а й у межах наднаціональних структур та оборонних союзів.

У дослідженнях сучасних науковців продовжує формуватись поняття цивільної безпеки як складової загальної національної безпеки, що поєднує основи цивільного захисту, охорони праці, пожежної та техногенної безпеки.

У працях О. Ремеза цивільну безпеку інтерпретовано як системну сукупність превентивних та реактивних заходів, покликаних гарантувати захист особистості, її фундаментальних прав, а також державних інтересів від спектра загроз: від стихійних лих до воєнних дій [32–34]. Це включає як превентивні заходи щодо виникнення небезпечних ситуацій, так і готовність реагувати на них, а також період відновлення після надзвичайних ситуацій та надання допомоги потерпілим. Акцентовано увагу на особливій актуальності забезпечення життєвої безпеки громадян в умовах війни як одному з ключових аспектів проблеми цивільної безпеки, що вимагає детального дослідження на науковому рівні, а також належного законодавчого врегулювання, адже цивільна безпека є однією з найважливіших сфер у державному управлінні, оскільки вона стосується безпеки життя та здоров’я громадян, їхнього майна та довкілля.

У своїх дослідженнях Г. Корж доходить висновку, що цивільну безпеку потрібно розуміти як втручання у сфери життя і діяльності людини з метою забезпечення здорових і безпечних умов праці, попередження та відвертання небезпек у середовищі її життєдіяльності та під час надзвичайної ситуації [15].

Цивільна безпека постає як розгалужена галузь знань, що базується на методологічному фундаменті безпекознавства. Ця дисципліна об'єднує низку взаємозалежних компонентів, кожен з яких має специфічний об'єкт дослідження. Зокрема, ключовим елементом виступає ***охорона праці***, яка інтегрує правові, організаційні та санітарно-гігієнічні аспекти з питаннями промислової та вогневої безпеки. Своєю чергою, ***цивільний захист*** фокусується на стратегіях захисту від масштабних загроз – природних катастроф, техногенних аварій та викликів воєнного часу. При цьому ***пожежна безпека*** охоплює захист екосистем, житлового фонду, аграрного сектору та транспортної інфраструктури. Попри певну автономність, ці складники перебувають у стані постійної конвергенції, взаємодоповнюючи та збагачуючи загальну архітектуру безпеки [25].

Отже, проведений аналіз показує генезу поняття «безпека» від усвідомлення індивідуальних загроз до складних системних підходів, що охоплюють державну, економічну, інформаційну, екологічну та особисту безпеку.

Поняття «цивільної безпеки» на сучасному етапі включає поняття цивільної безпеки людини, суспільства, держави, які водночас забезпечують захист населення, територій та навколишнього середовища від можливих загроз.

У цьому контексті О. Я. Лещенко, В. М. Михайлов, М. В. Андрієнко та ін. розглядають становлення цивільного захисту, його сучасний стан і напрями розвитку у забезпеченні національної безпеки [43].

Підсумовуючи, слід зазначити, що антропоцентрична парадигма сучасного права визначає життя, здоров'я, честь

та особисту недоторканність людини як фундаментальну соціальну цінність. У цьому контексті безпековий складник життєдіяльності трансформується у базову екзистенційну потребу, що безпосередньо детермінує якість людського буття. Формування безпекового світогляду охоплює не лише накопичення профільних знань та навичок, а й регенерацію специфічного способу мислення та ідентифікації особистості в агресивному середовищі. Безпека життєдіяльності як інтегративна галузь забезпечує уніфікований методологічний підхід до впровадження заходів, що гарантують захищеність індивіда як у межах стандартних побутових і виробничих процесів, так і в критичних умовах надзвичайних ситуацій.

При дослідженні проблем безпеки життя однієї людини чи будь-якої групи людей їх необхідно вивчати без відриву від екологічних, економічних, технологічних, соціальних, організаційних та інших компонентів системи, до якої вони входять. Кожен з цих елементів впливає на інший, і всі вони перебувають у складній взаємозалежності, що здійснює вплив на рівень життя, здоров'я, добробуту людей, соціальні взаємовідносини [10].

Системний аналіз безпеки і державна система цивільного захисту

Системний аналіз безпеки життєдіяльності трактується як сукупність методологічних інструментів, спрямованих на ідентифікацію деструктивних чинників у межах бінарної системи **«людина – середовище життєдіяльності»**. Дослідження взаємодії її структурних компонентів дозволяє об'єктивно оцінити їхній кумулятивний вплив на вітальні показники особистості. Застосування системно-структурного підходу до аналізу елементів та зв'язків у зазначеній системі постає

не лише фундаментальною вимогою розвитку теорії безпекознавства, а й дієвим механізмом оптимізації практичних заходів із гармонізації умов людського існування. Такий підхід є релевантним для діагностики рівня безпеки гетерогенних систем (від виробничих і транспортних до соціальних та мілітарних), дозволяючи верифікувати ступінь детермінації загального стану безпеки окремими ендогенними та екзогенними факторами.

З метою аналізу, узагальнення та розробки заходів щодо запобігання негативним наслідкам існує необхідність класифікації небезпек, джерел та тих чинників, які безпосередньо призводять до негативного впливу на людину.

Природні джерела небезпеки – це природні об'єкти, явища природи та стихійні лиха, які становлять загрозу для життя чи здоров'я людини (землетруси, зсуви, селі, вулкани, повені, снігові лавини, шторми, урагани, зливи, град, тумани, ожеледі, блискавки, астероїди, сонячне та космічне випромінювання, небезпечні рослини, тварини, риби, комахи, грибки, бактерії, віруси, заразні хвороби тощо).

Техногенні джерела небезпеки – це небезпеки, пов'язані з використанням: горючих, вибухонебезпечних речовин; процесів, що відбуваються при підвищених температурах та тисках; транспортних засобів електричної енергії, хімічних речовин та різних видів випромінювання (іонізуючого, електромагнітного, акустичного).

Соціальні джерела небезпеки – це небезпеки, викликані низьким духовним та культурним рівнем людей: алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, злочинність тощо.

Джерелами *політичних небезпек* є конфлікти на міжнаціональному та міждержавному рівнях, політичний тероризм, ідеологічні, міжпартійні, міжконфесійні та збройні конфлікти, війни.

І все ж більшість джерел небезпек мають комбінований характер.

До *глобальних небезпек* відносять: техногенні аварії (аварія на Чорнобильській атомній електростанції), забруднення навколишнього середовища (руйнування озонового шару, парниковий ефект, забруднення Світового океану, зниження родючості ґрунтів, деградація лісів та ландшафтів, зменшення біологічного різноманіття, кислотні дощі), міжнародну злочинність та тероризм, тютюнопаління, алкоголізм, наркоманію, епідемії, нестачу ресурсів та ін.

Забезпечення захисту населення і територій **від надзвичайних ситуацій** різного характеру є однією з найважливіших функцій держави. Щороку Україна стикається з викликами, що загрожують безпеці громадян: природні катастрофи, масштабні пожежі, затоплення, техногенні аварії. Додатковий тиск створюють наслідки війни – зруйнована інфраструктура, екологічні ризики, ускладнене реагування рятувальних служб [4; 6; 18; 19; 22; 29; 39].

Законодавством України подається визначення надзвичайної ситуації, надзвичайної події та наведено класифікацію надзвичайних ситуацій.

Надзвичайна ситуація – порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об’єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом чи іншою небезпечною подією, яка призвела (може призвести) до загибелі людей та/або значних матеріальних втрат.

Надзвичайна ситуація є наслідком прояву сукупності виняткових обставин, що склалися у відповідній зоні прояву небезпек (на теренах держави, у регіоні, у місті, на об’єкті господарювання) внаслідок події природного, техногенного чи воєнного характеру та під впливом надзвичайних умов.

Ознакою надзвичайної ситуації є: наявність або загроза загибелі людей чи значне погіршення умов їх життєдіяльності; заподіяння великих матеріальних збитків; істотне погіршення стану навколишнього природного середовища.

Виникненню надзвичайної ситуації передує надзвичайна подія.

Надзвичайною подією називають зональну подію природного, техногенного чи воєнного характеру, яка полягає у різкому відхиленні від норми процесів та явищ, що відбуваються, і чинить значний негативний вплив на життя і здоров'я великих груп людей, на стан об'єктів господарювання, соціальну сферу і довкілля.

Надзвичайна подія розгортається у надзвичайну ситуацію при сприянні надзвичайних умов.

Надзвичайні умови складаються як наслідок дії одного або кількох водночас діючих факторів (особливостей місцевості, метеорологічних умов, антропогенної діяльності тощо), що посилюють прояв небезпек, викликаних надзвичайною подією.

Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, визначають такі **види надзвичайних ситуацій:**

- техногенного характеру;
- природного характеру;
- соціального характеру;
- воєнного характеру.

До ***надзвичайних ситуацій техногенного характеру*** відносять транспортні аварії (катастрофи), пожежі, неспровоковані вибухи чи їх загрозу, аварії з викиданням (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних чи біологічних речовин, раптове руйнування будівель і споруд, аварії на інженерних мережах, гідродинамічні прориви гребель, дамб тощо.

Аварією називають небезпечну подію техногенного характеру, що створює на об'єкті, території або акваторії загрозу для життя й здоров'я людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу, завдає шкоди довкіллю.

Катастрофою називають великомасштабну аварію чи іншу подію, що призводить до тяжких, трагічних наслідків.

До ***надзвичайних ситуацій природного характеру*** відносять небезпечні геофізичні, геологічні, метеорологічні та гідрологічні явища, деградацію ґрунтів чи надр, природні пожежі, зміни стану повітряного басейну, інфекційні захворювання людей, свійських тварин, масову загибель диких тварин, масове ураження сільськогосподарських рослин хворобами або шкідниками, загальне погіршення стану біосфери.

До ***надзвичайних ситуацій соціального характеру*** відносять ті, що пов'язані із протиправними діями терористичного та антиконституційного спрямування, здійснення або загрозу здійснення терористичного акту, збройного нападу, захоплення й утримання важливих об'єктів, пов'язаних із використанням радіоактивних матеріалів, захоплення систем зв'язку і телекомунікацій, захоплення заручників, замах на керівників держави, викрадення чи знищення повітряного або морського судна, встановлення вибухових пристроїв у громадських місцях, викрадання зброї та боєприпасів тощо.

До ***надзвичайних ситуацій воєнного характеру*** відносять ті, що є результатом застосування звичайної зброї, зокрема й масового ураження, внаслідок чого виникають вторинні чинники ураження населення, відбувається руйнування атомних і гідроелектростанцій, складів і сховищ токсичних та радіоактивних речовин, нафтопродуктів, вибухових речовин, пошкоджуються транспортні та інженерні комунікації та ін.

Диференціація рівнів надзвичайних ситуацій здійснюється на основі комплексного оцінювання масштабності їхніх наслідків. Ключовими детермінантами класифікації виступають: територіальне охоплення, демографічні втрати (кількість постраждалих і загиблих), а також обсяг залучення матеріально-технічних ресурсів, необхідних для проведення відновлювальних робіт. Відповідно до зазначених параметрів у науковій

та нормативній практиці виокремлюють чотири ієрархічні рівні НС: **державний, регіональний, місцевий та об'єктовий.**

Критеріями надзвичайної ситуації *державного рівня* є її поширення на кілька областей, потреба у ресурсах, що перевищують можливості регіону (понад 1 % видатків бюджетів), загибель понад 10 осіб, постраждалі – понад 300 осіб, порушення нормальних умов життєдіяльності – понад 50 000 осіб; значні збитки від надзвичайної ситуації (понад 150 тис. мінімальних зарплат). Ці ознаки визначають масштаб, жертви, вплив на населення та економічні збитки, що вимагають централізованого реагування.

Критерії надзвичайної ситуації *регіонального рівня* включають поширення на територію двох або більше районів/міст, потребу в ресурсах понад можливості цих районів (але не менше 1 % бюджету), загибель 3–5 осіб, постраждалі – 50–100 осіб, порушення життєдіяльності 1–10 тис. осіб (понад три доби), збитки понад 15 тис. мінімальних зарплат.

Критеріями надзвичайної ситуації *місцевого рівня* є ситуації, що вийшли за межі одного об’єкта (наприклад об’єкта підвищеної небезпеки), загрожують довкіллю, сусіднім населеним пунктам, а для ліквідації потрібні ресурси, що перевищують власні можливості об’єкта; або ті, що спричинили загибель 1–2 осіб, постраждалі – 20–50 осіб, порушення життєдіяльності 100–1000 осіб (понад три доби), чи завдали збитків понад 2 тис. мінімальних зарплат. Загалом це ситуації, що не можуть бути ліквідовані силами одного об’єкта і потребують залучення місцевих органів влади та ресурсів.

Надзвичайна ситуація *об’єктового рівня* визнається як така, що не підпадає під перелічені вище критерії.

Надзвичайна ситуація відноситься до певного рівня за умови відповідності її хоча б одному зі значень критеріїв.

Відповідно до пункту 47 Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затвердженої

Указом Президента України від 14.09.2020 № 392, Україна має сформувати й запровадити *національну систему стійкості*, що передбачає, серед іншого, дієву координацію та чітку взаємодію органів сектору безпеки і оборони, інших державних органів, територіальних громад, бізнесу, громадянського суспільства і населення у запобіганні й реагуванні на загрози та подоланні наслідків надзвичайних ситуацій, налагодження та підтримання надійних каналів комунікації державних органів із населенням на всій території України тощо.

Реалізація цього завдання передбачає налагодження такої співпраці і створення необхідних організаційних механізмів не лише на загальнодержавному рівні, а передусім на регіональному й місцевому рівнях, адже саме там має забезпечуватися ефективне первинне реагування на загрози широкого спектра. Створення постійно діючих форматів взаємодії органів державної і місцевої влади, підприємств і організацій, населення і засобів масової інформації на регіональному і місцевому рівнях є необхідною умовою ефективності реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки та стійкості.

Цивільний захист – функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій природного, екологічного, техногенного та воєнного характеру шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалому в мирний час та в особливий період [12].

Система цивільного захисту України перебуває у фазі трансформації. Війна додала нових викликів, і, окрім традиційних ризиків, країна стикається з постійними загрозами виникнення екологічних катастроф та руйнуванням інфраструктури [23; 26; 31; 43].

Завданнями, що визначають обсяг та напрям діяльності органів цивільного захисту, є:

– захист населення від різних видів загроз і надзвичайних ситуацій, таких як природні катастрофи (наприклад повені, землетруси), техногенні аварії (наприклад вибухи, пожежі), екологічні аварії (наприклад забруднення навколишнього середовища), біологічні, хімічні, радіологічні загрози, а також загрози воєнного характеру;

– захист систем життєзабезпечення територіальних громад, включаючи забезпечення енергоресурсами, продовольством, питною водою, охороною здоров'я, медичною допомогою, збереженням громадського порядку, телекомунікаційним і радіозв'язком, кібербезпекою, транспортною інфраструктурою, житлово-комунальною сферою тощо;

– захист об'єктів підвищеної небезпеки, які можуть бути особливо вразливими у випадку надзвичайних ситуацій, таких як атомні станції, хімічні заводи, важливі транспортні об'єкти тощо.

Комплексне реагування на певні види загроз та мінімізація їх наслідків відбуваються в межах функціонування окремих загальнодержавних систем, таких як єдина державна система цивільного захисту України. Згідно з Кодексом цивільного захисту України забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту покладено на єдину державну систему цивільного захисту, яка складається з функціональних і територіальних підсистем та їх ланок [12].

Єдина державна система цивільного захисту (ЄДСЦЗ) – це система, що об'єднує всі державні та місцеві органи влади, сили та засоби для реалізації політики у сфері цивільного захисту, захисту населення, територій від надзвичайних ситуацій, запобігання та ліквідації їх наслідків. ЄДСЦЗ включає органи управління, сили і засоби центральних та місцевих органів влади, а також підприємств, установ та організацій, що діють на різних рівнях і в різних умовах – від повсякденного функціонування до надзвичайного стану [12].

Функціональні підсистеми формуються центральними органами виконавчої влади у відповідних сферах суспільного життя. Їхнє призначення – забезпечення захисту населення та об'єктів від надзвичайних ситуацій у мирний час і в особливий період, реалізація заходів цивільного захисту за галузевим напрямом, мінімізація матеріальних збитків у разі виникнення надзвичайних ситуацій, а також підтримання готовності підпорядкованих сил і засобів до запобігання таким подіям та реагування на них.

Територіальні підсистеми створюються в областях для організації та здійснення заходів із захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний та особливий періоди в межах відповідного регіону [12].

Серед **основних завдань ЄДСЗЦ** є такі:

забезпечення готовності міністерств та інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання надзвичайним ситуаціям і реагування на них;

забезпечення реалізації заходів щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій;

навчання населення щодо поведінки та дій у разі виникнення надзвичайної ситуації;

виконання державних цільових програм, спрямованих на запобігання надзвичайним ситуаціям, забезпечення сталого функціонування підприємств, установ та організацій, зменшення можливих матеріальних втрат;

опрацювання інформації про надзвичайні ситуації, видання інформаційних матеріалів з питань захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій;

прогнозування і оцінка соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій, визначення на основі прогнозу потреби в силах, засобах, матеріальних та фінансових ресурсах;

створення, раціональне збереження і використання *резерву матеріальних та фінансових ресурсів*, необхідних для запобігання надзвичайним ситуаціям і реагування на них;

оповіщення населення про загрозу та виникнення надзвичайних ситуацій, своєчасне та достовірне інформування про фактичну обстановку і вжиті заходи;

захист населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

проведення рятувальних та інших невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організація життєзабезпечення постраждалого населення;

пом'якшення можливих наслідків надзвичайних ситуацій у разі їх виникнення;

здійснення заходів щодо *соціального захисту* постраждалого населення;

реалізація визначених законом *прав* у сфері захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій, зокрема осіб (чи їх сімей), що брали безпосередню участь у ліквідації цих ситуацій;

інші завдання, визначені законом [12].

Єдина державна система цивільного захисту залежно від масштабів і особливостей надзвичайної ситуації, що прогнозується або виникла, функціонує у режимах: повсякденного функціонування; підвищеної готовності; надзвичайної ситуації; надзвичайного стану [12].

Режим *повсякденного функціонування* ЄДСЦЗ встановлюється за умов нормальної виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, сейсмічної, гідрогеологічної, гідрометеорологічної, техногенної та пожежної обстановки та за відсутності епідемій, епізоотій, епіфітотій.

Режим *підвищеної готовності* ЄДСЦЗ встановлюється в разі істотного погіршення виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, біологічної (зокрема бактеріологічної), сейсмічної, гідрогеологічної та гідрометеорологічної обстановки, за наявності загрози виникнення надзвичайної ситуації.

Режим *надзвичайної ситуації* ЄДСЦЗ встановлюється у разі виникнення та під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації – настання події, що спричиняє такі порушення нормальних умов життя і діяльності людей, які супроводжуються або можуть супроводжуватися загибеллю людей та/або значними матеріальними втратами.

Режим *надзвичайного стану* для ЄДСЦЗ у повному обсязі або частково для окремих її територіальних підсистем тимчасово встановлюється у межах території, на якій введено правовий режим надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Міжнародний безпековий вимір

Питання цивільної безпеки у міжнародному вимірі стосуються глобальної координації та співпраці держав для захисту населення і територій від масштабних надзвичайних ситуацій (природних чи техногенних, а також воєнних загроз), що виходять за межі однієї країни, включають обмін досвідом, рятувальні місії, гуманітарну допомогу та спільне реагування через міжнародні організації на кшталт ООН, ЄС, НАТО, де цивільний захист стає невід'ємною частиною загальної системи міжнародної безпеки для забезпечення миру та стабільності. У сучасному глобалізованому світі життєздатність і перспективи розвитку кожної країни залежать від обсягів її внеску у вирішення загальноцивілізаційних проблем.

Україна здійснює міжнародне співробітництво у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

В архітектоніці євроатлантичного діалогу співробітництво **між Україною та НАТО** у сфері планування на випадок

надзвичайних ситуацій посідає домінантне місце. Координаційним центром цієї взаємодії виступає Комітет НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій (КПНС) – ключовий дорадчий орган при Північноатлантичній Раді. Динамізація зусиль Альянсу щодо модернізації систем превентивного планування та колективного реагування зумовлена зростанням масштабів руйнівних наслідків техногенних катастроф, природних катаклізмів та терористичних загроз.

З початком російської збройної агресії вектор партнерства змістився у площину посилення стійкості критичної інфраструктури. Пріоритетними напрямами стали фізичний захист об'єктів ядерної енергетики, розробка адаптивних планів реагування та оптимізація алгоритмів захисту персоналу й цивільного населення в умовах воєнних дій. Паралельно з цим Україна розбудовує розгалужену мережу міжнародної гуманітарної підтримки, залучаючи ресурси не лише Альянсу, а й таких інституцій, як Європейська Комісія, структури ООН (Управління з гуманітарних питань, УВКБ ООН), ВООЗ та Міжнародний Комітет Червоного Хреста, що забезпечує комплексну допомогу внутрішньо переміщеним особам.

Взаємодія України з **Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)** реалізується переважно через проєктний інструментарій Координатора проєктів ОБСЄ. У сучасній архітектурі міжнародних відносин ОБСЄ посідає місце найбільшої регіональної безпекової інституції, що консолідує зусилля 57 держав Північної півкулі (Європи, Центральної Азії та Північної Америки). Діяльність Організації базується на принципах всеосяжного підходу до безпеки, що передбачає паралельний розвиток політичного діалогу та практичного співробітництва у військово-політичному, економіко-довкільному та людському вимірах.

Зважаючи на порушення російською федерацією своїх зобов'язань стосовно гарантування територіальної цілісності

та суверенітету України, а також внаслідок прямої військової інтервенції, держави-учасниці ОБСЄ 21 березня 2014 р. санкціонували розгортання Спеціальної моніторингової місії (СММ). Функціональне призначення СММ полягало у верифікації та об'єктивному висвітленні безпекової динаміки в зоні конфлікту. Місія виступала ключовим інструментом фіксації порушень засадничих зобов'язань у межах ОБСЄ, здійснюючи комплексний моніторинг стану дотримання фундаментальних прав людини та фасилітацію інклюзивного діалогу задля деескалації напруженості й стабілізації ситуації.

СММ було відведено також провідну роль у моніторингу виконання комплексу заходів, пов'язаних із імплементацією Мінських домовленостей, досягнутих під час зустрічі Президентів України, Німеччини, Франції та Росії 12 лютого 2015 р. Місія готувала щоденні доповіді про розвиток ситуації в Україні, які поширювалися через Секретаріат ОБСЄ серед держав-учасниць ОБСЄ. Не підтримавши 31 березня 2022 р. існуючий у рамках ОБСЄ широкий консенсус щодо продовження мандата СММ, Росія продемонструвала усьому світові свій вибір на користь подальшого ведення агресивної війни проти України, замість підтримки міжнародних мирних зусиль.

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) постає як автономна міжнародна інституція під егідою ООН, ключовим вектором діяльності якої є верифікація та контроль за імплементацією положень Конвенції про заборону хімічної зброї (КХЗ), що набула чинності у 1997 р. Стратегічна мета ОЗХЗ полягає у консолідації зусиль держав-членів задля елімінації хімічного озброєння та утвердження глобального миру. Україна, ратифікувавши Конвенцію та набувши статусу повноправного члена ОЗХЗ у листопаді 1998 р., демонструє послідовну суб'єктність, беручи активну участь у функціонуванні керівних та виконавчих органів цієї організації.

Функціональний базис діяльності Організації із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) охоплює комплекс стратегічних завдань: від суворого контролю за дотриманням заборони на використання хімічних агентів до повної елімінації їхніх арсеналів. Важливими векторами роботи є також превенція нерозповсюдження хімічного озброєння, фасилітація міжнародного співробітництва у сфері мирного використання хімії та надання технічної допомоги державам у розбудові систем захисту.

Знаковою віхою в історії міжнародної безпеки стало 7 липня 2023 р., коли ОЗХЗ офіційно підтвердила повну ліквідацію всіх задекларованих світових запасів хімічної зброї. Фінальний етап цього глобального процесу завершився на об’єкті Blue Grass у штаті Кентуккі (США). Попри досягнення цієї мети, Конвенція зберігає потужний верифікаційний інструментарій, зокрема механізм інспекцій за запитом. Цей імперативний захід передбачає право будь-якої держави-учасниці ініціювати перевірку на території іншої сторони без можливості відмови останньої, що є критично важливим для оперативного розслідування підозр щодо порушення положень Конвенції.

Держави-учасниці мають право проводити дослідження, розробляти, виробляти, зберігати, передавати та використовувати хімікати, обмінюватися обладнанням та науково-технічною інформацією з метою, яка не заборонена Конвенцією. Конвенція також проголошує, що її учасники не встановлюють між собою жодних обмежень, які стримували б або ускладнювали торгівлю, а також розвиток та поширення науково-технічних знань у галузі хімії в промислових, сільськогосподарських, дослідних, медичних, фармацевтичних або інших мирних цілях.

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) являє собою провідну міжурядову організацію науково-технічного спрямування, що об’єднує 171 державу-учасницю. У структурі глобальної безпеки Агентство виконує функцію центрального інспекційного органу, відповідального за верифікацію цільового

використання ядерних ресурсів. Завдяки розгалуженій системі гарантій МАГАТЕ унеможливлює переорієнтацію ядерних матеріалів, спеціалізованого обладнання та інноваційних технологій із цивільного (мирного) сектору на військові програми. Вагомим досягненням вітчизняної дипломатії в контексті ядерної безпеки стало обрання України до складу Ради керівників МАГАТЕ на період 2023–2025 рр., що дозволяє безпосередньо впливати на стратегічний порядок денний організації.

МАГАТЕ також встановлює стандарти ядерної та фізичної ядерної безпеки, надає країнам-членам технічну допомогу, а також заохочує обмін науковою і технічною інформацією у галузі ядерної енергії. Агентство надає консультаційну допомогу, сприяє передачі навичок і знань країнам для ефективної реалізації національних програм мирного використання ядерної енергії. В фокусі роботи МАГАТЕ пріоритетне місце займає співробітництво з Україною щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – найбільшої техногенної аварії в історії. Причини Чорнобильської трагедії викладено у звіті Міжнародного агентства з атомної енергії. МАГАТЕ створило міжнародну групу експертів для дослідження причин аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Підготовлену ними у 1993 р. доповідь INSAG-7 визнано найоб'єктивнішим документом про причини та обставини аварії.

Технічне співробітництво України з МАГАТЕ характеризується комплексністю та виходить за межі реалізації лише національних чи регіональних проєктів. Важливим складником цієї взаємодії є інтеграція вітчизняного наукового співтовариства у глобальний інтелектуальний простір через участь у профільних конференціях, технічних комітетах та експертних групах з обміну досвідом.

Імплементація науково-технічних стандартів та інноваційних напрацювань Агентства у практику експлуатації АЕС та інших об'єктів ядерно-енергетичного комплексу України

набула критичного значення після 2014 р. Збройна агресія рф зумовила необхідність кардинальної трансформації парадигми ядерної безпеки. Ключові вектори цієї модернізації охоплюють посилення фізичного захисту об'єктів, оптимізацію систем поводження з радіоактивними відходами, удосконалення механізмів аварійної готовності та реагування, а також підвищення інституційної спроможності національного ядерного регулятора через впровадження передових технологій та верифікаційних методик.

Так, 14 лютого 2025 р. російський ударний дрон із фугасною бойовою частиною влучив в укриття зруйнованого 4-го енергоблоку ЧАЕС. Уже 16 лютого представники МАГАТЕ оглянули укриття Чорнобильської АЕС, зафіксувавши під час обходу, що внаслідок атаки постраждали зовнішня і внутрішня оболонки арки та утворився отвір діаметром приблизно 6 м, також пошкоджене деяке обладнання та електричні кабелі; проте опорні балки не зазнали значних пошкоджень. Представники МАГАТЕ підтвердили повідомлення української влади, що рівень радіації на місці не змінився. Уламки корпуса російського безпілотника з бойовою частиною та серійним номером знайшли всередині та поблизу укриття.

Досвід України у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи та реагуванні на масштабні радіаційні інциденти став об'єктом глибокого системного аналізу з боку МАГАТЕ. Це сприяло не лише концептуальному переосмисленню безпекових стандартів, а й розробці низки фундаментальних міжнародних конвенцій. У результаті верифікації та імплементації українських напрацювань було суттєво модернізовано глобальні механізми забезпечення ядерної безпеки, що дозволило сформувати нову архітектуру захисту від техногенних ризиків у світовому масштабі.

Наразі викликом для європейської ядерної безпеки є ситуація, що розгортається навколо окупованої російськими військами Запорізької АЕС.

Міжнародна система управління масштабними надзвичайними ситуаціями базується на координації національних зусиль та використанні уніфікованих підходів. Для подолання наслідків масштабних катастроф часто необхідні додаткові ресурси і стратегії, які виходять за рамки звичайних можливостей основних аварійно-рятувальних служб. У випадках, коли державний потенціал вичерпується, може знадобитися міжнародна допомога. Відповідний державний орган може звернутися по допомогу до **основних міжнародних організацій.**

Євроатлантичний координаційний центр реагування на катастрофи (EADRCC) – це орган НАТО, створений для здійснення координації сил і засобів допомоги у випадку природних катастроф (повені, землетруси, лісові пожежі) на території країн-членів НАТО та країн-партнерів. Він створений у 1998 р. під егідою Ради Євроатлантичного партнерства як один із двох найважливіших компонентів політики Ради у сфері практичного співробітництва в галузі надання міжнародної допомоги у випадку природних лих і катастроф і передбачає обмін інформацією, проведення тренувань та підтримку дій ООН на регіональному рівні

Його основні завдання – керування ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій (повені, пожежі, землетруси), організація допомоги та координація дій.

Управління ООН з координації гуманітарних питань (UN OCHA) – це структура ООН, створена в 1991 р. для посилення координації та реагування на надзвичайні ситуації, стихійні лиха та гуманітарні кризи по всьому світу, об’єднуючи зусилля різних агенцій та партнерів, забезпечуючи допомогу постраждалим та просуваючи принципи гуманітарної допомоги.

Після серії глобальних гуманітарних криз у 1980-х рр. ООН визнала необхідність зміцнення механізмів координації та співпраці між різними гуманітарними організаціями

та донорами задля покращення координації гуманітарної допомоги в надзвичайних ситуаціях та кризах.

Організація допомагає гуманітарним організаціям ефективно реагувати на потреби людей, які опинилися в кризовій ситуації, розуміти й аналізувати їхні потреби, а також мобілізувати міжнародну допомогу для координації міжнародної гуманітарної допомоги під час криз (воєн, стихійних лих), збору та аналізу даних, мобілізації коштів, а також взаємодії з урядами та організаціями, як-от в Україні, де організація допомагає мільйонам постраждалих від війни.

Боннська угода (Німеччина, Бонн) слугує механізмом співпраці між державами Північного моря та Європейським Союзом для вирішення проблеми забруднення в регіоні Північного моря внаслідок морських катастроф. В рамках цієї угоди здійснюється міжнародне співробітництво у вирішенні екологічних надзвичайних ситуацій.

Розглянемо детальніше роль Європейського Союзу у формуванні безпекового механізму цивільного захисту та завдання і функції відповідних інституцій щодо ліквідації масштабних природних та техногенних катастроф [35].

Механізм цивільного захисту Європейського Союзу (UCPM) – це найбільша у світі система надання міжнародної координованої оперативної допомоги в разі надзвичайних ситуацій. Механізм об’єднує країни ЄС та учасників для запобігання надзвичайним ситуаціям (стихійні лиха, гуманітарні кризи, техногенні катастрофи), підготовки та реагування на них. Це система співпраці країн-членів ЄС, яка спрямована на запобігання надзвичайним ситуаціям в ЄС і за його межами, попередження та реагування на них, зокрема шляхом надання координованої міжнародної допомоги.

Механізм цивільного захисту Європейського Союзу (UCPM) постає як фундаментальний інструмент координації взаємодії між державами-членами ЄС та країнами-партнерами у сфері

антикризового реагування. Започаткований у 2001 р., цей інституційний сегмент орієнтований на оперативну мобілізацію спеціалізованих ресурсів, оптимізацію стратегій управління надзвичайними ситуаціями та мінімізацію деструктивних імпактів на соціум і природні екосистеми.

Офіційне приєднання України до Механізму цивільного захисту ЄС (UCPM) у квітні 2023 р. стало стратегічним кроком у напрямі інтеграції національної системи безпеки в європейський безпековий простір. Цей статус забезпечив державі доступ до консолідованої міжнародної підтримки, фінансових інструментів та передового досвіду у сфері кризового менеджменту. Участь у Механізмі сприяє не лише оперативному залученню іноземних ресурсів, а й системній імплементації найкращих європейських практик у сфері управління надзвичайними ситуаціями. Це зумовлює перехід до проактивної моделі цивільного захисту, що ґрунтується на розгортанні сучасних систем раннього попередження, реалізації превентивних заходів та суттєвому зниженні ризиків катастроф через поглиблення міждержавної координації.

Європейський медичний корпус (ЕМС) – це група реагування на інциденти, створена Європейським Союзом 15 лютого 2016 р., щоб забезпечити сили реагування на надзвичайні ситуації для боротьби зі спалахами епідемічних захворювань у будь-якій точці світу.

Європейський медичний корпус було сформовано під час епідемії лихоманки Ебола в Західній Африці в 2014 р., коли ВООЗ критикували за повільну та недостатню відповідь на ранніх стадіях спалаху хвороби. ЕМС є частиною потенціалу реагування на надзвичайні ситуації європейських країн. Команди з дев'яти країн-членів ЄС – Бельгії, Люксембургу, Іспанії, Німеччини, Чехії, Франції, Нідерландів, Фінляндії та Швеції – доступні для розгортання в надзвичайних випадках. ЕМС складається з медичних груп, груп охорони здоров'я, мобільних

лабораторій біобезпеки, медичних евакуаційних потужностей, експертів з охорони здоров'я і медичної оцінки та координації, а також технічної та матеріально-технічної підтримки. Будь-яка країна, що потребує допомоги, може звернутися до Координаційного центру реагування на надзвичайні ситуації, який є частиною Департаменту гуманітарної допомоги та цивільного захисту Європейської комісії. Про перше розгортання ЕМС оголосив Європейський комісар з гуманітарної допомоги та цивільного захисту 12 травня 2016 р. у відповідь на спалах жовтої лихоманки в Анголі в 2016 р.

Європейський медичний корпус продовжує координувати ефективне європейське реагування на надзвичайні ситуації в галузі охорони здоров'я в рамках Механізму цивільного захисту ЄС. Ця структура відіграє важливу роль у боротьбі з кризами у сфері охорони здоров'я, включаючи пандемію COVID-19.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) є незалежною гуманітарною організацією, покликаною забезпечувати захист жертв міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів. МКЧХ є однією зі складових частин Міжнародного Червонохресного руху, який також об'єднує Федерацію товариств Червоного Хреста і Червоного півмісяця (МФТЧХ) та 191 національне товариство (включно з Українським Червоним Хрестом).

Під час збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру МКЧХ надає захист та допомогу жертвам війни як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення, зокрема – військовополоненим, цивільним інтернованим особам, хворим/пораненим, цивільному населенню на окупованій території тощо.

Відповідно до Статуту МКЧХ, метою Організації є відстоювання та поширення основоположних принципів Міжнародного Червонохресного руху (гуманності,

неупередженості, нейтралітету, універсальності тощо), виконання покладених Женевськими конвенціями завдань із забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів, а також ведення роз'яснювальної роботи серед причетних міністерств та відомств щодо застосування гуманітарного права під час збройних конфліктів.

Український Червоний Хрест реалізує проєкти щодо інформування населення про ризики від мін та інших вибухонебезпечних предметів та навчає безпечній поведінці з ними. Поряд з цим продовжується розвиток волонтерського руху, навчання першої допомоги, реагування на надзвичайні ситуації, психосоціальна підтримка населення, популяризація знань, спрямованих на захист населення, догляд вдома за одинокими літніми людьми, допомога державним органам влади у подоланні гуманітарних викликів та підтримці найуразливіших верств населення тощо.

Спільна система зв'язку та інформації в надзвичайних ситуаціях (CECIS) – це європейська інформаційна система, що використовується для координації реагування на кризові ситуації та надзвичайні події між державами-членами ЄС та Єврокомісією, обмінюючись даними та забезпечуючи оперативну підтримку через Механізм цивільного захисту ЄС. Вона дозволяє координувати надання допомоги, обмінюватися інформацією про ризики та забезпечувати логістичну підтримку під час криз, слугує платформою для обміну критично важливою інформацією, що стосується безпеки та кризового менеджменту, забезпечує швидке, добре скоординоване та ефективне реагування на надзвичайні ситуації. Система зв'язку та інформації є ключовим комунікаційним та інформаційним інструментом у рамках UCPM. Коли країна стикається з катастрофою, яка виходить за межі її можливостей, вона може надіслати екстрений запит через CECIS, щоб активувати UCPM.

Супутниковий центр ЄС (SatCen) є установою ЄС, яка надає геопросторовий аналіз та розвідку (GEOINT) для підтримки прийняття рішень у сферах безпеки, оборони та зовнішньої політики ЄС, використовуючи супутникові дані для моніторингу криз, підтримки місій, боротьби з піратством, нелегальною торгівлею та гуманітарних операцій, забезпечуючи Європі власні можливості аналізу космічних даних. SatCen є важливим інструментом для Європейського Союзу, що забезпечує його здатності розуміти ситуацію у світі та реагувати на різноманітні виклики через аналіз космічних даних. Зокрема SatCen проводить геопросторову розвідку, яка підвищує обізнаність ЄС про ситуацію під час надзвичайних ситуацій. Така інформація відіграє вирішальну роль у прийнятті рішень та плануванні операцій з ліквідації наслідків катастроф.

Європейська система оповіщення про повені (EFAS) – це оперативна система моніторингу та прогнозування повеней в Європі, яка надає національним і регіональним органам влади інформацію про майбутні повені та їхній потенційний вплив, допомагаючи підготуватися до стихійних лих, особливо у великих транскордонних річкових басейнах. Вона використовує прогнози до 10 днів, індикатори раптових повеней та інформацію про вплив, що охоплює весь Європейський Союз та сусідні країни.

EFAS пропонує систему завчасного попередження про повені в Європі. Надаючи прогнози повеней та оцінки їх наслідків, вона дає змогу державам-членам підготуватися до них та ефективніше реагувати на них. EFAS є важливою частиною європейської системи управління ризиками стихійних лих, допомагаючи захистити населення, інфраструктуру та довкілля від серйозних збитків, спричинених повенями, особливо в умовах зміни клімату.

Європейський резерв цивільного захисту (ECPP) створений з метою розвитку європейського співробітництва

у сфері цивільного захисту. Коли трапляється стихійне лихо і UCPM отримує запит на допомогу, ECPP може негайно розгорнути свої команди реагування на надзвичайні ситуації, обладнання та інші ресурси.

ECPP – це сукупність підготовлених ресурсів та сил, які країни-члени ЄС добровільно виділяють для спільного реагування на надзвичайні ситуації в Європі та за її межами, включаючи пожежі, повені, медичні кризи, хімічні загрози та гуманітарні катаклізми, з метою швидкої та скоординованої допомоги постраждалим регіонам.

Висновки

Таким чином, розглядаючи безпеку як досить складне соціальне явище на рівні особистості, суспільства та держави, зазначимо, що поява нових глобальних викликів сучасності потребує нових підходів до визначення поняття «безпека». Аналіз дефініцій понять «безпека» і «цивільна безпека» в інтерпретаціях українських науковців дає змогу поглибити сучасне розуміння феномена безпеки. Нині актуальним стає розуміння безпеки як уміння уникнути загрози за допомогою ґрунтовних знань у різних галузях життєдіяльності. Мультидисциплінарні дослідження показують, що цивільна безпека на сучасному етапі стикається з викликами гібридних загроз, воєнних конфліктів, кібернетичних атак та екологічних катастроф, що вимагає гнучких, комплексних підходів до захисту населення, інфраструктури, територій від надзвичайних ситуацій шляхом запобігання, реагування та інтеграції міжнародних практик.

Наша держава перебуває на етапі трансформації безпекових підходів. Зростають ризики аварій на об’єктах критичної інфраструктури, підвищується імовірність виникнення хімічних та радіаційних загроз. Стихійні лиха, повені, лісові пожежі вимагають швидкого та ефективного реагування. Збройна агресія, ракетні обстріли, мінування, масові переміщення

населення потребують постійної готовності державних структур та адаптації планів цивільного захисту, що мають враховувати різні сценарії надзвичайних ситуацій як у мирний час, так і у воєнний період.

Європейська інтеграція є також базовим безпековим проєктом. Механізм цивільного захисту ЄС зарекомендував себе як дієвий інструмент протидії надзвичайним ситуаціям, що ґрунтується на стратегічному плануванні та солідарності держав-учасниць. UCPM як фундамент безпекової архітектури Європи зміцнює внутрішню єдність та міжнаціональну довіру. Перспективи вдосконалення механізму полягають у глибшій інтеграції систем захисту, адаптації до сучасних викликів та розбудові міжнародного партнерства. Доступ до комплексних оцінок ризиків та систем раннього попередження допомагає державам виявляти та відстежувати потенційні небезпеки, що дозволяє вживати проактивних заходів для зменшення ризиків та запобігання катастрофам.

Очевидно, що в майбутньому Україна відіграватиме важливу роль у подальшій трансформації міжнародної безпекової системи. Досвід нашої держави потребує детального вивчення та вдосконалення основних підходів щодо ліквідації надзвичайних ситуацій в умовах воєнних загроз, залучення населення, створення місцевих резервів допомоги, навчання правил безпечної поведінки. Знання порядку дій при пожежах, хімічних та радіаційних загрозах, бойових діях, а також вміння надання першої допомоги можуть стати ключовими принципами збереження спокою та уникнення паніки під час реальної небезпеки. Функціонування суб’єктів забезпечення національної безпеки України в контексті превенції, оперативного реагування та ліквідації загроз кваліфікується як багаторівневе та складне науково-практичне завдання.

Стратегічним пріоритетом у цій царині є формування цілісної архітектури моніторингу та верифікації ризиків

виникнення надзвичайних ситуацій. Розвиток системи спостереження за станом техногенної та природної безпеки розглядається як невід'ємна детермінанта національної стійкості. Ключовим вектором модернізації є вдосконалення контрольно-аналітичних механізмів та імплементація у взаємодії з органами місцевого самоврядування, інноваційних систем раннього попередження та оповіщення населення, що відповідають сучасним безпековим викликам.

На сучасному етапі розвитку **сектору безпеки України** акцентуємо на необхідності тісної взаємодії державних органів, ДСНС, ЗСУ, волонтерів, міжнародних партнерів. Перспективи цивільної безпеки на державному рівні визначаються цифровізацією та адаптацією до європейських стандартів. Пріоритетними напрямами є розвиток місцевого самоврядування та ВПРОВАДЖЕННЯ систем раннього виявлення загроз на засадах проактивного підходу до зменшення ризиків катастроф, розгортання систем раннього попередження та ініціювання ефективних превентивних заходів. Реалізація цих цілей потребує подолання системних управлінських недоліків та забезпечення рівних гарантій захисту для всього населення.

Вважаємо, що глобальна безпека у найближчі десятиліття формуватиметься під впливом нових союзів і технологій. Співпраця між державами у галузі безпеки передбачає необхідність формування нових альянсів для протидії можливим загрозам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
2. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.

3. Блоха Я. Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Аристотеля. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79–87.
4. Виникнення і розвиток горіння та вибуху. Припинення горіння : підручник / Г. І. Єлагін, О. М. Тищенко, А. Г. Алєксєєв та ін. Черкаси : ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. 434 с.
5. Гвоздій С. П. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до безпеки життя і професійної діяльності : монографія. Одеса : ОНУ, 2016. 320 с.
6. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства : аналіт. док. / за заг. ред. В. Мартинюка (кер. проєкту). Київ, 2018. 106 с.
7. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
8. Горлинський В. В. Феномен безпеки як об’єкт аксіологічної рефлексії. *Мультиверсум: Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2004. № 40.
9. Дзьобань О. П., Размєтаєва Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Імануїла Канта (філософсько-правовий аспект). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 368–373.
10. Желібо Є. П., Заверуха Н. М., Зацарний В. В. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / за ред, Є. П. Желібо. 6-е вид. Київ : Каравела, 2008. 344 с.
11. Коваль І. М., Ратушна О. М. Проблема держави і державного управління в «Левіафані» Томаса Гоббса (до 370-річчя від дня опублікування). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 3. С. 19–23.
12. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI.
13. Коменський Я. А. Загальна рада про виправлення людських справ. *Вибрані педагогічні твори*. М., 1982. Т. 2. С. 287.
14. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
15. Корж Г. І. Концептуальні засади ціннісного ставлення до власного здоров’я майбутніх фахівців цивільної безпеки. *Молодь і ринок* : щомісяч. наук.-педагог. журн. Дрогобич, 2019. № 5. С. 143–149.
16. Корнієвський О. А. Недержавна система забезпечення національної безпеки держави: концептуальні засади. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2008. Вип. 42. С. 231–240.
17. Мак’явеллі Н. Державець / пер. з іт. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. С. 415–487.

18. Маладика І. Г., Биченко А. О., Пустовіт М. О. Тактика застосування БПЛА під час попередньої оцінки пошкоджень об'єктів інфраструктури та природних екосистем у період воєнного стану. *Теорія і практика гасіння пожеж та ліквідації надзвичайних ситуацій* : матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф. Черкаси : ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2022. С. 69.
19. Маладика І., Демчук В. Умови формування тактичних можливостей пожежно-рятувальних підрозділів на пожежних автоцистернах в умовах воєнного стану. *Теорія і практика гасіння пожеж та ліквідації надзвичайних ситуацій*: матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф. Черкаси : ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2024. С. 82–83.
20. Михайлов В. М. Поняття «безпека» і «цивільна безпека» у міждисциплінарному науковому дискурсі. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи.* 2020. Вип. 1(17). С. 77–89.
21. Михайлов В. М. Ретроспективний аналіз становлення системи підвищення кваліфікації керівного складу і фахівців галузі цивільної безпеки в Україні. *Актуальні питання гуманітарних наук :* міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту. ім. І. Франка. 2020. Т. 4, № 31. С. 21–31.
22. Можливості БПЛА різних типів під час виконання завдань за призначенням у сфері діяльності ДСНС / Тищенко О., Маладика І., Биченко А., Пустовіт М. *Теорія і практика гасіння пожеж та ліквідації надзвичайних ситуацій :* матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (08–09 квіт. 2021 р.). Черкаси : ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2021. С. 133–135.
23. Національна безпека України : навч. посіб. / С. М. Дерев'янко, Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін. ; за заг. ред. В. В. Марчука. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 372 с.
24. Національна безпека України: методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку : навч. посіб. / за ред. Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. Ірпінь : Академія ДПС України, 2000. 304 с.
25. Охорона праці та цивільний захист : підручник / О. Г. Левченко, О. І. Полукаров, В. В. Зацарний та ін. ; за ред. О. Г. Левченка. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 420 с.
26. Парахонський Б. О., Яворська Г. М., Резнікова О. О. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / за ред. К. А. Кононенка. Київ : НІСД, 2013. 56 с.
27. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Апріорі, 2021. 464 с.

28. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII.
29. Програмні комплекси підтримки прийняття рішень у сфері цивільного захисту : монографія / В. М. Нуянзін, І. Г. Маладика, А.О. Биченко та ін. Черкаси : ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2024. 204 с.
30. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
31. Резнікова О. О., Войтовський К. Є., Лепіхов А. В. Організація системи забезпечення національної стійкості на регіональному і місцевому рівнях : аналіт. доп. / за заг. ред. О. О. Резнікової. Київ : НІСД, 2021. 140 с.
32. Ремез О. Л. Аналіз дефініцій поняття «цивільна безпека» та його інтерпретація. *ІХ-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копєйчикова* : зб. матеріалів. Київ : НАВС. 2019. С. 173–175.
33. Ремез О. Л. До питання стратегічного врегулювання безпекової сфери. *ХІ-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копейчикова* : зб. матеріалів. Київ, 2021. С. 135−138.
34. Ремез О. Л. Загрози безпеці та верховенство права. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина)* : зб. матеріалів круглого столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.). Київ, 2019. С. 130−133.
35. Роль механізму цивільного захисту Європейського Союзу у ліквідації масштабних природних та техногенних катастроф / Коваль М. С., Ратушний Р. Т., Пазен О. Ю., Андрухів Д. І. *Вісник ЛДУБЖД*. 2024. № 30. С. 198–204.
36. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) : підручник. Київ : НАДУ, 2012. 544 с.
37. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. Т. 1. Київ : Наук. думка, 2006. 1026 с.
38. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з англ. В. Литвинов. Апріорі, 2018. 418 с.
39. Тактична підготовка особового складу структурних підрозділів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту України : навч. посіб. / В. М. Покалюк, М. Б. Григор'ян, І. Г. Маладика та ін. Черкаси : ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2023. 158 с.
40. Тихомиров Д. О. Міждисциплінарні та філософські підходи до інтерпретації поняття «безпека». *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 104–115.

41. Ткачук Г. Ю. Підходи до сутнісного наповнення категорії «безпека». *Вісник ЖДТУ*. 2014. № 2(68). С. 178–184.
42. Федорова А. М. Компаративний аналіз дефініції «безпека». *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 11. С. 144–148.
43. Цивільний захист у забезпеченні національної безпеки (основи становлення, сучасний стан, напрямки розвитку) : монографія / О. Я. Лещенко, В. М. Михайлов, М. В. Андрієнко та ін. Київ : ТРОПЕА, 2021. 348 с.
44. Юдін З. М. Злет ідеї суспільного договору (Т. Гоббс і Дж. Локк) та сучасний контрактивізм. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 2, т. 1. С. 27–31.
45. Morgentau H. Politics among nations. The struggle for power and peace. New York : McGrawHill, 1993. 419 p.

2.2. СВОБОДА ІНФОРМАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ У СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ

Олександр ЛИСЕНКО

Право на інформацію: конституційний вимір

Контроль над інформаційними потоками у сучасних збройних конфліктах, особливо в умовах цифрового суспільства, став одним із ключових чинників перемоги та збереження державної стійкості. Інформаційний простір сьогодні перетворився на повноцінне поле бою, на якому вирішується не лише питання оперативного реагування, а й питання психологічної стійкості, довіри, готовності суспільства до спротиву.

Перші тижні повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну стали яскравою демонстрацією масштабності інформаційної загрози: потоки дезінформації, фейків та панічних повідомлень у соціальних мережах були спрямовані на підрив морального стану населення, руйнування координації органів влади та дестабілізацію оборонних спроможностей держави.

У цих умовах особливої ваги набуло право громадян на доступ до достовірної та оперативної інформації. Саме можливість отримувати правдиві відомості щодо гуманітарної допомоги, евакуаційних маршрутів, рішень органів влади сприяла подоланню управлінського хаосу та порятунку життя багатьох людей. Таким чином, інформація у воєнний час стає не просто

ресурсом, а критичним інструментом забезпечення безпеки, довіри та життєстійкості суспільства.

Відтак, право на інформацію не можна розглядати лише як технічну складову демократичної системи. Воно є умовою виживання громадського та державного порядку в кризових обставинах, адже замовчування, приховування або несвоєчасне інформування з боку влади неминуче підриває довіру, а недовіра підриває обороноздатність.

Водночас свобода поширення інформації не є вседозволеністю, адже її реалізація має здійснюватися в рамках демократичних принципів і з урахуванням об'єктивних обмежень, передбачених законом і зумовлених необхідністю захисту національної безпеки.

Головною метою цього дослідження є з'ясування того, як поєднати свободу інформації як основу демократичної відкритості та громадського контролю з потребою держави забезпечити оборону та безпеку в умовах воєнного стану. Це завдання потребує комплексного аналізу конституційних гарантій, національного законодавства, міжнародних стандартів та практики правозастосування у сучасних реаліях збройної агресії.

Право на доступ до інформації в Україні має фундаментальну конституційну природу. Стаття 34 Конституції України гарантує кожній особі свободу думки й слова, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію у будь-якій формі [3].

Це положення формує цілісний інформаційний простір, у межах якого людина має змогу отримувати відомості, інтерпретувати їх і застосовувати у професійній, суспільній чи науковій діяльності.

Інформація розглядається Конституцією України як суспільне благо, що забезпечує формування політичної та громадської свідомості, сприяє участі громадян у публічному управлінні та створює умови для здійснення демократичного

контролю над органами влади. Поінформована людина здатна приймати обґрунтовані рішення, оцінювати діяльність державних інституцій і брати участь у формуванні публічної політики.

Конституційно-правовий зміст права на інформацію посилюється у взаємодії з іншими положеннями Основного Закону. Згідно зі статтею 3 Конституції права і свободи людини визначають зміст діяльності держави [3]. Це означає, що відкритість інформації є не проявом доброї волі органів влади, а їхнім безумовним обов'язком. Стаття 15 Конституції України [3] проголошує ідеологічну та політичну багатоманітність, забороняє цензуру і тим самим унеможливлює контроль держави над змістом поширюваних матеріалів з метою маніпуляції громадською думкою. Стаття 32 Основного Закону [3] забезпечує недоторканність приватного життя, формуючи правовий баланс між інформаційною відкритістю та захистом персональних даних.

Таким чином, у системі конституційних норм створено складний, але узгоджений механізм регулювання інформаційної сфери. Свобода і відповідальність виступають взаємодоповнюючими елементами, тобто доступ до інформації має бути максимально відкритим, а будь-які обмеження – суворо відповідати критеріям законності, необхідності й пропорційності.

Особливо актуальним це питання постає під час кризових та воєнних обставин, коли підвищується суспільна потреба в достовірній інформації й одночасно зростають ризики для національної безпеки.

Конституційна система не лише гарантує свободу інформації, а й закладає механізми її тимчасового обмеження в умовах надзвичайних ситуацій.

Стаття 64 Конституції України [3] передбачає можливість визначеного Законом звуження окремих прав і свобод у разі запровадження воєнного чи надзвичайного стану. Право на інформацію належить до тих, що можуть бути тимчасово

обмежені, однак виключно в рамках законності, з чітким визначенням обсягу та строків таких обмежень.

Отже, конституційний вимір права на інформацію в Україні поєднує в собі як гарантії свободи, так і механізми захисту суспільних інтересів. Правильне застосування цих положень дозволяє зберегти баланс між відкритістю держави та безпекою суспільства, що є критично важливим у сучасних умовах воєнної агресії.

Національне законодавство України сформувало розгалужену систему правового регулювання інформаційних відносин, яка ґрунтується на конституційних принципах відкритості, прозорості та відповідальності. Ця система охоплює як загальні норми, що визначають понятійний апарат та фундаментальні принципи інформаційної діяльності, так і спеціальні процедури, спрямовані на реалізацію права на доступ до публічної інформації.

Центральне місце у цій системі посідає Закон України «Про інформацію» [7]. Цей нормативно-правовий акт визначає основні засади державної інформаційної політики, встановлює статус інформації як об’єкта правового регулювання та розкриває права й обов’язки суб’єктів інформаційних відносин.

Закон формує базу для подальшої деталізації спеціальних норм шляхом визначення ключових категорій, таких як «інформація», «доступ», «суб’єкти інформаційних відносин», «конфіденційна інформація» тощо. Завдяки цьому створюється цілісна модель взаємодії держави, громадян, юридичних осіб та інституцій громадянського суспільства в інформаційній сфері.

Особливе значення має Закон України «Про доступ до публічної інформації» [6], який заклав інституційні та процесуальні механізми відкритості держави. Відповідно до цього Закону України публічна інформація визначається як будь-які відображені та задокументовані дані, що створюються або отримуються суб’єктами владних повноважень у процесі

виконання своїх службових функцій. Ключовим є те, що форма фіксації чи спосіб зберігання інформації не впливають на її статус – значення має лише факт створення або володіння нею органом влади чи розпорядником.

Важливим елементом законодавчої моделі є розширене розуміння суб'єктів, які виступають розпорядниками публічної інформації. Закон України «Про доступ до публічної інформації» прямо відносить до таких не лише органи державної влади і місцевого самоврядування, а й державні та комунальні підприємства, установи й організації, а також приватні юридичні особи, якщо вони виконують делеговані державою публічні функції або розпоряджаються бюджетними коштами. Такий підхід розширює сферу відкритості й забезпечує контроль суспільства над усіма структурами, що здійснюють публічну діяльність.

Процедура доступу до інформації, закріплена в цьому нормативно-правовому акті, побудована на принципі максимального спрощення. Особа має право подати запит у будь-який зручний спосіб – у письмовій або електронній формі – і не зобов'язана пояснювати причини, з яких вона потребує цю інформацію. Законодавець виходить із принципу, що інформація, створена органом влади, належить суспільству, тому право на її отримання не потребує спеціального обґрунтування.

У системі правового регулювання особливо важливим є питання меж відкритості. Закон України «Про державну таємницю» [5] визначає категорії відомостей, що можуть становити загрозу для безпеки держави у разі їх розголошення, а також процедури засекречування і доступу до таких матеріалів. Поряд із цим діє Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [10], який дає можливість тимчасово звужувати права на інформацію виключно в межах, необхідних для забезпечення оборони та публічної безпеки. Норми Закону України «Про національну безпеку України» [9] формують загальну рамку інформаційної безпеки як складової національної безпеки держави.

Важливим гарантійним механізмом є відповідальність за порушення інформаційних прав. Кодекс України про адміністративні правопорушення у статті 212–3 встановлює відповідальність за неправомірну відмову в наданні публічної інформації, несвоєчасне її надання або надання у неповному обсязі [2]. Така норма є запобіжником проти зловживань і підкреслює обов'язковість дотримання принципу відкритості.

Загалом національне законодавство України базується на поєднанні відкритості та законних обмежень, що дозволяє забезпечити демократичний баланс між індивідуальними правами і суспільними інтересами. Ця модель є багаторівневою, оскільки загальні норми закріплюють фундаментальні засади інформаційної політики, спеціальні процедури визначають механізми доступу, а безпекові положення окреслюють межі, в яких може здійснюватися тимчасове обмеження інформації. Таким чином, усе це забезпечує реальну, а не декларативну дієвість права на інформацію в Україні.

Міжнародно-правове регулювання права на доступ до інформації

Формування сучасних стандартів забезпечення права на доступ до інформації значною мірою пов'язане з розвитком універсальних міжнародно-правових норм у системі Організації Об'єднаних Націй. Саме в межах глобального правового порядку були закладені базові принципи *інформаційної відкритості*, які згодом стали підґрунтям для розвитку регіональних стандартів доступу до публічної інформації, зокрема у європейському правовому просторі.

Одним із ключових документів, що заклав фундаментальні підходи до розуміння свободи інформації, є Загальна декларація прав людини 1948 року [8]. Відповідно до статті 19 цього

документа кожна людина має право на свободу переконань і на їх вільне вираження [8]; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, а також шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів. У цьому положенні вперше на універсальному міжнародному рівні було закріплено розуміння інформації як важливого елементу реалізації свободи вираження поглядів, що згодом стало основою формування правового інституту доступу до публічної інформації.

Подальший розвиток зазначених положень отримав у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року [9], який є одним із основних універсальних договорів у сфері захисту прав людини. Стаття 19 Пакту закріплює право кожної людини на свободу вираження поглядів, що включає свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від державних кордонів, у письмовій, усній, друкованій або будь-якій іншій формі [9]. Водночас пункт 3 статті 19 Пакту визначає можливість встановлення певних обмежень цього права [9], однак лише за умови, що такі обмеження передбачені законом і є необхідними для поваги прав або репутації інших осіб, а також для захисту державної безпеки, громадського порядку, здоров’я чи моралі населення. Таким чином, у міжнародному праві було сформовано базовий принцип, відповідно до якого право на інформацію може бути обмежене лише у чітко визначених випадках і за умови дотримання принципів законності та необхідності.

Важливу роль у тлумаченні змісту зазначених норм відіграє Комітет ООН з прав людини, який здійснює контроль за виконанням положень Пакту. У Загальному коментарі № 34 до статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [10] Комітет наголосив, що право отримувати інформацію поширюється не лише на можливість вільного пошуку відомостей у суспільстві, але й включає право доступу

до інформації, якою володіють державні органи. У цьому документі підкреслюється, що держави повинні створювати ефективні правові механізми для реалізації цього права, включаючи процедури подання інформаційних запитів, строки їх розгляду та можливість оскарження відмови у наданні інформації.

Додатковий розвиток міжнародних стандартів доступу до інформації відбувався у межах діяльності Ради ООН з прав людини та спеціальних процедур цієї інституції. Зокрема, у доповідях Спеціального доповідача ООН з питань свободи думки і вираження поглядів [11] неодноразово наголошувалося, що право на доступ до інформації є невід'ємною складовою свободи вираження поглядів і одним із ключових інструментів демократичного контролю за діяльністю державної влади. У цих документах підкреслюється, що держави повинні забезпечувати не лише можливість отримання інформації на запит, але й активне оприлюднення суспільно значущих даних, зокрема інформації про діяльність органів влади, використання публічних ресурсів та прийняття управлінських рішень.

Отже, на універсальному рівні міжнародного права сформовано базові принципи забезпечення доступу до інформації: презумпцію відкритості діяльності органів влади, обмежений і чітко визначений перелік підстав для обмеження доступу до інформації, а також обов'язок держав створювати ефективні механізми реалізації цього права. Саме ці підходи стали теоретичною та нормативною основою подальшого розвитку регіональних стандартів відкритості, насамперед у межах європейської системи захисту прав людини.

Забезпечення права на доступ до інформації давно вийшло за межі національних правових систем і набуло характеру європейського та глобального стандарту.

Сучасна концепція інформаційної відкритості ґрунтується на переконанні, що прозорість державної влади є необхідною

умовою функціонування демократії, а доступ до публічної інформації – універсальним правом людини.

Україна, інтегруючись у європейський політико-правовий простір, спирається на низку міжнародних документів та практик, які визначають мінімальні та розширені гарантії відкритості.

Одним із ключових міжнародних актів є Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів 2009 року (Конвенція Тромсе) [11] – перший обов'язковий міжнародний договір, який комплексно регулює право на доступ до офіційних матеріалів.

Конвенція закріплює презумпцію відкритості, тобто усі документи публічних органів повинні бути доступними, якщо немає чітко визначених законом підстав для обмеження.

Особливо важливим є те, що мета запиту на інформацію не має значення – будь-яка особа має право її отримати, незалежно від своїх мотивів. Документ окреслює легітимні підстави обмежень, серед яких захист приватності, національної та громадської безпеки, економічних інтересів держави й охорона довкілля. Важливою гарантією, для нашого дослідження є принцип пропорційності, тобто, навіть якщо підстава для відмови існує, орган влади має оцінити, чи не переважає суспільний інтерес у розкритті інформації.

Вагомий вплив на формування світових стандартів відкритості має міжнародна ініціатива «Партнерство «Відкритий уряд»» (Open Government Partnership, далі – OGP) [17]. У рамках цієї ініціативи розвиваються підходи до забезпечення доступності публічної інформації, зокрема концепція Right to Access (далі – RTA) [18]. Документи OGP наголошують на важливості активного оприлюднення даних, розвитку електронного врядування, спрощення процедур подання інформаційних запитів, забезпечення рівного доступу до інформації для всіх груп населення. Україна, яка бере участь у цій ініціативі з 2011 року, запровадила низку реформ, спрямованих на відкритість бюджету, електронні сервіси та механізми прозорості в діяльності органів влади.

Суттєве значення для формування стандартів доступу до інформації має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Хоча Європейська конвенція з прав людини [1] не містить прямої статті про право на доступ до публічної інформації, ЄСПЛ послідовно розширює зміст статті 10 Конвенції, витлумачуючи свободу вираження поглядів як таку, що охоплює право отримувати інформацію від органів влади в окремих випадках. Суд визнав, що відмова надати інформацію або затримка в її наданні може становити порушення Конвенції, якщо така інформація є важливою для виконання суспільно значущих функцій, зокрема діяльності журналістів, правозахисників чи громадських організацій [15].

Значущими є рішення у справах «Társaság a Szabadságjogokért проти Угорщини» (2009) [15], «Kenedi проти Угорщини» (2009) [13], «Youth Initiative for Human Rights проти Сербії» (2013) [16], в яких суд підкреслив, що доступ до інформації – це важливий інструмент демократичного контролю та умова функціонування вільного громадянського суспільства. ЄСПЛ наголошує на активному обов'язку держави забезпечити ефективний механізм доступу, а не лише пасивно реагувати на запити.

Таким чином, маємо констатувати, що міжнародні стандарти у сфері доступу до інформації формують сукупність принципів, що забезпечують прозорість діяльності державних органів та рівність прав громадян в отриманні публічної інформації.

Серед них одним із фундаментальних є *принцип презумпції відкритості*, який передбачає, що державні установи за замовчуванням повинні надавати інформацію, обмежуючи доступ лише у випадках, чітко визначених законом. Такий підхід створює основу для відкритого урядування та зменшує ризик необґрунтованих обмежень.

Важливим є також *принцип нейтральності* мотиву запиту, що гарантує право запитувача на доступ до інформації без необхідності обґрунтовувати причини свого звернення, що,

у свою чергу, забезпечує рівність і неупередженість у доступі до державних даних.

Принцип *максимальної доступності* спрямований на оперативне і зручне надання інформації, з мінімізацією бюрократичних процедур і технічних бар'єрів, що дозволяє громадянам та організаціям швидко отримувати необхідні відомості для прийняття рішень чи здійснення контролю за діяльністю державних органів.

Крім того, *принцип пропорційності обмежень* вимагає ретельної оцінки потенційної шкоди від розголошення інформації та суспільної користі, яка може бути отримана від її відкритості, що забезпечує баланс між безпекою та правом на інформацію.

Ефективна реалізація права на оскарження через судові та адміністративні механізми також є важливим елементом стандартів, оскільки гарантує можливість захисту порушених прав у разі неправомірної відмови.

Нарешті, активна роль держави у публікації інформації передбачає не лише надання даних за запитом, а й ініціативне оприлюднення публічно значущої інформації, що сприяє формуванню культури прозорості та зміцнює довіру суспільства до державних інститутів. У комплексі ці принципи створюють ефективну правову та інституційну основу для забезпечення доступу до інформації, що є невід'ємним елементом сучасного демократичного управління.

Доступ до інформації в Україні з урахуванням інформаційної безпеки: конституційні обмеження в умовах збройної агресії та введення воєнного стану

Міжнародні стандарти створюють рамкову модель, яка допомагає державам сприяти відкритості, боротися з корупцією і забезпечувати підзвітність органів влади. Українське

законодавство суттєво адаптувало ці принципи, інтегрувавши їх у власну правову систему, тому подальший розвиток права на доступ до інформації в Україні залежить від ефективної імплементації європейських підходів та удосконалення процедур відкритості в умовах складного безпекового середовища, що склалося внаслідок повномасштабної війни.

У мирний час право на доступ до інформації виконує роль одного з ключових механізмів демократичного контролю за діяльністю органів влади. Однак в умовах збройної агресії та введення воєнного стану це право набуває подвійного змісту: з одного боку, суспільство потребує ще більшої відкритості та достовірності інформації, щоб приймати обґрунтовані рішення й орієнтуватися в умовах небезпеки; з другого – держава змушена тимчасово обмежувати доступ до певних даних, щоб не допустити їх використання противником на шкоду національній безпеці.

Юридичною основою таких обмежень є стаття 64 Конституції України [3], яка допускає звуження окремих прав і свобод людини у разі запровадження воєнного або надзвичайного стану.

Право на свободу слова та доступ до інформації, закріплене в статті 34 Конституції України [3], належить до тих прав, що можуть зазнати тимчасових обмежень. Проте ці обмеження повинні встановлюватися виключно законом, бути чітко визначеними, мотивованими й пропорційними поставленій меті. Конституція України запобігає можливим зловживанням, оскільки будь-які обмеження прав мають бути формально оголошені, юридично обґрунтовані і поширюватися лише на період дії спеціального правового режиму.

Механізм реалізації конституційних обмежень конкретизується в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [10]. Відповідно до статті 8 цього Закону у період воєнного стану можуть тимчасово обмежуватися права громадян, але тільки тією мірою, яка є необхідною для забезпечення оборони та безпеки. Таким чином, законодавець підкреслює

принципи «необхідності» і «пропорційності», тобто обмеження не повинні перевищувати мінімального рівня, достатнього для захисту держави, і мають бути припинені одразу після зникнення відповідної потреби.

В умовах війни ключовим інструментом правового балансу між відкритістю та безпекою є «трискладовий тест», закріплений у частині другій статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [6]. Він визначає, що будь-яке обмеження доступу можливе лише за наявності одночасно трьох умов:

1) легітимної мети (захист національної безпеки, оборони, громадської безпеки тощо);

2) реальної загрози істотної шкоди від розголошення відповідних даних;

3) переважання ризику від розголошення над суспільним інтересом у доступі.

Невиконання хоча б однієї з умов робить відмову в наданні інформації незаконною. Отже, застосування цього тесту є особливо важливим у воєнний час, коли високий рівень ризиків може спонукати державні органи до надмірного обмеження відкритості. Цей «трискладовий тест» має стати запобіжником проти свавільних обмежень і гарантувати, що свобода інформації залишається дієвою навіть у кризовий період.

Реалії 2022–2025 років показали, як саме на практиці реалізуються ці правові механізми. З початком повномасштабної агресії Україна була змушена оперативно адаптувати інформаційний простір до умов воєнного часу. На рівні системи кризового управління було прийняте рішення про запровадження «Єдиного телемарафону», що стало тимчасовим інструментом координації інформаційних потоків та унеможливлення розповсюдження чуток і неперевірених повідомлень. Міністерство оборони і Генеральний штаб встановили правила, що забороняли публікацію даних про переміщення підрозділів, результати обстрілів без офіційного підтвердження та іншу

оперативну військову інформацію. Служба безпеки України почала здійснювати превентивну діяльність, спрямовану на недопущення публічного розкриття даних, які можуть допомогти ворогу визначати ті чи інші позиції.

Водночас доступ до офіційної інформації не був скасований, адже урядовий портал, офіційні ресурси військових адміністрацій, система електронних запитів продовжували функціонувати. Це чітко демонструє прагнення держави не закривати інформаційний простір, а адаптувати його до умов війни, забезпечуючи при цьому необхідний рівень публічності рішень органів влади.

Особливого значення набуває питання обмеження інформації в медіа та соціальних мережах. Хоча Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [10] передбачає можливість запровадження військової цензури, Україна обрала більш демократичну модель – превентивний контроль, який базується на професійних рекомендаціях, а не на тотальному перегляді чи забороні контенту.

Матеріали, що стосуються Збройних Сил України, погоджуються з військовими пресофіцерами, а громадян регулярно інформують про небезпеку оприлюднення фотографій чи відео, які можуть розкрити розташування військових об’єктів. Законодавство передбачає кримінальну відповідальність за поширення такої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України) [4].

Українську модель обмеження права на доступ до інформації можна охарактеризувати як «профілактичну», адже вона спрямована не на обмеження свободи слова, а на недопущення розголошення даних, які можуть завдати шкоди обороноздатності чи безпеці цивільного населення. Цей підхід відповідає європейському розумінню пропорційності та необхідності обмежень, де держава не приховує суспільно важливої інформації, але контролює поширення оперативних відомостей, які можуть бути використані противником.

Загалом право на доступ до інформації не припиняється в умовах війни, а набуває особливого режиму реалізації. Суспільство зберігає можливість отримувати достовірну інформацію про стан держави, дії влади та гуманітарну ситуацію. Водночас держава несе обов'язок захищати життя громадян, військові об'єкти й операційні дані, що й формує складний, але необхідний баланс між свободою та безпекою.

У часи збройної агресії право на доступ до інформації виходить за межі виключно юридичного феномена і набуває виразного морального та безпекового виміру. Сучасна інформаційна війна вимагає від держави, суспільства та кожної окремої особи підвищеної відповідальності за спосіб користування інформацією, оскільки будь-яке недбале її поширення може завдати шкоди обороні, життю громадян та національній безпеці.

Право на інформацію у мирний час забезпечує відкритість влади й можливість громадського контролю. Однак у період війни ця відкритість повинна поєднуватися з етичним обов'язком не завдавати шкоди інтересам держави. Стаття 68 Конституції України покладає на кожного обов'язок неухильно додержуватися законів та не посягати на права, свободи, честь і гідність інших осіб, що безпосередньо стосується й інформаційної діяльності [3]. Таким чином, правовий порядок у сфері інформації доповнюється моральною нормою відповідального використання відомостей.

Особливої ваги в умовах війни набувають явища дезінформації та інформаційних маніпуляцій. За визначенням Європейської Комісії, дезінформація – це свідомо неправдиві або маніпулятивні повідомлення, поширювані з метою завдати шкоди суспільству, демократичним процесам або безпеці держави [12].

Для України ця загроза набула стратегічного характеру, адже протягом 2022–2025 років Служба безпеки України виявила та заблокувала сотні інформаційних ресурсів, які поширювали недостовірні повідомлення щодо діяльності Збройних Сил,

мобілізації чи ситуації на фронті. Такі дії кваліфікуються як підривна діяльність і караються відповідно до положень Кримінального кодексу України [4].

Маніпуляції інформацією, на відміну від прямої дезінформації, часто містять елементи правдивих даних, але подаються у викривленому контексті, супроводжуються емоційним тиском або спрямовані на створення у суспільства хибного уявлення про політичні процеси та діяльність державних органів. Стаття 28 Закону України «Про інформацію» прямо забороняє маніпулятивні практики [7], а Закон України «Про медіа» [8] системно закріплює інформаційну безпеку як складову національної безпеки, визначаючи можливість застосування санкцій до медіа, які поширюють маніпулятивний контент.

В умовах війни питання моральної відповідальності держави за обмеження доступу до інформації також відіграє важливу роль. Тимчасове непоширення статистики втрат, деталей військових операцій або інформації про переміщення військ часто є вимушеним кроком, який не має на меті приховування від суспільства важливої інформації, а спрямований на збереження життя військовослужбовців та цивільного населення. Такі дії відповідають принципу етичної пропорційності, тобто повідомляються лише ті відомості, які не становлять загрози обороні та не можуть бути використані ворогом.

Етичний аспект покладає відповідальність не лише на державу, а й на медіа та громадян. Журналісти зобов'язані керуватися професійними стандартами точності, верифікації та суспільного блага. Громадяни повинні дотримуватися елементарних правил інформаційної безпеки – не поширювати неперевірені дані, утримуватися від публікації фото- і відеоматеріалів, які можуть розкрити місця дислокації українських військ або завдати шкоди цивільним об'єктам. Таким чином, у таких умовах інформаційна гігієна набуває статусу громадянського обов'язку.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці підкреслює важливість відповідального здійснення свободи слова в умовах загрози національній безпеці. У рішенні «Stoll проти Швейцарії» (2007) [14] ЄСПЛ зазначив, що свобода вираження поглядів не звільняє особу від відповідальності за можливі наслідки розголошення чутливої інформації. Такий підхід узгоджується з українськими правовими стандартами та підтверджує необхідність етичного підходу до використання інформації у період воєнного стану.

Таким чином, право на доступ до інформації в умовах війни стає одночасно юридичною гарантією, моральним обов'язком та інструментом забезпечення національної безпеки. Ефективна реалізація цього вимагає не лише дотримання правових норм, а й високої інформаційної культури суспільства, професійної відповідальності медіа та послідовності державної політики, спрямованої на захист інформаційного простору й забезпечення балансу між відкритістю та безпекою.

Особливого значення у контексті співвідношення свободи інформації та національної безпеки набуває питання визначення допустимих меж втручання держави в інформаційний простір під час воєнного стану. Конституційно-правова доктрина виходить з того, що навіть у період збройних конфліктів свобода інформації не може бути повністю скасована, однак допускається її обмеження у випадках, коли таке обмеження є необхідним для забезпечення оборони держави, громадської безпеки та територіальної цілісності.

У цьому контексті важливе значення мають міжнародно-правові стандарти, сформовані у практиці демократичних держав та міжнародних організацій. Свобода вираження поглядів і свобода отримання інформації розглядаються як фундаментальні елементи демократичного суспільства, проте вони не мають абсолютного характеру. Міжнародно-правові акти визнають можливість встановлення певних обмежень, якщо такі обмеження

передбачені законом, переслідують легітимну мету та є пропорційними у демократичному суспільстві.

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває принцип пропорційності. Його сутність полягає у необхідності забезпечення балансу між потребами національної безпеки та збереженням демократичних свобод. Обмеження доступу до певних видів інформації повинні бути чітко обґрунтованими, тимчасовими та спрямованими виключно на запобігання реальним загрозам обороноздатності держави. Натомість надмірне або необґрунтоване втручання держави в інформаційний простір може призвести до зниження рівня суспільної довіри, що, у свою чергу, негативно впливає на ефективність державної політики у сфері безпеки.

Досвід України в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації демонструє необхідність формування ***комплексної системи інформаційної безпеки***, яка поєднує правові, інституційні та комунікаційні механізми. Важливу роль у цьому процесі відіграє діяльність органів державної влади, спрямована на забезпечення оперативного інформування населення, протидію дезінформаційним кампаніям та координацію офіційних інформаційних потоків.

Одним із ключових елементів такої системи є формування *єдиного інформаційного простору держави* у кризових умовах. Йдеться не про встановлення повного контролю над медіа, а про забезпечення узгодженості офіційних повідомлень, недопущення поширення відомостей, які можуть розкрити чутливу військову інформацію, а також створення умов для швидкого та достовірного інформування громадян. Саме достовірна та своєчасна інформація відіграє вирішальну роль у підтриманні суспільної стійкості, зниженні рівня паніки та формуванні довіри до державних інституцій.

Водночас важливим завданням державної політики у сфері інформаційної безпеки є забезпечення *прозорості діяльності*

органів влади навіть у період воєнного стану. Відсутність належного рівня відкритості може створювати передумови для поширення чуток, спекуляцій та маніпуляцій, які активно використовуються у межах інформаційно-психологічних операцій противника. Саме тому ефективна комунікація держави із суспільством повинна ґрунтуватися на поєднанні принципів *безпеки, достовірності та відповідальності*.

Крім того, важливим чинником забезпечення інформаційної стійкості є розвиток *критичного мислення та медіаграмотності* громадян. У сучасних умовах інформаційні атаки спрямовуються не лише на інститути державної влади, але й безпосередньо на населення через соціальні мережі, цифрові платформи та інші канали комунікації. Тому ефективна протидія дезінформації потребує не лише правових обмежень, а й формування суспільної здатності до критичного сприйняття інформації.

Таким чином, забезпечення балансу між свободою інформації та національною безпекою в умовах воєнного стану є складним багаторівневим завданням, яке потребує комплексного підходу. Такий підхід має поєднувати конституційні гарантії прав людини, міжнародно-правові стандарти, ефективні механізми державної комунікації та розвиток інформаційної культури суспільства. Саме гармонійне поєднання цих елементів дозволяє забезпечити стійкість держави у протидії інформаційним загрозам, не порушуючи фундаментальних принципів демократичного правопорядку.

Право на доступ до інформації є одним із фундаментальних елементів демократичної правової системи та невід'ємною складовою сучасної концепції прав людини. Зміст права на доступ до інформації виходить далеко за межі технічних процедур отримання даних від органів влади, охоплюючи значущий суспільно-політичний, правовий і моральний вимір. Розвиток інформаційних технологій, зростання ролі громадянської участі та посилення вимог до прозорості

державних інституцій роблять це право ключовим інструментом забезпечення підзвітності публічної влади та формування довіри громадян до держави.

Конституція України закріплює право на свободу слова та інформації як одне з основоположних [3], а чинне законодавство деталізує механізми його реалізації через інститути відкритих даних, інформаційні запити та принципи прозорості діяльності органів влади. Закон України «Про доступ до публічної інформації» [6] сформував ефективну модель правового регулювання, яка відповідає міжнародним стандартам і створює можливості для розвитку демократії участі, громадського контролю та боротьби з корупцією.

Міжнародні практики та стандарти, зокрема положення Конвенції Тромсе [11], документи ініціативи «Відкритий уряд» [17] і практика Європейського суду з прав людини, істотно вплинули на сучасне українське законодавство. Вони визначають презумпцію відкритості, нейтральність мотиву запиту, обмеженість та пропорційність підстав відмови, а також право на ефективне оскарження. Інтеграція цих підходів сприяє зближенню України з європейським правовим простором та утвердженню демократичних стандартів.

В умовах війни право на доступ до інформації зазнає складної трансформації. З одного боку, суспільство потребує більшої прозорості, своєчасних і достовірних повідомлень, щоб орієнтуватися в кризовій ситуації та ухвалювати відповідальні рішення. З другого боку, державі необхідно захищати відомості, розголошення яких може завдати шкоди обороноздатності, життю громадян або національній безпеці. Конституція України та спеціальне законодавство дозволяють тимчасово обмежувати доступ до інформації, проте такі обмеження повинні бути законними, пропорційними та застосовуватися лише за наявності об’єктивної необхідності.

Важливу роль у забезпеченні цього балансу відіграє «трискладовий тест», який унеможливлює свавільне обмеження відкритості та зобов'язує органи влади враховувати суспільний інтерес у доступі до інформації. Практика застосування цього тесту у 2022–2025 роках засвідчила, що навіть у період воєнного стану держава зберігає механізми відкритості та інформування громадян, тоді як обмеження спрямовані виключно на захист чутливої інформації.

Етичний вимір права на інформацію в умовах війни передбачає відповідальність усіх учасників інформаційного простору – держави, медіа, громадян. Поширення неперевірених даних, дезінформації чи фото- і відеоматеріалів, що можуть завдати шкоди Збройним Силам України або цивільному населенню, є не лише юридично, а й морально неприйнятним. Відповідальна інформаційна поведінка стає важливим фактором національної безпеки.

Підсумовуючи, слід зазначити, що право на доступ до інформації в Україні продовжує розвиватися у взаємодії з міжнародними стандартами та з урахуванням нових викликів, зумовлених воєнною реальністю. Ефективна реалізація права на доступ до інформації можлива лише за умови гармонійного поєднання демократичної відкритості, правової визначеності та безпекових інтересів держави.

У майбутньому важливими напрямами удосконалення є подальша цифровізація публічних послуг, удосконалення процедур доступу до даних, зміцнення інформаційної культури громадян та розвиток інституційних механізмів контролю за дотриманням принципів прозорості. Саме таке комплексне бачення забезпечить стабільність інформаційного простору, зміцнить демократичну систему та сприятиме формуванню стійкої моделі взаємодії між державою і суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція з прав людини : Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.11.2025).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 30.11.2025).
3. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 30.11.2025).
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 30.11.2025).
5. Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12 (дата звернення: 30.11.2025).
6. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 (дата звернення: 30.11.2025).
7. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 30.11.2025).
8. Про медіа : Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20 (дата звернення: 30.11.2025).
9. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 (дата звернення: 30.11.2025).
10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 30.11.2025).
11. Council of Europe. Convention on access to official documents (CETS No. 205). Tromsø, 2009. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/205 (дата звернення: 30.11.2025).
12. European Commission. Action plan against disinformation. Brussels, 2018. URL: https://ec.europa.eu (дата звернення: 30.11.2025).
13. European Court of Human Rights. Kenedi v. Hungary, no. 31475/05, Judgment of 26 May 2009. URL: https://rm.coe.int/168044e84d (дата звернення: 30.11.2025).

14. European Court of Human Rights. Stoll v. Switzerland, no. 69698/01, Judgment of 10 December 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library (дата звернення: 30.11.2025).
15. European Court of Human Rights. Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary, no. 37374/05, Judgment of 14 April 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-117145%22]} (дата звернення: 30.11.2025).
16. European Court of Human Rights. Youth Initiative for Human Rights v. Serbia, no. 48135/06, Judgment of 25 June 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-120955%22]} (дата звернення: 30.11.2025).
17. Open government partnership. Open government declaration. Washington, 2011. URL: https://www.opengovpartnership.org (дата звернення: 30.11.2025).
18. Open government partnership. Right to access information: Global declaration. OGP Publications, 2019. URL: https://www.opengovpartnership.org (дата звернення: 30.11.2025).

2.3. ГЛОБАЛЬНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА: СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ І ГЕОПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ

Іван ЗАГОРУЙКО, Леся ПЕТКОВА

Економічна безпека як умова сталого глобального розвитку

Система міжнародних відносин, що сформувалась за результатами двох світових війн та залишалась незмінною дотепер, була створена для дотримання «основних прав людини, віри у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав великих та малих націй», що відображено в Статуті Організації об'єднаних націй (ООН) 1945 р. [7, Преамбула]. Ключова мета ООН – підтримання миру і безпеки у світі, зокрема й економічної, що визначено в Розділі IX Статуту. Мирні та дружні стосунки між націями можливі за «умов стабільності та благополуччя…, що ґрунтуються на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів» [7].

За тривалий період усталеного, відносно мирного життя в умовах інституційної визначеності світ перетворився на глибоко інтегровану систему. Рівень взаємозалежності країн – надвисокий, навіть попри їхні політичні та економічні суперечності. Показовою стала прискорена динаміка глобалізації – процесу інтеграції економічних, культурних та політичних відносин, що посилює взаємопов'язаність країн через інтенсивний обмін товарами, послугами, інформацією, технологіями, капіталом. Створене уніфіковане середовище

глобального економічного, культурного, соціального розвитку в наш час може становити загрозу для національних інтересів, підпорядковуючи їх цілям ключових суб'єктів глобалізації.

Понад 80 років свого існування сучасна система міжнародних відносин зазнавала численних викликів. За цей час кардинально змінилась політична карта світу, посилились нові геополітичні та геоекономічні лідери, набули поширення ідеї, що суперечать основоположним принципам ООН. Перша чверть XXI ст. унаочнила кризу сучасного світоустрою та неефективність механізмів глобального регулювання. На порядку денному глобального світу – реформування ролі та інструментарію глобального регулювання ООН, Світової організації торгівлі (СОТ), Міжнародного валютного фонду (МВФ) та решти міжнародних організацій.

Роль економічної безпеки держав, регіональних інтеграційних об'єднань поступово зростала, набувши пріоритету в міжнародних економічних відносинах нашого часу. На рівні Організації з економічного співробітництва і безпеки (ОЕСР) економічна безпека визначається як ключ до стабільності та процвітання країн і суспільств, центральна мета в сучасному взаємопов'язаному та складному глобальному ландшафті. З різноманіття аспектів економічної безпеки, за їх взаємопов'язаності та взаємозалежності, ключовими визначено такі: безпека ланцюгів поставок, енергетична безпека, кібербезпека [5].

Дослідження Індексу економічної безпеки, що здійснюється Міжнародним Інститутом Свободи, оцінює стан економіки країни, в якому економічні суб'єкти діють у режимі верховенства права, дотримання прав власності, економічної свободи та регуляторної політики, що забезпечує прозору та чесну конкуренцію між ними. За результатами 2025 р., значення Індексу економічної безпеки України знизилось із 35,2 до 33,4 балів зі ста можливих через погіршення соціальних, регуляторних, нематеріальних та інституційних факторів [1].

Загострення геополітичних та геоекономічних суперечностей нині обумовлює посилення уваги науковців, політиків, урядовців і топ-менеджерів провідних компаній до глобального та національного вимірів економічної безпеки.

Зв'язок між безпекою та економікою досліджує польський науковець П. Гловацький [3]. На тлі поширеного в Польщі підходу до оцінки економічної безпеки в контексті макроекономічної нерівноваги та нестабільності автор розмежовує два підходи – галузевий та проблемний. На основі проблемного підходу автор виокремлює економічні фактори ризику: структуру власності, доступ до конфіденційної інформації та шпигунство, залежність від ключової сировини, залежність від постачальників, державне втручання, корупцію та шахрайство, соціально-економічну нерівність, залежність від зовнішніх центрів прийняття рішень, труднощі з фінансуванням структур безпеки та імміграцію. Причинами актуалізації безпекової проблематики, на думку П. Гловацького, стали російсько-українська війна та геоекономічне суперництво між США та Китаєм.

У роботі В. Кадали та ін. [4] економічна безпека характеризується як базова платформа для захисту національних інтересів, інтегральна категорія, що забезпечує протидію системному комплексу негативних факторів через заходи інституційного, правового, організаційного та економічного характеру.

Класичного підходу до врегулювання міждержавних безпекових питань дотримується А. Крамаро [2]. Розуміючи економічну безпеку достатньо широко – як критичну складову ширшої, національної безпеки, що поєднує умови стабільного економічного зростання, доступ до ресурсів, захист від зовнішніх економічних потрясінь та захист національних інтересів на світовому ринку, автор надає дипломатичним стратегіям вирішальної ролі для зміцнення економічної безпеки через співпрацю, управління ризиками та вирішення проблем,

обумовлених глобальною взаємозалежністю. В середньо- і довгостроковому періоді ефективна економічна дипломатія здатна «формувати довгострокові економічні траєкторії, сприяти стабільним партнерським відносинам, знижувати економічну напруженість та пом'якшувати зовнішні ризики» [2, с. 2]. Автор також не відкидає значущості міжнародних інституцій – СОТ, МВФ у формуванні глобальної економічної політики, оскільки вони «пропонують механізми для переговорів, вирішення спорів та економічної співпраці, надаючи державам платформу для захисту їхньої економічної безпеки в контексті глобального управління» [2, с. 2].

В епоху прискореного поширення генеративного штучного інтелекту (generative artificial intelligence, GenAI) на окрему увагу заслуговує питання глобальної та національної безпеки, зокрема економічної. На тлі численних спроб експертів, науковців, фахівців різних галузей дати прогноз науково-технологічного та, загалом, людського розвитку найближчих років одностайності думок немає. Зміни в геополітиці за нових умов розглядають у своїй статті радник президента США з національної безпеки в 2021–2025 рр. Дж. Салліван та Т. Фельдман [6]. Немає сумніву, що провідні країни, які прагнуть глобального лідерства, активно розвивають технології штучного інтелекту. З огляду на стратегічне суперництво в технологічній сфері між США та КНР автори задаються питанням, чи достатньо ресурсів має Китай для технологічних проривів, чи буде реалізовувати наздоганяючу стратегію розвитку. Головною метою використання GenAI в США, на думку Дж. Саллівана та Т. Фельдмана, має бути всебічне процвітання, зміцнення національної безпеки та демократичних цінностей у власній країні та в країнах-союзниках. Керуючи реальними ризиками, що виникають при роботі зі штучним інтелектом, його можна спрямовувати на прискорення науково-технологічного прогресу, вирішення глобальних проблем, посилення військових, економічних, технологічних та інших переваг стосовно Китаю.

Державна політика розвитку GenAI по-різному формується в США та КНР. Американський уряд не може спрямовувати інвестиційні потоки на конкретні виробничі чи технологічні цілі, як це робить Китай. Зовнішньоекономічна політика США останніх років орієнтована на обмеження доступу конкурентів до новітніх високотехнологічних товарів, американського капіталу тощо. Тим самим опосередковано здійснюється вплив на екосистему штучного інтелекту. Однак рушійною силою розвитку GenAI в США є приватні компанії, і їхні стимули не завжди відповідають інтересам країни. Багато провідних американських компаній роблять ставку на суперінтелект, вкладаючи ресурси в масштабні навчальні проєкти, нехтуючи безпечністю поширення GenAI, деякі віддають перевагу створенню інфраструктури за кордоном з огляду на простіші регуляції, дешевшу енергію та додатковий капітал. Логічним та принциповим, за визначенням Дж. Саллівана та Т. Фельдмана, є питання безпечності поширення систем штучного інтелекту в світі. Саме ті системи, що «вкорінюватимуться», визначатимуть, чиї цінності та ідеали управління визначають цифровий порядок, і яка країна або країни отримають найбільшу економічну та стратегічну вигоду. Зовнішньоекономічна стратегія КНР вже розглядає управління штучним інтелектом як стратегічний експорт, поширюючи свої системи, стандарти та регуляторні шаблони в країнах-партнерах [6]. Варто серйозно сприйняти авторський висновок щодо виняткової важливості поточного суперництва в сфері GenAI, оскільки його результат вирішить, які саме системи – демократичні чи авторитарні – визначатимуть форму епохи штучного інтелекту.

Список використаних джерел:

[1] Міжнародний Інститут Свободи. Індекс економічної безпеки 2025. 32 с. URL: https://d2c4wny57m91c4.cloudfront.net/Index_Economic_Security_2025_ukr_dcf45bdf64.pdf

[2] Cramaro A. Economic security through diplomatic strategies: Insights from international relations and political science. December 2024. URL:

https://www.researchgate.net/publication/386546700_Economic_Security_Through_Diplomatic_Strategies_Insights_from_International_Relations_and_Political_Science
[3] Głowacki P. Economic factors of risk to national security. *Polish Journal of Political Science*. 2022. Vol. 8, iss. 3. P. 36–50. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/2189130.pdf
[4] Kadala V., Guzenko O., Bondarenko O. Economic security as a tool for the protection of national interests. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. Vol. 9, no. 4. P. 111–118. URL: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-111-118
[5] OECD. Economic security in a changing world, new approaches to economic challenges. Paris : OECD Publishing, 2025. URL: https://doi.org/10.1787/4eac89c7-en
[6] Sullivan J., Feldman T. Geopolitics in the age of artificial intelligence. Strategy and power in an uncertain AI future. *Foreign Affairs*. January 27, 2026. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/geopolitics-age-artificial-intelligence?utm_medium=newsletters&utm_source=twofa&utm_campaign=The%20World%20Will%20Come%20to%20Miss%20Western%20Hypocrisy&utm_content=20260130&utm_term=N
[7] United Nations. Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

Сучасні форми національної економічної безпеки

Національна безпека відіграє ключову роль в сучасному переформатуванні глобальних політичних та економічних взаємозв’язків. Сучасне розуміння економічної безпеки України, її змісту, складових, механізмів забезпечення визначено в оновленій Стратегії [2]. До складових економічної безпеки належать: фінансова, виробнича, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна. Ключовим у змісті національної економічної безпеки визначено посилення міжнародної конкурентоспроможності, економічної стійкості та невразливості до зовнішніх і внутрішніх загроз. Відповідно до оцінки Міністерства економіки України, середнє значення рівня національної економічної безпеки в 2010–2019 рр. становило 40 % – незадовільний стан із погіршенням більшості складових до небезпечного рівня у 2012 р. та в 2014–2015 рр. У 2019 р. рівень економічної безпеки становив 43 %, в першому півріччі 2020 р. – 41 % [2].

Колектив авторів з кількох вітчизняних вишів (Г. Козаченко та ін.) [1], досліджуючи питання економічної безпеки України, обґрунтовує використання епістемологічного контекстуалізму за П. Унгером (1984) та компонентного підходу (О. Кудріна та А. Івченко, 2024) для її оцінювання. Складові національної економічної безпеки, визначені авторами, – економічна незалежність, рівень інтеграції до глобальної економічної системи, збалансованість розвитку національної економіки, резерви фінансової стійкості. При оцінюванні використовується індексний метод і визначаються параметри окремих складових – індикаторів економічної безпеки. Подібного підходу дотримуються В. Орлов та ін. у своєму дослідженні міжнародних детермінант економічної безпеки України [6]. На основі аналізу динаміки складових платіжного балансу, рівня інтеграції до світових ринків, торговельної політики, рівня геополітичних ризиків та широкого переліку показників соціального розвитку автори визначають стан та перспективи удосконалення державної безпекової політики.

Очевидно, що в умовах воєнного стану критичного значення набувають питання національної економічної безпеки. Прикладом цього тренду вітчизняних безпекових досліджень є робота С. Онищенко та ін. (2023). Ця стаття систематизує виклики та загрози для соціально-економічної безпеки України з початку повномасштабного вторгнення 2022 р. Заслуговує на увагу авторське трактування пріоритету загроз у соціальній сфері, оскільки одночасно почали діяти як фактор російсько-української війни, так і зростаючі зовнішні глобальні виклики. Максимальний рівень впливу як на поточну економічну ситуацію, так і на стратегічну перспективу мають загрози: «падіння життєвого рівня й зубожіння населення через стрімке падіння купівельної спроможності; зростання безробіття внаслідок падіння ділової активності; відтік населення і втрата постійної роботи через міграційну кризу» [1, с. 141].

А. Пащук [7], здобувач Науково-дослідного інституту публічного права, звернув увагу на принципову важливість «зрозумілості, логічності, послідовності та гармонійності нормативно-правових актів» для забезпечення економічної безпеки України. Не можна не погодитися з його думкою, що відсутність цільової спрямованості створює «конфлікти правових норм, юридичний вакуум, за якого національна економіка працює неправильно, дає широкі ресурси для протиправної діяльності окремих осіб та груп, а також несе інші негативні впливи». У своїх висновках автор окремо виділяє військово-політичні, соціальні та фінансові ризики [7, с. 75].

На необхідності правових та інституційних реформ наголошує колектив професорів права та співробітників правоохоронних органів (І. Рогатюк та ін.) [5]. Предметом їхньої статті стала критична роль економічної безпеки в умовах воєнного стану. Серед її компонентів вони виділяють фінансову, промислову, продовольчу та, що нині стало найбільш актуальним, енергетичну безпеку. Спираючись на досвід ЄС та США, автори доходять висновку, що «посилення ринкової конкуренції, інвестиційного клімату та технологічних інновацій є вирішальними для підтримки економічного зростання в умовах конфлікту» [5, с. 78].

Важливі тенденції в економічній безпеці України у 2004–2023 рр. виявило спільне дослідження, проведене українськими науковцями разом з їхніми колегами зі Словаччини та Польщі (Ю. Єгорова та ін.) [3]. За допомогою методики Міністерства економіки України автори обчислювали синтетичний індекс зовнішньоекономічної безпеки, що базується на десяти показниках. Дослідження виявило, що основними факторами, які впливають на цей індекс, є світові економічні кризи, внутрішньополітичні зміни та повномасштабна російська агресія. Водночас, звертають увагу автори, «зростання зовнішньоекономічної безпеки фіксується в період стабілізації під час впровадження структурних реформ:

2005–2008 – період після Помаранчевої революції, 2014–2016 – період зростання після Революції Гідності, 2021 – постпандемічне відновлення» [3, с. 382].

Втім, не всі вітчизняні дослідження зосереджуються на факторі повномасштабного російського вторгнення. Так, В. Токар [8], професор Київського національного торговельно-економічного університету, досліджуючи економічну безпеку в країнах ЄС та в Україні, виявив відмінності в ефективності сільського господарства та охорони здоров'я, розвитку зеленої енергетики, соціально-економічних факторах та маркетингових стратегіях, орієнтованих на різні покоління населення. Автор відносить початок «війни в Україні» на 2022 р. і констатує, що «цей конфлікт, ймовірно, мав значний вплив на економічну безпеку, що не відображено в даних» [8, с. 337].

Список використаних джерел:

[1] Виклики та загрози соціально-економічній безпеці України в умовах воєнного стану / Онищенко С., Маслій О., Глушко А., Загорулько Т. *Економіка і регіон*. 2023. № 1, вип. 88. С. 135–143. URL: https://journals.nupp.edu.ua/eir/article/view/2888/2282

[2] Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11 серп. 2021 р. № 347/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3472021-39613

[3] Assessing the foreign economic security of Ukraine / Yehorova Y., Chorna S., Petrushenko Y. et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. Vol. 22, iss. 4. P. 382–396. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(4).2024.29

[4] Assessment of national economic security of Ukraine / Kozachenko G., Didyk A., Pogorelov Y. et al. *Financial and credit activity: Problems of theory and practice.* 2025. Vol. 1, iss. 60. P. 357–370. URL: https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/4653

[5] Economic security of Ukraine in wartime: Challenges and prospects / Rohatiuk I., Ivchenko B.-Y., Kanfui I. et al. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, iss. 81. P. 78–85. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.5

[6] International economic and social determinants of the state economic security: A causal analysis / Orlov V., Bukhtiarova A., Marczuk M., Heyenko M. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. Vol. 19, iss. 4. P. 301–310. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.19(4).2021.24

[7] Pashchuk A. Concept and types of risks to economic security of Ukraine. *Constitutional Law*. 2023. No. 8. P. 75–79. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.8.12

[8] Tokar V. Ensuring economic security: Comparison of EU member states and Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. Vol. 10, no. 3. P. 332–339. URL: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2024-10-3-332-339

Геополітичні ризики міжнародної торгівлі

Сучасна світова економіка переживає складні часи. Повномасштабне російське вторгнення, завуальовано підтримане Китаєм, загострення суперництва між США та КНР, їхні територіальні претензії до своїх сусідів – усе це дедалі більше виявляє ризики залежності від двох світових «центрів сили». Для розширення зовнішньої сфери свого впливу тоталітарний режим Китаю використовує демпінг та імідж надійного постачальника. Натомість Сполучені Штати намагаються втримати зовнішню сферу свого впливу за допомогою світової тарифної війни та політики стратегічної невизначеності.

У статті, розміщеній на сайтах Федерального резервного банку Сент-Луїса та Європейського центрального банку, наголошується, що пандемія Ковід-19 та війна в Україні «виявили крихкість ланцюгів постачання товарів першої необхідності та стратегічних товарів» (Ф. Айраудо та ін.). Предметом дослідження авторів стало зростання Китаю як технологічного конкурента та посилення внаслідок цього геополітичної фрагментації світової економіки [9, с. 1–2].

Як зазначають Х. Цю та ін. [7], «уповільнення світової торгівлі, яке посилилося після вторгнення Росії в Україну, виявило загрози глобалізації». Ця загроза є наслідком торговельних обмежень, які запроваджуються країнами «особливо проти торговельних партнерів зі значними геополітичними відмінностями». Про зростання геополітичної напруженості, вказують автори, свідчить популярний показник геополітичного ризику, що ґрунтується на статтях у пресі. Цей показник «демонструє помітний сплеск приблизно під час вторгнення Росії в Україну та залишається підвищеним після цього» [7, с. 35]. У своєму наступному дослідженні автори проаналізували наслідки

міжнародних торговельних війн. Їхнє дослідження виявило, що експортні ціни у доларах «значною мірою не змінилися», а «вищі витрати, пов'язані з геополітичними факторами, через такі заходи, як тарифи, здебільшого були перекладені на імпортерів» [8, с. 1].

У звіті Глобального інституту Маккінсі (Ч. Сонг та ін.) [3] проаналізовано поточний етап «переналаштування торгівлі в бік геополітично ближчих партнерів». У дослідженні зазначається, що європейські країни замістили торгівлю з Росією торгівлею з іншими партнерами, зокрема зі Сполученими Штатами. У свою чергу, США продовжують перенаправляти торговельні потоки з Китаю до інших країн, зокрема до Мексики та В'єтнаму. Однак, як зауважують автори звіту, «у деяких випадках це пов'язано з тим, що ці економіки утворюють проміжний етап у торговельних потоках між Китаєм та Сполученими Штатами» [3, с. 2].

К. Бозоне разом зі своїми співавторами провела докладний аналіз сучасних геополітичних факторів [4]. Їхнє дослідження було опубліковане як частина Економічного бюлетеня ЄЦБ. Науковці звертають увагу на те, що після російського вторгнення в Україну посилилися «побоювання з приводу стійкості торгівлі та національної безпеки» та почастішали висловлювання про необхідність протекціонізму, «ніар-шорінгу» або «френд-шорінгу». І хоча обмеження на торгівлю проміжними ресурсами можуть спричиняти значні економічні втрати, ЄС переорієнтовує свою торгівлю у бік країн, геополітично близьких до нього. Як зазначають автори дослідження, «є дані про зниження ризиків у ЄС у стратегічних секторах» [4, с. 49, 52–53].

З цими дослідженнями дисонує стаття С. Чевіка [1], опублікована у робочих документах Міжнародного валютного фонду. В ній автор доходить висновку, що у двосторонній торгівлі «геополітичні події не такі важливі, як дохід та географічна відстань», і що «демократія сприяє міжнародній торгівлі та пом'якшує потенційний негативний вплив геополітики» [1, с. 2].

Ще більш оптимістичною є позиція С. Галіані та ін. [2]. Посилаючись на позитивний досвід реалізації міжнародних інфраструктурних проєктів, таких як Панамський канал, автори створили модель, згідно з якою «поява геополітичного суперника, здатного надійно підтримати нового гравця, має сприятливий для конкуренції економічний ефект, який вигідний споживачам у всьому світі» [2, с. 1].

Прикладом думки про райдужні перспективи міжнародного економічного співробітництва є стаття А. Матту та його колег, опублікована у робочих документах Світового банку [6]. Її автори вважають, що «СОТ може продовжувати процвітати як форум для багатосторонньої торговельної співпраці в епоху геополітики». Для цього процвітання вони радять СОТ не надто жорстко дотримуватися своїх правил та норм. На їхню думку, геополітика суперечать торговельній співпраці «лише тоді, коли суперництво затьмарює будь-яке врахування добробуту власної країни» [6, с. 2].

Своєрідною відповіддю на такі уявлення є дослідження М.-Д. Мангіні та С. Чаудоена [5]. Автори зазначають, що потрібно враховувати фундаментальні риси сучасної світової економіки – інтенсивну торгівлю проміжними товарами та зміну доступності альтернативних партнерів і товарів-замінників. Як слушно зауважують автори, «китайська допомога збільшила залежність партнерів від Китаю, без збільшення зворотної залежності самого Китаю». Їхній головний висновок полягає в тому, що «всупереч поширеній думці, світ не рухається невблаганно до більшої взаємозалежності» [5, с. 1].

Список використаних джерел:

[1] Cevik S. Geopolitics and international trade: The democracy advantage. *International Monetary Fund Working Papers*. 2024. February 2. Vol. 2024, iss. 021. 19 p. URL: https://doi.org/10.5089/9798400266393.001

[2] Galiani S., Paz y Miño J. M., Torrens G. Geopolitics and international trade infrastructure deterrence. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2025. June. Vol. 234, art. 106996. URL: https://doi.org/10.1016/j.jebo.2025.106996

[3] Geopolitics and the geometry of global trade: 2025 update / Seong J., White O., Birshan M. et al. *McKinsey Global Institute*. 2025. January 27. 27 p. URL: https://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2025/04/Geopolitics-and-the-geometry-of-global-trade-2025-update.pdf
[4] How geopolitics is changing trade / Bosone C., Dautović E., Fidora M., Stamato G. *European Central Bank Economic Bulletin*. 2024. Iss. 2. P. 49–53. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/ecbu/eb202402.en.pdf
[5] Mangini M.-D., Chaudoin S. Trade interdependence in the modern global economy. 2025. July 25. 61 p. URL: https://www.stephenchaudoin.com/gravity.pdf
[6] Mattoo A., Ruta M., Staige R. W. Geopolitics and the world trading system. *World Bank Group Policy Research Working Papers.* 2024. December. Pap. 11009. 47 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099533512192419044/pdf/IDU1f2e421d31ab3714af01a95d10aa8aab716bf.pdf
[7] Qiu H., Xia D., Yetman J. Deconstructing global trade: The role of geopolitical alignment. *Bank for International Settlements, BIS Quarterly Review*. 2024. September. P. 35–50. URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2409c.pdf
[8] Qiu H., Xia D., Yetman J. The role of geopolitics in international trade. *Bank for International Settlements, BIS Working Papers*. 2025. March. No. 1249. 25 p. URL: https://www.bis.org/publ/work1249.pdf
[9] Recent evolutions in the global trade system: From integration to strategic realignment / Airaudo F., de Soyres F., Gaillard A., Santacreu A. M. *Federal Reserve Bank of St. Louis working paper series.* 2025. October. No. 2025–2027. 67 p. URL: https://doi.org/10.20955/wp.2025.027

Геополітичні ризики міжнародного руху капіталів

Вже на початку XIX ст. міжнародний рух капіталу став вагомим чинником розвитку світової економіки. Протягом XIX та першої половини XX ст. поступово формувався світовий ринок цінних паперів, а разом з ним – і світовий ринок капіталів. Майже відразу проявилися й ризики іноземних інвестицій. Найбільш масштабною катастрофою стала відмова більшовицької влади від сплати зовнішніх боргів та конфіскація нею промислових підприємств, левова частка яких належала іноземним інвесторам. Періодично такі ексцеси відбувалися і в інших країнах протягом XX–XXI ст. З другого боку, для великих держав їхні закордонні інвестиції завжди були не тільки джерелом прибутків, але й інструментом геополітичного впливу. Так, російські імператори,

запозичивши значні кошти для проведення загарбницьких війн, передавали борг у «спадок» своїм наступникам, наслідком чого стала геополітична залежність імперії від країн-кредиторів.

Позитивним моментом сучасної теорії та практики є поступове усвідомлення ризиків зовнішньої фінансової залежності. У випадку демократичних країн важливим напрямом забезпечення їхньої фінансової та макроекономічної безпеки є створення єдиного ринку капіталу. На цю проблему звертають увагу А.-С. Арампаці та ін. [4]. Автори зазначають, що створення спільного ринку капіталів необхідне для підтримки економічного зростання ЄС та його стійкості. Такий ринок створюватиме додаткові альтернативи банківському фінансуванню, сприятиме інноваціям і зокрема цифровому переходу. Важливо, що автори цього дослідження вказують на важливість єдиного ринку капіталів також з соціально-економічного погляду, зокрема для забезпечення пенсійних заощаджень, сприяння фінансовій грамотності, створення інтегрованої системи фінансового нагляду [4, с. 3].

Загалом проблема фінансової інтеграції перебуває в центрі уваги керівних органів Європейського Союзу. Свідченням цьому є зокрема дослідження С. Алсіді та Ф. Шамсфакр [1]. Авторки зазначають, що станом на 2024 рік «потоки портфельних інвестицій залишаються нестабільними, при цьому єврозона переживає стійкий відтік, на відміну від США, які продовжують залучати значні потоки». Дослідниці вказують, що глибокі трансформації світових платіжних систем разом з потенційними загрозами безпеці «сприяють дедалі більш невизначеному світовому фінансовому та монетарному ландшафту». Таку ситуацію вони кваліфікують як «критичний виклик», який полягає в тому, що ЄС має балансувати між своєю відданістю відкритості та необхідністю зміцнення власної економічної безпеки [1, с. 4].

Спробою обійти державний контроль та негативні наслідки грошової емісії стало поширення криптовалют, з яких найбільш

відомою є біткойн. Проблемі виявлення трансакційної складової на ринку біткойнів присвячена зокрема стаття, розміщена у робочих документах Світового банку (К. Г. фон Лукнер та ін.) [9]. Алгоритм, розроблений її авторами, виявив, що не менше 7 % угод, укладених на централізованому одноранговому ринку біткойнів, являють собою трансакційні платежі, з яких 20 % є міжнародними потоками капіталу.

Однак, як і лібералізація, так і державне регулювання міжнародного руху капіталів мають свій зворотний бік. Це зумовлене суперечностями цілей, які має на меті незалежна країна в умовах фінансової глобалізації. Ці суперечності відомі як трилеми цілей. Геометрично такі трилеми зображуються як трикутники, вершинами яких є певні цілі державної політики. Країна може вибирати певні комбінації ступенів реалізації цих цілей, але не може вийти за межі трикутника. М. Бордо та Х. Джеймс узагальнили та розвинули теорію суперечностей цілей державної політики [3]. Автори представили усі можливі комбінації шести цілей у вигляді октаедра. У «північному полюсі» октаедра цілей розташована мобільність капіталу, у «південному полюсі» – фінансова стабільність. Вершинами «екватору» октаедра є незалежна монетарна політика (фінансовий та політичний суверенітет), незалежна валютна політика (фіксований валютний курс), демократія та міжнародний порядок. Суперечність між мобільністю капіталу, фіксованими валютними курсами та монетарною автономією утворює першу, традиційну макроекономічну трилему. Суперечність між мобільністю капіталу, суверенітетом та міжнародним порядком утворює другу трилему – трилему міжнародних відносин. Третьою є трилема політичної економії – між мобільністю капіталу, демократією та суверенітетом. Четвертою з відомих трилем є суперечність між мобільністю капіталу, фінансовою стабільністю та незалежною національною політикою [3; с. 1, 18]. Геометричний підхід Бордо–Джеймса

може бути розвинутий у багатьох напрямках. Зокрема, з октаедра цілей випливає існування «квадролем» та «пенталем».

Аналізу реалізації деяких із цих суперечностей присвячена колективна стаття аналітиків з американського Національного бюро економічних досліджень, Федеральних резервних банків Сент-Луїса та Міннеаполіса (Л. Е. Оганян та ін.) [11]. Їхнє дослідження виявило, що в умовах ідеальної мобільності капіталу світовий обсяг виробництва був би на піввідсотка вищим, при цьому існував би значний потік капіталу до США з неєвропейських країн. На заваді цьому стала Бреттон-Вудська система контролю за рухом капіталу. Вона дозволила утримувати капітал в цих країнах, «але за рахунок значно нижчого добробуту в США». Це падіння американського добробуту автори логічно інтерпретують як «неявну цінність, яку США надавали збереженню геополітичної стабільності в країнах-союзниках під час холодної війни» [11, с. 1].

Фактично протилежною є позиція П.-Г. Вердьє, американського професора права з Вірджинського університету. На його думку, безпекові обмеження на потоки капіталу, намагання держав «перенаправити кошти від своїх супротивників на союзників та стратегічні галузі промисловості» є шкідливими, оскільки загрожують «співпраці для захисту глобальної фінансової стабільності та вирішення інших спільних політичних проблем» [12, с. 229].

Схожі настрої демонструє й Світовий економічний форум – міжнародна неурядова організація, яка організує щорічні зустрічі в Давосі. У його січневому звіті 2025 р. «Подолання фрагментації світової фінансової системи» робиться обережний прогноз, що «цілком ймовірно, що світ стане більш багатополярним у найближчому майбутньому». У звіті викладені «запобіжні заходи», покликані, як вважають автори, «обмежити надмірну фрагментацію та захистити цілісність світової фінансової системи». На думку авторів звіту, втілення цих заходів сприятиме сталому

розвитку світової економіки та допоможе забезпечити усьому людству «більш справедливе та стале майбутнє» [10, с. 37].

Емпіричні аспекти впливу геополітичного ризику на динаміку міжнародних потоків капіталу висвітлені у спільній статті викладачів Бейханського університету (Ч. Фенг та ін.) [7]. Їхнє дослідження підтвердило, що в умовах зростання геополітичного ризику виникає ефект втечі прямих інвестицій «додому». В результаті слаборозвинені країни втрачають капітал, а розвинені – отримують його. Щодо непрямих інвестицій, то вони скорочуються в обох групах країн [7, с. 1].

Аналіз інвестиційної безпеки країн Центральної та Східної Європи, проведений у 2020 р. колективом викладачок Маріупольського державного університету (О. Захарова та ін.), показав вирішальне значення таких факторів, як макроекономічна стабільність та стабільний соціально-економічний розвиток [2, с. 72].

У статті М. Гембської (Університет воєнних досліджень, Республіка Польща) простежено, як членство у Міжнародному валютному фонді позначилося на економічній безпеці країн, що належать до Ініціативи трьох морів (3CI) [6]. Стаття написана до повномасштабного російського вторгнення, і тому на перший план з глобальних загроз висунуто пандемію Ковід-19. За результатами свого дослідження авторка доходить висновку, що країни 3CI не мають сильних позицій у МВФ, а їхні можливості впливу на його політику «існують виключно завдяки членству країн у Європейському Союзі». Як зазначає дослідниця, «МВФ брав мінімальну фінансову участь у діяльності регіону», оскільки, на її думку, «безпека країн була фактично гарантована» [6, с. 444].

У 2024 р. стало можливим більш докладно проаналізувати наслідки російської агресії. Т. В. Кулініч, викладачка «Львівської політехніки», звертає увагу на те, що, крім колосальних економічних збитків, колишня метрополія спричинила й збитки

кліматичні – до 150 млн т додаткових викидів парникових газів. Авторка слушно вважає, що для «зеленого» відновлення вітчизняної економіки стратегічно важливим є залучення відповідних іноземних інвестицій. Вона довела, що іноземні «зелені» інвестиції створять нові робочі місця у таких перспективних галузях, як відновлювана енергетика, енергоефективність та екологічно чисте виробництво [8, с. 54–55].

Позитивний вплив на українську економіку прямих іноземних інвестицій, насамперед із країн Європейського Союзу, аналізувався й напередодні повномасштабної агресії. Цій темі присвячена зокрема стаття українсько-польського колективу викладачів з Таврійського державного агротехнологічного університету, Херсонського державного агроекономічного університету та Державного університету прикладних наук у Коніні (Республіка Польща) (Н. В. Трусова та ін.) [5].

Список використаних джерел:

[1] Alcidi C., Shamsfakhr F. (with contributions by J. Arnal & D. Gojsic). EU capital flows: Latest developments from a global perspective (2024). Seeking stability in an adverse environment. *European Commission*. 2024. December. 92 p. URL: https://doi.org/10.2874/041786

[2] Assessment of countries' international investment activity in the context of ensuring economic security / Zakharova O., Bezzubchenko O., Mityushkina K., Nikolenko T. *Problems and perspectives in management*. 2020. Vol. 18, iss. 4. P. 72–84. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18(4).2020.07

[3] Bordo M., James H. Trapped in the trilemma: When security trumps economics. *Hoover Institution Economics Working Papers.* 2022. September 21. Pap. 22119. 27 p. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/22119-Bordo_James.pdf

[4] Capital markets union: A deep dive. Five measures to foster a single market for capital / Arampatzi A.-S., Christie R., Evrard J. et al. *European Central Bank Occasional Paper Series.* 2025. May. Pap. 369. 97 p. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op369~246a103ed8.en.pdf

[5] Ensuring security the movement of foreign direct investment: Ukraine and the EU economic relations / Trusova N. V., Cherniavska T. A., Kyrylov Y. Ye. et al. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*. 2021. September. Vol. 9, no. 3. P. 901–920. URL: https://doi.org/10.21533/pen.v9.i3.899

[6] Gębska M. Implications for economic security of the Three Seas Initiative Countries resulting from membership in the International Monetary Fund. *European Research Studies Journal*. 2021. Vol. 24, iss. 1. P. 444–460. URL: https://doi.org/10.35808/ersj/1972

[7] Geopolitical risk and the dynamics of international capital flows / Feng C., Han L., Vigne S., Xu Y. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*. 2023. No. 82, art. 101693. 17 p. URL: https://doi.org/10.1016/j.intfin.2022.101693
[8] Kulinich T. Strategies for attracting foreign investments in post-war green recovery of Ukraine's economy. *Агросвіт*. 2024. № 18. С. 54–60. URL: https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.18.54
[9] Luckner C. G. von, Reinhart C. M., Rogof K. Decrypting New Age international capital flows. *World Bank Group Policy Research Working Papers.* 2021. October. Pap. 9794. 55 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/950861633463735294/pdf/Decrypting-New-Age-International-Capital-Flows.pdf
[10] Navigating global financial system fragmentation. Insight report. *World Economic Forum (in collaboration with O. Wyman).* 2025. January. 46 p. URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_Navigating_Global_Financial_System_Fragmentation_2025.pdf
[11] The impact of Bretton Woods international capital controls on the global economy and the value of geopolitical stability: A general equilibrium analysis / Ohanian L. E., Restrepo-Echavarria P., Van Patten D., Wright M. L. J. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*. 2023. August. Pap. 31595. 44 p. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w31595/w31595.pdf
[12] Verdier P.-H. International finance and the return of geopolitics. *American Journal of International Law*. 2025. Vol. 119, iss. 2. P. 229–278. URL: https://doi.org/10.1017/ajil.2025.8

Геополітичні ризики міжнародної міграції населення та світового демографічного переходу

З біологічного погляду розширення ареалів видів та їхня міграція – невід'ємна складова процесу їхньої еволюції та розвитку біосфери загалом. Сам вид Homo Sapiens, вийшовши за межі африканського континенту, став мігрантом, який суттєво, а в багатьох випадках і радикально, змінював захоплені екосистеми. З соціологічного погляду вся історія людства може бути представлена як тривалий процес міграції племен, народів та окремих груп населення, що вирізнялися своїм соціальним статусом або релігійними уявленнями. Так, провідна світова держава – Сполучені Штати Америки – є країною іммігрантів. Навпаки, Китай, що має другу за потужністю економіку, дедалі більше перетворюється на країну емігрантів.

У період після Другої світової війни Західна Європа стала привабливою для значної кількості молодого працездатного населення. У XXI ст. процеси посилились: соціальна держава, побудована найбільш розвиненими європейськими країнами, досить ліберальна міграційна політика обумовили зростання чисельності мігрантів з країн нижчого рівня економічного розвитку. У владних колах та в науковій спільноті західноєвропейських країн поширилося уявлення, що міграція з країн «третього світу» зможе компенсувати негативні наслідки старіння корінного населення.

Віддзеркаленням таких настроїв по той бік Атлантики є дослідження Е. Андраде та О. Кануто, відомих бразильських економістів, які нині мешкають у Вашингтоні [6]. О. Кануто обіймав вищі посади у Світовому банку, Міжнародному валютному фонді, Міжамериканському банку розвитку та в уряді Бразилії. Він нині є консультантом у власній компанії, а до цього за запрошенням працював у Чиказькому та Гарвардському університетах, Університеті Карла III у Мадриді, а також в Університеті Нового Південного Уельсу в Сіднеї. Як прогнозують ці економісти, у більшості розвинених країн протягом наступних кількох десятиліть відбуватиметься скорочення та старіння населення. Вони слушно вказують, що «деякі негативні наслідки старіння вже на горизонті: посилення фіскальних дисбалансів та ризик економічної стагнації». Автори наводять випадок Японії «як приклад для інших країн, яким судилося зіткнутися з подібними обставинами в наступні десятиліття». На їхню думку, «імміграція є способом компенсувати цю тенденцію». Щодо країн-«донорів», то єдиним ризиком для них вони вважають «відплив мізків» [6, с. 4].

Аналогічні дослідження можна знайти і в науковій літературі країн ЄС. Так, колектив португальських викладачів (А. Луз та ін.) зосередив свою увагу на ключових макроекономічних показниках: темпах зростання, продуктивності

праці, рівні безробіття та обсягу інновацій. Як резюмують автори, результати дослідження показують, що «в середньому імміграція має позитивний та статистично значущий вплив» на ці макроекономічні показники [13, с. 1].

Більш зважений підхід представлений у статті М. С. Беджеті, викладачки з Університету Матері Терези (Північна Македонія). На її думку, офіційні дані Світового банку та Організації Об'єднаних Націй свідчать про те, «що на глобальному рівні потік мігрантів не становить значної проблеми в глобальній політиці та політиці безпеки». Авторка статті вважає, що проблемою є лише вплив на ситуацію в окремих країнах – на їхні доходи, військові витрати та політичну стабільність [7, с. 28].

Втім, потокам міграції до країн ЄС сприяли не тільки об'єктивні та суб'єктивні фактори. За часів Ангели Меркель, чиї батьки ще в її ранньому дитинстві переїхали до Східної Німеччини, уряд ФРН здійснював тиск на інші країни Європейського Союзу щодо подальшої лібералізації їхньої міграційної політики. А напередодні повномасштабного вторгнення російська влада спробувала «розіграти карту» мігрантів за допомогою свого білоруського сателіта.

Туреччина, що розташована між ЄС і зоною воєнних дій на Близькому Сході, стала транзитною країною для потоків численних мігрантів. З огляду на це важливим є погляд на цю проблему турецьких науковців. Так, Д. Тельсач відзначає, що традиційна політика залучення кваліфікованих і талановитих мігрантів «може підтримати економічне зростання країни, зміцнити ринок праці та стимулювати інновації». Натомість небажаній міграції бажано запобігти біля її джерела [19, с. 39].

Значний інтерес викликає стаття Л. Аксу [5]. В ній автор звертає увагу, що міжнародна міграція населення не тільки змінює структуру робочої сили та державні видатки, але й суттєво впливає на культурні моделі країни-реципієнта. Центральним питанням його дослідження є класична проблема

«відпливу мізків». Як зазначає Л. Аксу, «у Туреччині відплив мізків особливо посилився після 1980-х рр. через політичну нестабільність, економічні коливання, низьку заробітну плату, недостатні інвестиції в дослідження та розробки, безробіття, професійне незадоволення й обмеження академічних та особистих свобод». Автор звертає увагу на необхідність розробки стратегії інтеграції мігрантів у турецьке суспільство, заохочення зворотної міграції турецької діаспори та «довгострокового планування, що ґрунтується на розвитку людського капіталу». Свої ідеї Л. Аксу формулює, спираючись на класичні теорії міграції. До таких він відносить «закони міграції» Равенштейна, модель «тяжіння-відштовхування» Лі (1966), концепцію міського безробіття Гарріса-Тодаро (1970) та підхід «подвійної економіки» Льюїса. Як відзначає автор статті, сучасні теорії міграції оперують факторами мобільності людського капіталу та міграційних мереж, інтегруються з теорією світових систем, моделлю «нової економіки трудової міграції» Старка і Блума (1985) та моделями, що базуються на управлінні. Разом з тим, констатує Л. Аксу, найвпливовішою залишається класична модель «тяжіння-відштовхування». Згідно з цією моделлю, зазначає науковець, «міграція є результатом процесу оптимізації витрат і вигод; однак це рішення значною мірою опосередковується суспільними структурами та глобальною динамікою» [5, с. 687–689].

Напередодні повномасштабного вторгнення вітчизняні науковці також досліджували наші міграційні потоки. Так, С. Чугаєвська (Ягеллонський університет у Кракові, Житомирський державний університет) та О. Русак (Поліський національний університет) провели статистичний аналіз трудової міграції сільського населення України у 2010–2019 рр. Крім соціальних, економічних та екологічних факторів, дослідниці вивчили й політичні фактори, «що зумовлюють швидке зростання цього явища» [10, с. 385].

Системний підхід до моделювання та прогнозування усіх видів міграції (зовнішньої/внутрішньої, стаціонарної/трудової, міської/сільської) представлений у статті Р. Лупака (Львівський торгово-економічний університет) та його співавторів. Дослідження авторів зокрема виявило, що «одним із домінуючих факторів імміграції є освіта». Звідси вони роблять висновок про «невикористаний потенціал залучення іноземців до працевлаштування». Для покращення державного регулювання міграційного потенціалу науковці пропонують враховувати не тільки рівень оплати праці, але й особисту та державну безпеку [14, с. 70].

Повномасштабне російське вторгнення породило нову хвилю міграції до країн Західної Європи. Як зазначає Т. Бут, викладачка кафедри рекреології та туризму Градець-Краловського університету (Чеська республіка), ця міграція стала найбільшою в українській історії. Її дослідження підтвердило дві гіпотези: по-перше, що «економіка європейських країн розвивається завдяки міграції українського населення до Європи»; та, по-друге, що «українські біженці успішно інтегруються з початку війни в Європі». На цій підставі авторка виступає за спрощення легалізації українських мігрантів в ЄС, що сприятиме «добробуту мігрантів та розвитку європейських країн» [8, с. 498].

Аналогічними є висновки С. Козловського (Донецький національний університет) та його співавторів з інших українських вишів. Предметом спільного дослідження вітчизняних науковців стала українська міграція до Польщі, яка, за їхніми словами, «є привабливою завдяки простішому механізму переміщення іммігрантів, ніж в інших країнах ЄС-27, легкості вивчення мови та легшій адаптації, територіальній близькості та вищому рівню життя порівняно з сусідніми країнами, що входили до складу Радянського Союзу». За підрахунками авторів, збільшення чистої міграції до Польщі на 1 % приведе до збільшення її ВВП на 1,43 млн євро [16, с. 605].

На тлі загалом оптимістичних уявлень щодо успішної інтеграції українських мігрантів вирізняється стаття М. Шевченко, викладачки Харківського політехнічного інституту. Вона розглядає українську міжнародну міграцію у «контексті посилення глобалізації та численних збройних конфліктів». Крім відомих позитивних наслідків для приймаючих країн, вона констатує також і негативні: тиск на ринок праці, зростання навантаження на бюджет, соціальну напруженість, зумовлену «культурними відмінностями, економічними труднощами або дискримінацією», зростання диференціації доходів, коли мігранти зосереджуються у низькооплачуваних галузях [17, с. 358].

Нейтральним є погляд Т. Сітомпула, співробітника Університету Пеліта Харапан (Індонезія). Своє дослідження автор побудував на основі книг, журналів та думок експертів. В результаті автор доходить висновку, що на країну походження мігрантів впливають їхні грошові перекази додому, а на країну призначення економічний вплив відбувається «через ВВП, безробітних мігрантів та конкуренцію в пошуку роботи». Соціальний вплив він вбачає у психологічних проблемах у сім'ях, полишених мігрантами, та в інтеграції мігрантів у нове середовище [18, с. 1].

Очевидно, що ставлення українського суспільства до цієї хвилі міграції є суттєво відмінним. Так, О. Дегтяр та його співавтори справедливо вказують, що «безпрецедентний наплив біженців від війни однозначно ставить питання щодо майбутнього розвитку подій та викликів, пов'язаних із перебуванням громадян України в Європі». За їхніми оцінками, така масова міграція «може призвести до дефіциту робочої сили та змін у демографічній структурі країни». Дослідження авторів показало, що, крім економічних та демографічних наслідків, існують також наслідки політичні та соціокультурні [20, с. 1].

Б. Іличок та ін. (Львівський національний політехнічний університет та Львівський державний університет) розглянули

демографічну ситуацію в ширшому контексті національної безпеки України. Автори звертають увагу на те, що, вже починаючи з 2010 р., «в Україні відбувався процес суттєвого погіршення показників природного приросту населення» та «сформувалася стійка тенденція до зростання частки населення похилого віку в загальній кількості населення». Важливо, що автори не обмежилися констатацією існуючих проблем, а сформулювали низку практичних рекомендацій керівництву держави для їх системного розв'язання [9, с. 350].

Як явище, що є однозначно негативним з національного погляду, оцінили міграцію О. П. Мульска та її колеги з львівських університетів. Науковці справедливо зазначають, що в умовах динамічної глобалізації міграція є природним явищем. Проте, підкреслюють вони, «в Україні поточні рівні міграції перевищують критичні, що є наслідком низької керованості міграційних процесів». Важливо, що, крім традиційних негативних наслідків міграції, автори звертають увагу й на її соціальні наслідки – «знецінення населених пунктів» та «зникнення середнього класу» [12, с. 48].

У наступній статті О. Мульска та ін. розглянули перспективи зміцнення соціально-економічної опірності України у післявоєнний період. Автори обґрунтували «необхідність переходу від управління міграційними ризиками до формування комплексної політики, що забезпечує мінімізацію демографічних втрат, стимулює повернення мігрантів і залучення їхніх фінансових та підприємницьких ресурсів». Однак вже зараз помітні й певні позитивні ефекти української еміграції, а саме – грошові перекази, що стабілізують платіжний баланс України та підтримують внутрішній споживчий попит [4, с. 16–17].

По-іншому розставлені акценти у статті Г. О. Комарницької, завідувачки кафедри публічного адміністрування та управління бізнесом Львівського національного університету, написаній у співавторстві з викладачками Донецького державного

університету внутрішніх справ та Харківського національного університету внутрішніх справ. На їхню думку, російсько-українська війна розпочалася лише у лютому 2022 р., а до цього відбувався «військово-політичний конфлікт на сході країни» [2, с. 306, 316]. Як констатують авторки статті, «події останніх кількох місяців [2022 р.] спричинили багатомільйонну хвилю вимушених мігрантів, які хаотично розмістилися на півночі, центрі та заході України». [2, с. 306]. Проте їхній прогноз повоєнного відновлення України є цілком оптимістичним. Замість ремонту старих будівель, вважають вони, будуватимуться нові, «повністю пристосовані до умов ведення війни». Це підвищить попит на будівельників та архітекторів, вимоги до їхньої кваліфікації, а також стимулюватиме автоматизацію будівництва. На думку дослідниць, «все це формує собою необмежені можливості для підприємців, які втратили свій бізнес, і працівників, які зацікавлені в отриманні високооплачуваної роботи» [2, с. 316].

Практично протилежною є думка О. А. Малиновської, головного наукового співробітника відділу соціальної стратегії центру економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень. Авторка наводить оцінки, за якими «понад 14 млн людей були змушені залишити свої домівки, включно близько 8 млн людей, переважно жінок і дітей, виїхали за кордон». Надалі вона прогнозує інтенсифікацію еміграції як рахунок неповернення частини біженців та зростання тимчасового виїзду за кордон «задля подолання наслідків війни, накопичення коштів для відновлення зруйнованого житла та втраченого майна». Як слушно зауважує дослідниця, «оскільки мігранти з України – це зазвичай працездатні, активні та освічені люди, їх відплив може значно ускладнити й уповільнити післявоєнну відбудову країни» [3, с. 55].

Способом розв’язання цієї проблеми багато хто з українських експертів вважає залучення іноземних працівників. Такі ідеї

містяться зокрема у звіті Благодійного фонду «Право на захист» за 2023 р., одним із консультантів якого була й О. Малиновська [21, с. 34]. Обґрунтовуючи свою позицію, автори звіту посилаються на європейський досвід після Другої світової війни, «що позитивно вплинуло на післявоєнну відбудову» [21, с. 31].

У дослідженні, підготовленому вітчизняними аналітиками під егідою Центру Разумкова та Фонду Конрада Аденауера (О. Піщуліна та ін.), міститься цікавий матеріал щодо думок вітчизняних експертів стосовно міграційних перспектив України. Опитування 54 експертів (представників органів державної влади, громадських та волонтерських організацій, науковців), проведене у серпні 2023 р., виявило, що переважна більшість із них, крім очевидних негативних наслідків для економіки Украйни, бачать також і певні позитивні ефекти. На думку цієї більшості, «завдяки тимчасовим мігрантам посилюється зв'язок між Україною та країнами ЄС», а вплив переселенців на місцеві громади стимулює подальшу допомогу Україні. Щодо перспектив зворотної міграції, то думки експертів поділилися майже навпіл – приблизно 40 % експертів вважали, що більшість мігрантів повернеться, і стальки ж експертів дотримувалися думки, що повернеться менша, хоча і значна, частка біженців. При цьому, підкреслюється у дослідженні, «ніхто з експертів не поділяє як найбільш песимістичну позицію (що повернуться менше 10 %), так і найбільш оптимістичну (що повернуться від 90 % і більше біженців)» [1, с. 221–222].

Незважаючи на велетенські трагічні наслідки повномасштабного російського вторгнення, у спільноті міжнародних неурядових організацій ще й досі поширений підхід, виправданий у минулі роки. Так, в інформаційному документі Платформи громадянського суспільства з питань будівництва миру та державотворення, підготовленому за рахунок гранту від уряду ФРН, підкреслюється роль громадянського суспільства та «необхідність комплексних

підходів, які вирішують першопричини, сприяють соціальній згуртованості» [15, p. II]. В документі розглядається досвід Ліберії, Ємену, Данії, Ефіопії, Сомалі, Республіки Конго (Браззавіль) та Афганістану, але зовсім не згадується Україна та російська агресія.

Проте, з погляду національних інтересів України, набагато важливішою є позиція Європейського Союзу та його керівних органів. Так, у робочому документі Європейської Комісії, присвяченому проблемам демографічного переходу, відзначається, що «хоча Brexit, пандемія COVID-19 та війна в Україні мали очевидний вплив на усталені демографічні тенденції, схоже, що принаймні деякі довгострокові демографічні тенденції відновлюються» [11, с. 17]. У звіті прямо вказуються додаткові соціально-економічні проблеми, які залишаються поза увагою багатьох досліджень. Зокрема автори звіту попереджають, що «демографічні розбіжності можуть посилити економічну, регіональну та соціальну нерівність». З-поміж ризиків автори називають також «зростаючий розрив між містом і селом», дефіцит кваліфікованих кадрів, який «стає все більш поширеним явищем». У довгостроковій перспективі, як зазначається у документі, глобальне потепління може підвищувати смертність та хронічні захворювання, а також викликати «міграційні рухи як всередині ЄС, так і між ЄС та третіми країнами». З другого боку, старіння населення ЄС «поставить під сумнів довгострокову фінансову стійкість наших держав загального добробуту», – застерігають автори звіту. Важливо, однак, що цей звіт розглядає поточний демографічний перехід не тільки як джерело загроз, а й як джерело можливостей «як для окремих осіб, так і для суспільства в цілому». За оцінками авторів звіту, європейський бізнес поступово адаптується до скорочення робочої сили. В результаті, групи населення, які нині недостатньо представлені на ринку праці, можуть отримати більше

можливостей для використання своїх талантів. Цифровізація стимулює розвиток «срібної економіки» – сектору, що використовує працю людей похилого віку. Політика інвестицій у перепідготовку та підвищення кваліфікації сприятиме залученню талантів до дефіцитних професій і зміцнюватиме зв'язки між містом та сільською місцевістю. Не можна не погодитися з кінцевим висновком звіту, що «демографія лежить в основі практично всієї політики», а її багатовимірність «надає можливість, яку слід використовувати, щоб ЄС був на передовій як гравець та новатор у цій галузі» [11, с. 17–19].

Список використаних джерел:

[1] Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного Партнерства / Пищуліна О., Юрчишин В., Стецюк П., Міщенко М. ; за ред. Ю. Якименка. Київ : Razumkov Center, Konrad Adenauer Stiftung, 2023. 265 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf

[2] Комарницька Г. О., Ястремська Н. М., Павленко Н. В. Вимушена міграція та її вплив на ринок праці в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. Вип. 6(24). Серія: Економіка. С. 306–319. URL: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-6(24)-306-319

[3] Малиновська О. А. Міграція населення України в умовах іноземного вторгнення. *Стратегічна панорама*. 2022. № 2. С. 55–67. URL: https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.05

[4] Мульска О. П., Куницька-Іляш М. В., Мульский В. Я. Міграційний фактор у системі економічної безпеки: концепція комплементарного впливу. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького. Серія: Економічні науки.* 2025. Т. 27, № 106. С. 16–22. URL: https://doi.org/10.32718/nvlvet-e10603

[5] Aksu L. Population movements (migrations): Economic and strategic analysis. *International Journal of Sociology and Economics*. 2025. Vol. 5, iss. 11. P. 686–768. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.17779082; https://www.isoec.net/index.php/use/article/view/162

[6] Andrade E., Canuto O. Demographic dynamics and immigration: Policies in high-income countries. *Policy Center for the New South Policy Papers*. 2024. April. Pap. 03/24. 22 p. URL: https://www.policycenter.ma/sites/default/files/2024-04/PP_03-24.pdf

[7] Bexheti M. S. The impact of migration on global politics and security. *European Journal of Law and Political Science*. 2024. April. Vol. 3, iss. 2. P. 28–33. URL: http://dx.doi.org/10.24018/ejpolitics.2024.3.2.135

[8] But T. Migration as an economic component of the European countries' development. *National Accounting Review*. 2024 Vol. 6, iss. 4. P. 498–530. URL: https://doi.org/10.3934/NAR.2024023

[9] Changing trends in Ukraine's demographic security as a key indicator of socioeconomic stability / Ilychok B., Karkovska V., Dziurakh Y., Marмulyak A. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2023. Vol. 2, no. 49. P. 350–360. URL: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.4020

[10] Chugaievska S., Rusak O. Labor migration of the rural population of Ukraine: Statistical aspect. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2022. Vol. 44, no. 3. P. 385–396. URL: https://doi.org/10.15544/mts.2022.39

[11] Commission staff working document: The impact of demographic change – in a changing environment. *European Commission*. 2023. January 17. SWD (2023) 21 final. 19 p. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-01/the_impact_of_demographic_change_in_a_changing_environment_2023.PDF

[12] Innovative empirics of migration-economic security causal nexus / Mulska O. P., Vasyltsiv T. G., Kunytska-Iliash M. V., Baranyak I. Ye. *Science and Innovation*. 2023. Vol. 19, no. 3. P. 48–64. URL: https://doi.org/10.15407/scine19.03.048

[13] Meta-analysis: The impact of immigration on the economic performance of the host country / Luz A., Neves P. C., Afonso O., Sochirca E. *Economies*. 2025. Vol. 13, iss. 8, art. 213. 21 p. URL: https://doi.org/10.3390/economies13080213

[14] Migration processes and socio-economic development: Interactions and regulatory policy / Lupak R., Mizyuk B., Zaychenko V. et al. *Agricultural and Resource Economics*. 2022. Vol. 8, no. 1. P. 70–88. URL: https://doi.org/10.51599/are.2022.08.01.04

[15] Migration, peace and security: CSPPS Briefing Paper. 2025. May. 27 p. *Civil Society Platform for Peacebuilding and Statebuilding.* URL: https://www.cspps.org/files/2025-05/Briefing Paper - Migration.pdf

[16] Relationship between net migration and economic development of European countries: Empirical conclusions / Kozlovskyi S., Kulinich T., Vechirko I. et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. Vol. 22, iss. 1. P. 605–618. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.48

[17] Shevchenko M. Impact of economic integration of migrants on the host countries' economies. *Економічний простір*. 2024. № 191. P. 358–363. URL: https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-60

[18] Sitompul T. Economic and social impact of migration. *Journal of Accounting & Management Innovation.* 2023. January. Vol. 7, no. 1. P.1–15. URL: https://doi.org/10.19166/jam.v7i1.597

[19] Telsaç C. Deep economic factors causing migration. *International Journal of Global Politics and Public Administration* 2024. . June. Vol.1, no. 1. P. 39–53. URL: https://glopajournal.com/index.php/pub/article/view/4/5

[20] The impact of migration on social dynamics in Ukraine: A socio-political and ethnological analysis / Diegtiar O., Fitkovskyi V., Boian-Hladka S. et al. *Multidisciplinary Science Journal*. 2024. January 21. No. 6, art. e2024ss0206. 10 p. URL: https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0206

[21] The migration policy of Ukraine concerning foreigners in the context of post-war reconstruction: Analytical study. *Right to Protection Charitable Foundation (R2P) (in partnership with HLAS).* 2023. October 27. 34 p. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/8ac026ce53573ee5475b0bf1fdb67a2febfd4eea_original.pdf

«Глобальний Південь» та геополітичні ризики зовнішньоекономічної експансії Китаю

Світова економіка першої чверті XXI ст. зазнає фундаментальних змін. Країни колишнього «третього світу» все більше перетворюються на самостійних гравців міжнародного ринку. Найбільш фундаментальним явищем у цьому процесі стало стрімке зростання глобального впливу Китаю – перетворення його на світову промислову «фабрику», збільшення його питомої ваги у міжнародній торгівлі та інвестиціях, нарощування військового та технологічного потенціалу. Ці процеси широко, але неоднозначно висвітлюються у сучасній економічній літературі.

Як зазначають Б. Булл та Д. Банік [1], «термін «Глобальний Південь» останні роки переживає значне відродження». Тепер він – не стільки географічне, скільки геоісторичне поняття. Свою статтю автори присвятили огляду праць вчених, більшість із яких або родом із країн Глобального Півдня, або проживають у цих країнах. Найбільш цікавими є їхні оцінки сучасної ролі Китаю. Так, згідно з D. Acemoglu (2023) та M. Solarz Hendriks (2024) піднесення Глобального Півдня є результатом зростання альтернативних держав, насамперед Китаю, «що віщує виникнення світового порядку, який буде менш демократичним і потенційно таким же нерівним, як і ліберальний порядок» [1, с. 1–2]. В той же час співавтори огляду звертають увагу на те, що стрімкий розвиток Китаю відбувався саме в умовах ліберального світового порядку, який було сформовано Глобальною Північчю. Вони наводять думку H. Liu (2022) та S. Shidore (2024), що Китай перетворився на другу економіку світу та велику військову державу зі зростаючими імперськими амбіціями. Це викликає спротив, зокрема Латинської Америки, лідери якої висунули ідею «активного неприєднання», спрямовану на дистанціювання не тільки від Заходу, але й від Китаю (C. J. Ominami & C. Fortin, 2021) [1, с. 5]. Б. Булл та Д. Банік

слушно зауважують, що спроможність великих країн Півдня заповнити геополітичний вакуум обмежується їхніми численними проблемами, зокрема зростанням нерівності доходів та прикордонними суперечками між Індією та Китаєм. Внутрішня напруженість та структурні протиріччя «ставлять під сумнів стійкість розвитку та політичну легітимність цих держав» [1, с. 16].

Німецькі дослідники К. Мор та К. Требеш [7] звертають увагу на нову політику Китаю «військово-цивільного злиття», яка передбачає виробництво та торгівлю товарами подвійного призначення. Згідно з їхнім прогнозом зі зростанням геополітичної напруженості світове військове виробництво «суттєво зросте в найближчі роки» [7, с. 1, 18].

Міжнародні аналітики М. Флейшгауер та П. Регаццоні [2] зазначили, що «в контексті зростання глобального протекціонізму та розширення впливу Китаю в Латинській Америці нинішній геополітичний ландшафт є критичним моментом». Дослідники високо оцінили угоду між ЄС та Меркосур. Європейському Союзу вона дає змогу «диверсифікувати ланцюги поставок та посилити свій глобальний вплив», а країнам Меркосур допомагає в «економічній модернізації та розширенні доступу до ринку» [2, с. 3].

Про зростаючу загрозу з боку Китаю також попереджає австрійський науковець та співробітник декількох європейських аналітичних центрів Т. Геріг [3]. «Масове нарощування військової потужності, яке супроводжує китайське економічне диво, не віщує нічого доброго для посилення міжнародної співпраці» – зазначає дослідник. Не можна не погодитися з його думкою, що нелогічно однаково ставитися до фірм, які походять з демократичних та автократичних суспільств. Т. Геріг посилається на недавній історичний досвід, який показав важливість альтернативних напрямів зовнішньої торгівлі, «навіть якщо вони є дорогими в короткостроковій перспективі» [3, с. 5–6]. З огляду на роль міжнародної інтелектуальної підтримки

важливою є увага автора до «російської окупації Криму у 2014 р. та вторгнення в Україну у 2022» [3, с. 2].

Цю оцінку російської агресії поділяють також співробітниці Стокгольмського інституту навколишнього середовища С. Талебіан та Ф. Лагер [10]. Вони кваліфікують вторгнення Росії в Україну як апогей «тривалих війн та зростання напруженості» – тенденції, розпочатої ще у 1946 р. Авторки розглядають три можливі сценарії майбутньої геополітичної та геоекономічної фрагментації. Перший такий сценарій зображує «фрагментований світ, у якому держави надають пріоритет національній безпеці та діють через сильно захищені та, в деяких випадках, мілітаризовані ланцюги поставок» [10, с. 3].

Натомість С. Жан [6], професор економіки французької Національної консерваторії мистецтв і ремесел, вважає, що поза межами «гарячих точок», таких як зовнішня торгівля Росії та двостороння торгівля США та Китаю, «немає жодних відчутних ознак того, що геополітична напруженість формує міжнародні торговельні блоки» [6, с. 3]. Його стаття була оприлюднена Французьким інститутом міжнародних відносин.

Критичний погляд на сучасні глобальні зрушення представлений у статті співробітника Університету Намібії В. Хенкерта [5]. Як зауважує автор, африканські країни «досі не змогли повністю інтегруватися у світову економіку». Сучасну еру глобалізації світової економіки він інтерпретує як новий етап капіталістичної експансії. Серед особливостей цього етапу автор відзначає зростання геополітичного суперництва та протекціонізму, а також загрозу зміни клімату. Не можна не погодитися з його висновком, що «Африка дуже вразлива до глобальних потрясінь і не має достатніх ресурсів для їх пом'якшення». «У більшості випадків події, які мають невизначені наслідки, як правило, негативно впливають на Африку» – підкреслює В. Хенкерт. Звідси науковець робить логічний висновок, що Африці вигідно сприяти

глобальній стабільності та зменшенню частоти радикальних подій [5, с. 11].

Концептуальна основа стійкості малих та середніх економік запропонована у спільній статті науковців з Косова, Азербайджану та Литви (Ж. Келменді та ін.) [11]. Автори виступають за активну участь у світових організаціях, міжнародну співпрацю, інвестиції в інфраструктуру, і разом з тим – за диверсифікацію зовнішньої торгівлі та ланцюгів поставок. Важливим є висновок авторів дослідження, що «стійкість економіки до геополітичних потрясінь залежить не лише від економічної сили країни, але й від її здатності стратегічно адаптуватися до змін глобальної динаміки» [11, с. 851].

На адаптивній ролі міжнародних фінансових організацій, таких як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд, робить акцент Р. Б. Зеллік [13].

«Екстремальний» варіант ідеї диверсифікації зовнішньої торгівлі обстоюють науковці Кембриджського університету Дж. Хауге, Б. Хауцагер та А. Дж. Хьорманн [4]. Піднесення Китаю вони характеризують як «довгоочікувану зміну в усталеному міжнародному економічному порядку, де Глобальна Північ знаходиться на самому верху ієрархії». Автори сподіваються, що це піднесення сприятиме розвитку співпраці країн Глобального Півдня та «переверне існуючі імперські домовленості, які часто характеризують відносини Північ – Південь». На їхню думку, підвищивши рівень добробуту власного населення, Китай тим самим зробив «внесок у викорінення глобальної бідності» [4, с. 2]. Разом з тим, автори визнають, що економічні партнерства з Китаєм мають лише «менш імперіалістичний характер» [4, с. 10].

Аналогічну позицію займають автори статті, надрукованої в оксфордському журналі «Економічна географія» (Б. Селвін та ін.) [9]. Науковці солідаризуються з класовим підходом Дж. Глассмана (J. Glassman, 2018) [9, с. 4]. Вони зазначають, що з часом «прямий територіальний контроль (у період європейського колоніалізму) поступився місцем альянсам капіталістичних

держав під егідою США, що відтворює світову економіку, де американська держава та її фірми були першими серед рівних». Вони вважають таку політику США успішною, «оскільки вона сприяла глобальній експансії їхніх провідних компаній, а також піднесенню Китаю». На думку авторів, «його унікальний досвід розвитку не пропонує готових «уроків» іншим державам, а відображає особливості наздоганяючого розвитку в рамках сучасного імперіалістичного ланцюга» [9, с. 6].

Більш стримано вплив Китаю оцінює Д. Куах [8]. Він цитує газетну статтю «провідного дослідника міжнародних відносин» Дж. С. Ная-молодшого (J. S. Nye Jr,, 2021): «було б нерозумно думати, що ми можемо повністю відокремити нашу [американську] економіку від Китаю без величезних витрат». На думку Д. Куаха, «ці величезні витрати можна розглядати як ціну фрагментації, але коли ціна достатньо висока, раціональні агенти не вживатимуть дій, які тягнуть за собою ці витрати» [8, с. 54].

На цьому тлі вирізняється стаття китайських науковців С. Яна та Л. Пяо [12]. Автори проаналізували статистичні дані по декількох країнах з 1985 по 2022 рр. В результаті цього дослідження вони дійшли висновку, що «геополітичні ризики суттєво знижують відкритість торгівлі», в той час як «велика фіскальна свобода та міцні фіскальні умови ефективно пом’якшують цей негативний вплив» [12, с. 1]. Автори зазначають, що «у країнах з обмеженою грошовою свободою … ринкові механізми пригнічуються, що змушує компанії повільно реагувати на коливання обмінного курсу, відплив капіталу чи зростання вартості фінансування». Актуальною є думка китайських науковців, що «політична непрозорість знижує довіру іноземних інвесторів до політичного середовища, що ще більше пригнічує готовність транснаціональних компаній брати участь у торгівлі». Врешті-решт виникає певне порочне коло: «Відсутність прозорості уряду знижує загальну стійкість державного управління країни, посилюючи вплив геополітичних потрясінь та призводячи до більш серйозних негативних наслідків для свободи торгівлі» [12, с. 9].

Список використаних джерел:

[1] Bull B., Banik D. The rebirth of the Global South: Geopolitics, imageries and developmental realities. *Forum for development studies*. 2025. Vol. 52, iss. 2. P. 195–214. URL: https://doi.org/10.1080/08039410.2025.2490696

[2] Fleischhauer Corrêa Da Costa M., Regazzoni P. Unlocking the economic and geopolitical potential of the EU-Mercosur trade deal. EU – Mercosur Report. *FGV Europe Think Series.* 2025. 43 p. URL: https://www.fgveurope.de/wp-content/uploads/2025/08/UNLOCKING-THE-ECONOMIC-AND-GEOPOLITICAL-POTENTIAL-OF-THE-EU-MERCOSUR-TRADE-DEAL.pdf

[3] Gehrig T. Geopolitics, the end of globalization? *SSRN Electronic Journal*. 2025. February 28. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.5206653

[4] Hauge J., Houtzager B., Hörmann A. J. The new economic nationalism: Industrial policy and national security in the United States, China, and the European Union. *Geoforum*. 2025. November. Vol. 166, art. 104382. 12 p. URL: https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2025.104382

[5] Henckert W. Navigating uncertainty: Africa's role in the global economy amidst geopolitical rivalry, protectionism and climate change. *African Journal of Political Science*. 2025. Vol. 19, iss. 1. P. 1–12. URL: https://www.internationalscholarsjournals.com/articles/navigating-uncertainty-africas-role-in-the-global-economy-amidst--geopolitical-rivalry-protectionism-and-climate-change.pdf

[6] Jean S. How geopolitical tensions reshape trade patterns: Geoeconomic fragmentation, or China's big manufacturing push? *IFRI Papers*. 2024. December. 30 p. URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/2024-12/ifri_jean_how_geopolitical_tensions_reshape_trade_patterns_2024_1.pdf

[7] Mohr C., Trebesch C. Geoeconomics. *Kiel Working Papers.* 2025. No. 2279. URL: https://www.kielinstitut.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfW-Publications/fis-import/8fd80157-9e5c-4d8b-96c4-f0f8e2fca597-KWP_2279.pdf

[8] Quah D. Correlated trade and geopolitics driving a fractured world order. *The new global economic order*. 2025. P. 54–66. URL: https://doi.org/10.4324/9781003571384-5

[9] Selwyn B., Bernhold C., Leyden D. The geopolitical underpinning of global value chains and production networks: US – China technological rivalry in a longer-range perspective. *Journal of Economic Geography*. 2025. Art. lbaf033. P. 1–18. URL: https://doi.org/10.1093/jeg/lbaf033

[10] Talebian S., Lager F. Navigating a changing world order: The future of geopolitical and geoeconomic fragmentation: Mistra Geopolitics Report. 2025. January. 14 p. *Mistra Geopolitics.* URL: https://www.mistra-geopolitics.se/wp-content/uploads/2018/06/Navigating-a-changing-world-order-Mistra-Geopolitics-report-January-2025.pdf

[11] The economic impact of geopolitical tensions on global trade and supply networks / Kelmendi J., Beqiri A., Shuajibi E. et al. *Jurnal Ilmiah Ilmu Terapan Universitas Jambi*. 2025. Vol. 9, iss. 2. P. 839–855. URL: https://online-journal.unja.ac.id/JIITUJ/article/view/39481/21061

[12] Yan X., Piao L. The effect of global geopolitical risks on trade openness. *International Review of Economics & Finance.* 2025. Vol. 102, 104366. URL: https://doi.org/10.1016/j.iref.2025.104366

[13] Zoellick R. B. Stanley Fischer memorial lecture: Geopolitics and development. *The World Bank ABCDE Conference. World Bank Group Policy Research Working Papers.* 2025. October. Pap. 11225. 11 p. URL: https://hdl.handle.net/10986/43799

ЛІТЕРАТУРА

1. Виклики та загрози соціально-економічній безпеці України в умовах воєнного стану / Онищенко С., Маслій О., Глушко А., Загорулько Т. *Економіка і регіон*. 2023. № 1, вип. 88. С. 135–143. URL: https://journals.nupp.edu.ua/eir/article/view/2888/2282
2. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного Партнерства / Пищуліна О., Юрчишин В., Стецюк П., Міщенко М. ; за ред. Ю. Якименка. Київ : Razumkov Center, Konrad Adenauer Stiftung, 2023. 265 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf
3. Комарницька Г. О., Ястремська Н. М., Павленко Н. В. Вимушена міграція та її вплив на ринок праці в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. Вип. 6(24). Серія: Економіка. С. 306–319. URL: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-6(24)-306-319
4. Малиновська О. А. Міграція населення України в умовах іноземного вторгнення. *Стратегічна панорама*. 2022. № 2. С. 55–67. URL: https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.05
5. Міжнародний Інститут Свободи. Індекс економічної безпеки 2025. 32 с. URL: https://d2c4wny57m91c4.cloudfront.net/Index_Economic_Security_2025_ukr_dcf45bdf64.pdf
6. Мульска О. П., Куницька-Іляш М. В., Мульський В. Я. Міграційний фактор у системі економічної безпеки: концепція комплементарного впливу. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького. Серія: Економічні науки.* 2025. Т. 27, № 106. С. 16–22. URL: https://doi.org/10.32718/nvlvet-e10603
7. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року : Указ Президента України від 11 серп. 2021 р. № 347/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3472021-39613
8. Aksu L. Population movements (migrations): Economic and strategic analysis. *International Journal of Sociology and Economics*. 2025. Vol. 5, iss. 11. P. 686–768. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.17779082; https://www.isoec.net/index.php/use/article/view/162
9. Alcidi C., Shamsfakhr F. (with contributions by J. Arnal & D. Gojsic). EU capital flows: Latest developments from a global perspective (2024). Seeking stability in an adverse environment. *European Commission*. 2024. December. 92 p. URL: https://doi.org/10.2874/041786
10. Andrade E., Canuto O. Demographic dynamics and immigration: policies in high-income countries. *Policy Center for the New South Policy Papers*. 2024. April. Pap. 03/24. 22 p. URL: https://www.policycenter.ma/sites/default/files/2024-04/PP_03-24.pdf

11. Assessing the foreign economic security of Ukraine / Yehorova Y., Chorna S., Petrushenko Y. et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. Vol. 22, iss. 4. P. 382–396. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(4).2024.29
12. Assessment of countries' international investment activity in the context of ensuring economic security / Zakharova O., Bezzubchenko O., Mityushkina K., Nikolenko T. *Problems and Perspectives in Management*. 2020. Vol. 18, iss. 4. P. 72–84. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18(4).2020.07
13. Assessment of national economic security of Ukraine / Kozachenko G., Didyk A., Pogorelov Y. et al. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice.* 2025. Vol. 1, iss. 60. P. 357–370. URL: https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/4653
14. Bexheti M. S. The impact of migration on global politics and security. *European Journal of Law and Political Science*. 2024. April. Vol. 3, iss. 2. P. 28–33. URL: http://dx.doi.org/10.24018/ejpolitics.2024.3.2.135
15. Bordo M., James H. Trapped in the trilemma: When security trumps economics. *Hoover Institution Economics Working Papers.* 2022. September 21. Pap. 22119. 27 p. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/22119-Bordo_James.pdf
16. Bull B., Banik D. The rebirth of the Global South: Geopolitics, imageries and developmental realities. *Forum for Development Studies*. 2025. Vol. 52, iss. 2. P. 195–214. URL: https://doi.org/10.1080/08039410.2025.2490696
17. But T. Migration as an economic component of the European countries' development. *National Accounting Review*. 2024 Vol. 6, iss. 4. P. 498–530. URL: https://doi.org/10.3934/NAR.2024023
18. Capital markets union: A deep dive. Five measures to foster a single market for capital / Arampatzi A.-S., Christie R., Evrard J. et al. *European Central Bank Occasional Paper Series*. 2025. May. Pap. 369. 97 p. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op369~246a103ed8.en.pdf
19. Cevik S. Geopolitics and international trade: The democracy advantage. *International Monetary Fund Working Papers*. 2024. February 2. Vol. 2024, iss. 021. 19 p. URL: https://doi.org/10.5089/9798400266393.001
20. Changing trends in Ukraine's demographic security as a key indicator of socioeconomic stability / Ilychok B., Karkovska V., Dziurakh Y., Marмulyak A. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2023. Vol. 2, no. 49. P. 350–360. URL: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.4020
21. Chugaievska S., Rusak O. Labor migration of the rural population of Ukraine: Statistical aspect. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2022. Vol. 44, no. 3. P. 385–396. URL: https://doi.org/10.15544/mts.2022.39

22. Commission staff working document: The impact of demographic change – in a changing environment. *European Commission*. 2023. January 17. SWD (2023) 21 final. 19 p. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-01/the_impact_of_demographic_change_in_a_changing_environment_2023.PDF
23. Cramaro A. Economic security through diplomatic strategies: Insights from international relations and political science. 2024. December. URL: https://www.researchgate.net/publication/386546700_Economic_Security_Through_Diplomatic_Strategies_Insights_from_International_Relations_and_Political_Science
24. Economic security of Ukraine in wartime: Challenges and prospects / Rohatiuk I., Ivchenko B.-Y., Kanfui I. et al. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, iss. 81. P. 78–85. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.5
25. Ensuring security the movement of foreign direct investment: Ukraine and the EU economic relations / Trusova N. V., Cherniavska T. A., Kyrylov Y. Ye. et al. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*. 2021. September. Vol. 9, no. 3. P. 901–920. URL: https://doi.org/10.21533/pen.v9.i3.899
26. Fleischhauer Corrêa Da Costa M., Regazzoni P. Unlocking the economic and geopolitical potential of the EU-Mercosur trade deal. EU – Mercosur Report. *FGV Europe Think Series.* 2025. 43 p. URL: https://www.fgveurope.de/wp-content/uploads/2025/08/UNLOCKING-THE-ECONOMIC-AND-GEOPOLITICAL-POTENTIAL-OF-THE-EU-MERCOSUR-TRADE-DEAL.pdf
27. Galiani S., Paz y Miño J. M., Torrens G. Geopolitics and international trade infrastructure deterrence. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2025. June. Vol. 234, art. 106996. URL: https://doi.org/10.1016/j.jebo.2025.106996
28. Gębska M. Implications for economic security of the Three Seas Initiative Countries resulting from membership in the International Monetary Fund. *European Research Studies Journal*. 2021. Vol. 24, iss. 1. P. 444–460. URL: https://doi.org/10.35808/ersj/1972
29. Gehrig T. Geopolitics, the end of globalization? *SSRN Electronic Journal*. 2025. February 28. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.5206653
30. Geopolitical risk and the dynamics of international capital flows / Feng C., Han L., Vigne S., Xu Y. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*. 2023. No. 82, art. 101693. 17 p. URL: https://doi.org/10.1016/j.intfin.2022.101693
31. Geopolitics and the geometry of global trade: 2025 update / Seong J., White O., Birshan M. et al. *McKinsey Global Institute*. 2025. January 27. 27 p. URL: https://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2025/04/Geopolitics-and-the-geometry-of-global-trade-2025-update.pdf

32. Głowacki P. Economic factors of risk to national security. *Polish Journal of Political Science*. 2022. Vol. 8, iss. 3. P. 36–50. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/2189130.pdf
33. Hauge J., Houtzager B., Hörmann A. J. The new economic nationalism: Industrial policy and national security in the United States, China, and the European Union. *Geoforum*. 2025. November. Vol. 166, art. 104382. 12 p. URL: https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2025.104382
34. Henckert W. Navigating uncertainty: Africa's role in the global economy amidst geopolitical rivalry, protectionism and climate change. *African Journal of Political Science*. 2025. Vol. 19, iss. 1. P. 1–12. URL: https://www.internationalscholarsjournals.com/articles/navigating-uncertainty-africas-role-in-the-global-economy-amidst--geopolitical-rivalry-protectionism-and-climate-change.pdf
35. How geopolitics is changing trade / Bosone C., Dautović E., Fidora M., Stamato G. *European Central Bank Economic Bulletin*. 2024. Iss. 2. P. 49–53. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/ecbu/eb202402.en.pdf
36. Innovative empirics of migration-economic security causal nexus / Mulska O. P., Vasyltsiv T. G., Kunytska-Iliash M. V., Baranyak I. Ye. *Science and Innovation*. 2023. Vol. 19, no. 3. P. 48–64. URL: https://doi.org/10.15407/scine19.03.048
37. International economic and social determinants of the state economic security: A causal analysis / Orlov V., Bukhtiarova A., Marczuk M., Heyenko M. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. Vol. 19, iss. 4. P. 301– 310. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.19(4).2021.24
38. Jean S. How geopolitical tensions reshape trade patterns: Geoeconomic fragmentation, or China's big manufacturing push? *IFRI Papers*. 2024. December. 30 p. URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/2024-12/ifri_jean_how_geopolitical_tensions_reshape_trade_patterns_2024_1.pdf
39. Kadala V., Guzenko O., Bondarenko O. Economic security as a tool for the protection of national interests. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. Vol. 9, no. 4. P. 111–118. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-111-118
40. Kulinich T. Strategies for attracting foreign investments in post-war green recovery of Ukraine's economy. *Агросвіт*. 2024. № 18. С. 54–60. URL: https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.18.54
41. Luckner C. G. von, Reinhart C. M., Rogof K. Decrypting New Age international capital flows. *World Bank Group Policy Research Working Papers*. 2021. October. Pap. 9794. 55 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/950861633463735294/pdf/Decrypting-New-Age-International-Capital-Flows.pdf

42. Mangini M.-D., Chaudoin S. Trade interdependence in the modern global economy. 2025. July 25. 61 p. URL: https://www.stephenchaudoin.com/gravity.pdf
43. Mattoo A., Ruta M., Staige R. W. Geopolitics and the world trading system. *World Bank Group Policy Research Working Papers.* 2024. December. Pap. 11009. 47 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099533512192419044/pdf/IDU1f2e421d31ab3714af01a95d10aa8aab716bf.pdf
44. Meta-analysis: The impact of immigration on the economic performance of the host country / Luz A., Neves P. C., Afonso O., Sochirca E. *Economies*. 2025. Vol. 13, iss. 8, art. 213. 21 p. URL: https://doi.org/10.3390/economies13080213
45. Migration processes and socio-economic development: Interactions and regulatory policy / Lupak R., Mizyuk B., Zaychenko V. et al. *Agricultural and Resource Economics*. 2022. Vol. 8, no. 1. P. 70–88. URL: https://doi.org/10.51599/are.2022.08.01.04
46. Migration, peace and security: CSPPS Briefing Paper. 2025. May. 27 p. *Civil Society Platform for Peacebuilding and Statebuilding.* URL: https://www.cspps.org/files/2025-05/Briefing Paper - Migration.pdf
47. Mohr C., Trebesch C. Geoeconomics. *Kiel Working Papers.* 2025. No. 2279. URL: https://www.kielinstitut.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfW-Publications/fis-import/8fd80157-9e5c-4d8b-96c4-f0f8e2fca597-KWP_2279.pdf
48. Navigating global financial system fragmentation. Insight report. *World Economic Forum (in collaboration with O. Wyman).* 2025. January. 46 p. URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_Navigating_Global_Financial_System_Fragmentation_2025.pdf
49. OECD. Economic security in a changing world, new approaches to economic challenges. Paris : OECD Publishing, 2025. URL: https://doi.org/10.1787/4eac89c7-en
50. Pashchuk A. Concept and types of risks to economic security of Ukraine. Constitutional Law. 2023. No. 8. P. 75–79. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.8.12
51. Qiu H., Xia D., Yetman J. Deconstructing global trade: The role of geopolitical alignment. *Bank for International Settlements, BIS Quarterly Review*. 2024. September. P. 35–50. URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2409c.pdf
52. Qiu H., Xia D., Yetman, J. The role of geopolitics in international trade. *Bank for International Settlements, BIS Working Papers*. 2025. March. No. 1249. 25 p. URL: https://www.bis.org/publ/work1249.pdf

53. Quah D. Correlated trade and geopolitics driving a fractured world order. *The new global economic order*. 2025 P. 54–66. URL: https://doi.org/10.4324/9781003571384-5
54. Recent evolutions in the global trade system: from integration to strategic realignment / Airaudo F., de Soyres F., Gaillard A., Santacreu A. M. *Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series.* 2025. October. No. 2025-027. 67 p. URL: https://doi.org/10.20955/wp.2025.027
55. Relationship between net migration and economic development of European countries: Empirical conclusions / Kozlovskyi S., Kulinich T., Vechirko I. et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. Vol. 22, iss. 1. P. 605–618. URL: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.48
56. Selwyn B., Bernhold C., Leyden D. The geopolitical underpinning of global value chains and production networks: US – China technological rivalry in a longer-range perspective. *Journal of Economic Geography*. 2025. P. 1–18. Art. lbaf033. URL: https://doi.org/10.1093/jeg/lbaf033
57. Shevchenko M. Impact of economic integration of migrants on the host countries' economies. *Економічний простір*. 2024. № 191, P. 358–363. URL: https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-60
58. Sitompul T. Economic and social impact of migration. *Journal of Accounting & Management Innovation*. 2023. January. Vol. 7, no. 1. P. 1–15. URL: https://doi.org/10.19166/jam.v7i1.597
59. Sullivan J., Feldman T. Geopolitics in the age of artificial intelligence. Strategy and power in an uncertain AI future. *Foreign Affairs*. 2026. January 27. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/geopolitics-age-artificial-intelligence?utm_medium=newsletters&utm_source=twofa&utm_campaign=The%20World%20Will%20Come%20to%20Miss%20Western%20Hypocrisy&utm_content=20260130&utm_term=N
60. Talebian S., Lager F. Navigating a changing world order: The future of geopolitical and geoeconomic fragmentation. Mistra Geopolitics Report. 2025. January. 14 p. *Mistra Geopolitics*. URL: https://www.mistra-geopolitics.se/wp-content/uploads/2018/06/Navigating-a-changing-world-order-Mistra-Geopolitics-report-January-2025.pdf
61. Telsaç C. Deep economic factors causing migration. *International Journal of Global Politics and Public Administration*. 2024. June. Vol. 1, no. 1. P. 39–53. URL: https://glopajournal.com/index.php/pub/article/view/4/5
62. The economic impact of geopolitical tensions on global trade and supply networks / Kelmendi J., Beqiri A., Shuajibi E. et al. *Jurnal Ilmiah Ilmu Terapan Universitas Jambi*. 2025. Vol. 9, iss. 2. P. 839–855. URL: https://online-journal.unja.ac.id/JIITUJ/article/view/39481/21061

63. The impact of Bretton Woods international capital controls on the global economy and the value of geopolitical stability: A general equilibrium analysis / Ohanian L. E., Restrepo-Echavarria P., Van Patten D., Wright M. L. J. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*. 2023. August. Pap. 31595. 44 p. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w31595/w31595.pdf
64. The impact of migration on social dynamics in Ukraine: A socio-political and ethnological analysis / Diegtiar O., Fitkovskyi V., Boian-Hladka S. et al. *Multidisciplinary Science Journal*. 2024. January 21. No. 6, art. e2024ss0206. 10 p. URL: https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0206
65. The migration policy of Ukraine concerning foreigners in the context of post-war reconstruction: Analytical study. *Right to Protection Charitable Foundation (R2P) (in partnership with HLAS).* 2023. October 27. 34 p. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/8ac026ce53573ee5475b0bf1fdb67a2febfd4eea_original.pdf
66. Tokar V. Ensuring economic security: Comparison of EU member states and Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. Vol. 10, no. 3. P. 332–339. URL: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2024-10-3-332-339
67. United Nations. Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text
68. Verdier P.-H. International finance and the return of geopolitics. *American Journal of International Law*. 2025. Vol. 119, iss. 2. P. 229–278. URL: https://doi.org/10.1017/ajil.2025.8
69. Yan X., Piao L. The effect of global geopolitical risks on trade openness. *International Review of Economics & Finance*. 2025. Vol. 102, 104366. URL: https://doi.org/10.1016/j.iref.2025.104366
70. Zoellick R. B. Stanley Fischer memorial lecture: Geopolitics and development. *The World Bank ABCDE Conference. World Bank Group Policy Research Working Papers.* 2025. October. Pap. 11225. 11 p. URL: https://hdl.handle.net/10986/43799

2.4. ОНТОЛОГІЯ КОРУПЦІЇ: МІЖ ДЕСТРУКЦІЄЮ ДЕМОКРАТІЇ ТА ІМІТАЦІЄЮ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

Микола КУНИЦЬКИЙ, Олена АСТАПОВА-ВЯЗЬМІНА

Сучасний інформаційний простір акумулює масив різнорідних явищ, що потребують глибокої соціально-філософської рефлексії та багаторівневої інтерпретації. У межах такого аналізу корупція постає як амбівалентний феномен, соціальна значущість якого нерозривно пов'язана з конкретним історико-культурним контекстом. Динамічна природа корупції, зумовлена постійною трансформацією етико-правових нормативів та еволюцією суспільних конвенцій, безпосередньо детермінує змістовне наповнення поняття, розглядаючи корупцію не просто як деструктивний чинник, а як своєрідну онтологічну імітацію, що за певних умов підміняє собою демократичні інститути, формуючи альтернативний тип соціального порядку.

Корупція існувала від початку людської історії і була проблемою у суспільному безпековому вимірі [24, 26, 38]. Як зазначає Л. Холмс (L. Holmes), автор «Corruption: A very short introduction», історична ретроспектива підтверджує, що «корупція завжди виступала критичним фактором деструкції державних систем – від занепаду Римської імперії до глибоких криз інституту церкви, що спровокували Реформацію» [35].

Класична думка XVIII ст. додала цій проблемі антропологічного виміру: Ш. Монтеск'є (Ch.-L. de Montesquieu) вбачав джерело зловживань у самій природі влади, яка прагне до експансії, доки не зустріне зовнішнього обмеження [16].

Водночас Адам Сміт (A. Smith) пропонує глибший, інтернальний погляд на цю проблему. Для нього економічна діяльність є невіддільною від моральної філософії, а суспільний порядок ґрунтується на внутрішніх етичних регуляторах. У контексті дослідження корупції Смітівська концепція «загальних правил моралі» набуває особливого значення: він розглядає моральні імперативи як фундаментальні закони, вкладені в людське серце «як довірені особи Бога» [25]. З цієї позиції корупція постає як онтологічна деформація індивіда, за якої раціональне прагнення до вигоди входить у конфлікт із внутрішньою етичною структурою. Якщо, за Смітом, винагородою за дотримання моральних правил є «спокій розуму», то корупційна дія руйнує цей внутрішній мир, заміщуючи автентичний порядок сурогатною взаємодією. Таким чином, Сміт допомагає зрозуміти, що корупція – це не лише зовнішнє порушення закону, а насамперед руйнація внутрішнього етичного поля, на якому тримається архітектура будь-якої економічної та політичної системи».

Б. Бучан (B. Buchan) і Л. Хілл (L. Hill) у праці «An intellectual history of political corrupion» зауважують, що корупція, яка була наявна в усіх історичних контекстах людської історії, не завжди була предметом загального інтересу. Масштаби тієї шкоди, якої вона завдає економікам різних країн світу, стали відчутно помітними лише в другій половині XX ст., коли корупція все більше почала ставати міжнародною проблемою [32]. Із середини 90-х рр. XX ст. у міжнародній спільноті ця тема посідає одне з чільних місць. Наукові дослідження починають групуватися довкола питань про політичні відповіді на економічну та політичну корупцію. Так, газета «Financial Times» у випуску від 31 грудня 1995 р. оголосила 1995 рік «роком корупції». 2003 р. започаткувала Міжнародний день боротьби з корупцією, що відзначається 9 грудня. За даними

останніх років, корупція нині є однією із ключових проблем глобального розвитку. Чому саме корупція лишається однією з найактуальніших проблем сучасності, досліджують зокрема О. І. Васильєва, Н. В. Васильєва [3].

Міжнародна організація Transparency International [39] опікується рейтингом найбільш корумпованих країн світу. Щорічно публікується Індекс сприйняття корупції, що є оціночним показником, який характеризує рівень корупції у різних країнах світу. За оцінками Світового економічного форуму та ООН, щорічні втрати світової економіки від корупції становлять від 2,6 до 3,6 трлн доларів США. Корупційні схеми охоплюють усі рівні влади та бізнесу, завдаючи серйозної шкоди економічному зростанню та суспільній довірі. Наприклад, за останні 15 років внаслідок руйнування будівель при землетрусах загинули 250 тис. осіб, оскільки ці будівлі були збудовані неякісно «через змову між корумпованими підрядниками та корумпованими будівельними інспекторами» [14, 39].

Зарубіжні автори артикулюють поглиблену увагу щодо проблем виникнення і функціонування різних видів корупції. Вектор їх наукових розвідок торкається широкого спектра філософської та політичної проблематики. Майже в усіх зарубіжних дослідженнях акцентується корупційна складова у світових масштабах і міжнародному вимірі. Наприклад, у роботі М. Джонстона (M. Johnston) «Syndromes of corruption: Wealth, power, and democracy» (2005) тема корупції висвітлюється в контексті загрози демократіям у США, Японії, Німеччині, Італії, Кореї, Філіпінах, Китаї, Кенії, Індонезії.

І. Амундсен (I. Amundsen), М. Філп (M. Philp), Е. Давід-Барретт (E. David Barrett) торкаються питань політичної корупції. Л. Холмс (L. Holmes) не лише подає визначення корупції, але й досліджує складну проблематику її психосоціального та культурного аспектів.

Питання деонтичної етики та її ставлення до корупції простежують у своїх роботах Ф. Мегіас (A. Megias) та Ф. Хіменес-Санчес (F. Jimenes-Sanchas).

А. Сомбі (A. Sombie) розглядає політичну корупцію в країнах, що розвиваються: емпіричний аналіз охоплює близько 40 країн за період 2005–2018 рр.

Теоретичні аспекти корупції докладно викладено в колективній монографії «The good cause: Theoretical perspectives on corruption» (2010). В околі її проблематики – кримінологія корупції, вивчення багаторівневої структури корупції, бюрократія та корупція. Основні підходи до визначення поняття корупції та її сутнісні характеристики досліджують Д. В. Костенко [12], М. І. Мельник [15] та інші науковці.

Потрактування корупції і концепція цього явища змінюються з часом, і вона по-різному сприймається в різних культурах. Наприклад, за цифрової доби, в умовах нового світового порядку, стурбованість науковців викликає те, що корупція постає загрозою кібербезпеці на рівні держав, інституцій і осіб. На це звертають увагу у своїй публікації Б. Головкін, О. Таволжанський та О. Лисодєд [36]. В. В. Нонік вивчає еволюційний аспект трактування поняття «корупція» [18], адже дискусії щодо визначення терміна «корупція» тривають і дотепер.

У монографічній літературі і довідниках зазвичай передусім вказують на етимологію походження цього поняття: корупція в своєму значенні наближується до моральної нечистоти, саме слово походить від латинського «псувати, зловживати або знищувати», залежно від контексту.

Теоретичні та емпіричні дослідження корупції породжують величезну кількість альтернативних підходів до предмета дослідження, пояснень її проблематики. Л. Г. Удовика та І. О. Калугіна систематизували основні наукові підходи

до визначення її сутності [29]. Ми погоджуємося з цими авторами, що описовий та переліковий підходи до визначення поняття й змісту корупції не дають повної картини, а найбільш ґрунтовним є широкий підхід до тлумачення корупції, згідно з яким її слід вважати складним соціально-політичним і економічним явищем [29].

В. Д. Гвоздецький зазначає, що корупцію як явище варто розглядати у соціальному, психологічному і моральному ракурсах [6]. Негативний вплив корупції на етику та мораль суспільства також підкреслено у [15]. І. О. Ревак [12] аналізує тенденції поширення та економічні наслідки корупції як негативного соціально-економічного явища, узагальнює досвід боротьби з ним у різних державах та в Україні.

Найчастіше корупцію відносять до неправомірної поведінки, зазначаючи її етичний, моральний, економічний і політичний ефект [40].

Широке коло дослідників корупції звертає увагу на контекстуальність корупції та її варіативні визначення, наприклад: «корупція – це поведінка державних урядовців, яка відхиляється від прийнятих норм для того, аби слугувати приватним цілям» [34, с. 79].

Під корупцією, на переконання І. Амундсен (I. Amundsen), розуміємо все: від хабарів державним службовцям і звичайного злодійства до максимально широкого діапазону сумнівних економічних та політичних практик, за допомогою яких збагачуються політики, бюрократи, бізнесмени [31, с. 2]. Це також «використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення» (Великий тлумачний словник сучасної української мови) [4].

М. Джонстон (M. Jonston) запропонував визначати корупцію як «зловживання у відповідності до правових та соціальних стандартів, що складають систему суспільного порядку…» [37, с. 29]. В онтологічному сенсі – це імітація

виконання публічних функцій. Замість реалізації суспільного інтересу, суб'єкт корупційної дії створює видимість активності, де справжньою метою є приватна вигода. Корупція виступає як «тіньова конституція», де неформальні правила (хабарі, кумівство) домінують над формальними. Він уважав за необхідне вивчати значення таких термінів, як «зловживання», «публічна роль», «вигода», що конструюються в певний момент у певному місці, як і чому проводиться межа між публічним/приватним, державою/суспільством, політикою/адміністрацією, інститутами/джерелами влади.

Коли йдеться про визначення поняття «корупція», артикулюються нормативні визначення із загальною ознакою: відхилення від етичних норм та дії, що зашкоджують суспільним інтересам. На думку групи сучасних дослідників, таке визначення розглядає дію і є суто нормативним, бо визначення суспільного інтересу може вирізнятись, а друге – наслідки дії. Як позитивне визначення, а воно найчастіше використовується для економічного та соціологічного порівняння, окреслюється відхилення від правових норм.

Зауважимо, що потрактування цього поняття у філософсько-політичній та юридичній науковій літературі відображають відповідну специфіку. В юридичній науковій літературі корупцію охарактеризовано як соціально-правове або кримінологічне явище, що охоплює сукупність суспільно небезпечних діянь. Корупційні діяння визнають протиправними у світовій практиці [38], зокрема такі міжнародні нормативно-правові акти: Кримінальна конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (ETS 173) [13] і Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією [30], Статут групи держав у боротьбі з корупцією (GRECO) [27], Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. Конституція України [9] і Закон України «Про запобігання корупції» [22] відображають, як саме визначено корупцію у національному правовому полі.

Поняття корупції як економіко-правового феномена дослідив зокрема В. В. Гура [7]. У безпековому аспекті запобігання корупції як напрям забезпечення міжнародної безпеки розглядає К. М. Рудой [24]. У контексті національної безпеки України теоретико-методологічні підходи до формування державної антикорупційної політики обґрунтовують І. В. Валюшко [2], І. О. Парубчак [19] та ін.

Автори згодні з визначенням Е. В. Невмережицького, що корупція є соціально небезпечним явищем, змістом якого є система негативних поглядів, настанов і діянь службових осіб інститутів влади та управління, державних і недержавних підприємств, організацій і установ, політичних партій та громадських організацій, спрямованих на задоволення особистих, групових або корпоративних інтересів шляхом використання свого службового становища, всупереч інтересам суспільства та держави [17; с. 62].

Резюмуючи, за Л. І. Калєніченко і Д. В. Слинько, корупція – це соціально-правове або кримінологічне явище, яке охоплює сукупність суспільно-небезпечних діянь – як криміналізованих, так і (за різними причинами) не криміналізованих у державі, але визнаних протиправними у світовій практиці [8].

Так, виокремлюють:

1) *високорівневу* або елітарну корупцію, притаманну вищим ешелонам влади, де розробляються корупційні схеми і мережі. Вразливими є: бюджетна і митна сфери (зокрема міжнародна допомога); паливно-енергетичний сектор; розподіл державної власності і ресурсів, контролювання тіньової економіки та нелегального бізнесу, приватизація державного майна;

2) корупцію *середнього рівня* (в регіональних ешелонах влади), яка полягає у можливості використовувати державну власність в особистих цілях;

3) *низову* (або дрібну управлінську) корупцію: місцевий локальний рівень – дрібне чиновництво, держслужбовці.

Як корупційно-небезпечні розглядаються митна справа, дрібне підприємництво, правоохоронна, контрольно-наглядова і дозвільно-ліцензійна діяльність, житлово-комунальне та побутове обслуговування населення; охорона здоров'я, освіта та ін. [8].

Зауважимо, що Україна у 2024 р. посіла 104-те місце зі 180 у рейтингу найбільш корумпованих країн світу. Наша країна зберігає стабільний рівень, але все ще знаходиться нижче середнього у цьому світовому рейтингу. Основні проблеми – слабка судова система, політичний вплив на антикорупційні органи та недостатній захист викривачів [39]. Як зазначають науковці, політики і громадські активісти, корупція в Україні впродовж багатьох років залишається однією із ключових перешкод реалізації політичних реформ і загрозою національній безпеці держави [10, 11, 17, 19, 26]. Особливо гостро це питання постає на тлі повномасштабної агресії російської федерації проти України. У результаті – імідж України в міжнародному співтоваристві залишається нестабільним, а внутрішня правова культура не здатна забезпечити стійкий розвиток державних інституцій щодо захисту і держави загалом, і кожного громадянина нашої держави. Тож запобігання корупції стабільно продовжує бути пріоритетним завданням для української влади.

Вітчизняні науковці активно і досить детально розглядають корупцію в Україні саме в правовому аспекті, напрацьовуючи концептуальні засади антикорупційної політики. У контексті інституційного виміру запобігання корупції в Україні ми підтримуємо думку В. Є. Походєєвої [21], що ефективна взаємодія масмедіа та громадянського суспільства як інститутів запобігання корупції є важливим елементом антикорупційної політики держави.

Системний підхід дає підстави стверджувати, що корупція – це ***система*** неформального розподілу ресурсів та влади, що

базується на особистих зв'язках, хабарництві та зловживанні службовим становищем [14]. Сприяючи несправедливому розподілу благ, вона підміняє собою законні інститути управління. Тобто корупція як системна альтернатива демократії підміняє моральну природу закону логікою приватного збагачення. Лобістські структури, підкуп, насильство та інші протиправні дії спрямовані на швидке привласнення ресурсів, що призводить до девальвації праці, відтворення норм трудового насильства та зниження безпеки життєдіяльності громадян. Лобіювання інтересів транснаціональних корпорацій і бізнес-еліт, прийняття рішень, що йдуть врозріз національній безпеці, є рутинним явищем.

Підтвердженням справедливості протиставлення корупції демократії є, зокрема, основна позиція держав-членів ООН, які у 2003 р. ухвалили Конвенцію ООН проти корупції, наголошуючи у ній, що корупція підриває демократичні інститути та цінності, етичні цінності та справедливість і завдає шкоди стійкому розвитку.

Державні органи управління як інститути законодавчої та виконавчої влади в жодній розвиненій країні світу не замінили органи самоврядування, які, своєю чергою, також можуть бути «вражені» корупцією та перетворюватися на систему «паханів і їхніх слуг».

Повернення до платонівського розуміння закону як морального інструменту є стратегічно необхідним. Законодавець має бути не лише технократом, а й етичним архітектором суспільства, здатним формувати духовно-моральні орієнтири, що протидіють корупційним деформаціям і сприяють утвердженню справедливості. Відповідно, стає очевидним, що моральна природа закону, його виховна функція та етична компетентність законодавця є ключовими чинниками стабільності та процвітання держави.

Епістемічна реконструкція поняття «корупція»

Епістемічна реконструкція дозволяє уточнити значення поняття «корупція» через аналіз модальних висловлювань. Корупція вкорінюється в соціальне буття тоді, коли вона переходить зі стану «знання про факт» у стан «віри в необхідність» [1].

Сформулюємо кілька модальних висловлювань. Наприклад, «Я знаю, вважаю, вірю, сумніваюсь, гадаю, що...» – суто епістемічне висловлювання, але, додавши модальність алетичну або деонтичну, отримуємо: «Я знаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що можливо…», «Я знаю/вважаю/сумніваюсь/гадаю, що неможливо…», «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що необхідно…», «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що дозволено…», «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що заборонено…», «Я знаю/вважаю/ вірю/сумніваюсь/гадаю, що обов'язково…». Три крапки можуть заповнюватись дієсловом/діяльністю/дією.

Відповідно, матимемо зразок висловлювань [1]:

- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що можливо посадовцю дати хабар»,
- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що можливо урядовець візьме цінний подарунок і вирішить моє питання»,
- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що необхідно лікарю дати хабар (заплатити за операцію), бо інакше він не буде оперувати»,
- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що дозволено суспільною думкою неправомірно оплачувати послуги директора школи/лікаря/посадовця»,
- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що заборонено брати на роботу в керівництво компанією мого родича»,

- «Я знаю/вважаю/вірю/сумніваюсь/гадаю, що обов'язково при вступі на роботу слід дати хабар».

Об'єднання кількох модальних операторів в головному епістемічному презентуватиме не просто висловлювання, а опис дійсності того чи іншого супільства, громади, групи тощо. Залежно від епістемічного оператора «знаю», «вважаю», «сумніваюсь», «вірю» тощо конотація висловлювання змінюватиметься, корелюючи при цьому поведінку людини, але ситуація або стан знання залишатиметься.

Одна справа, коли людина знає, що є таке явище – хабар, фаворитство тощо, а інша – коли людина вважає подібні дії нормою поведінки в суспільстві або вважає, що в інакший спосіб суспільство не існуватиме. Індивід бере участь у корупційній дії не тому, що він злий за природою, а тому, що він сприймає імітацію за єдино можливу форму реальності, що і дозволяє корупції стати соціальною симуляцією [1].

Гуманітарні проблеми безпеки завжди розгортаються у просторі суб'єктивних смислів. При формалізації висловлювання «Я знаю, що необхідно дати хабар» у логічний вираз **К□*a***, здійснюється операція знеособлення. В логічній схемі зникає людина з її сумом, страхом, переживаннями і залишаться «голий» епістемічний оператор. Відповідно, відмінність між словом і його формулою є критичною: остання демонструє роботу механічної симуляції корупції, але тільки вербальний текст пояснює, чому механізм стає можливим. Перехід від вербальної мови до логічної формули у випадку дослідження корупції артикулює кореляцію між однозначністю та конотацією, виявляючи модальну складність. Наприклад, для побудови формул використаємо наступні оператори: епістемічний – **К** (знаю), **В** (вірю), **С** (сумніваюсь), **О** (спростовую); алетичні – ◊ можливо, □ необхідно; деонтичні – **Р** (дозволено), **О** (обов'язково), **F** (заборонено). Змінна *a* – позначатиме конкретну корупційну дію (дати хабар,

використати зв'язки, подарувати цінний подарунок тощо). Формалізуємо висловлювання і отримуємо:

«Я знаю, що можливо дати хабар» **K◊*a*,**

«Я вірю, що необхідно дати хабар» **B□*a*,**

«Я знаю, що дозволено (суспільством) платити за послугу» **K(P*a*)**,

«Я знаю, що обов'язково слід дати хабар при вступі» **K(O*a*)**,

«Я вірю, що заборонено брати на роботу родича» **B(F*a*)**.

Вербальне висловлювання «Я вірю, що необхідно дати хабар» несе в собі емоційне та етичне навантаження. Модальний оператор «необхідно» у мовленні означає не тільки зовнішній тиск, але й внутрішню згоду на виконання певної дії. Формула **B□*a*** чітко фіксує структуру суб'єкта, який приймає певну модальність □ **(**необхідність) як істинну.

Формалізація демонструє онтологічність поняття «корупція», вона стає складовою буття, а не просто випадковою подією. Отже, відбувається перехід від «знання про факт» до «віри в необхідність», який у мовленні видається як стилістичний елемент, проте формули K*a*, B□*a* фіксують дескриптивне знання:

K*a* (корупція як об'єкт існує),

B□*a* – корупція стає законом функціонування, перетворюючись на соціальну симуляцію, суб'єкт перестає бачити дію *a*, а реагує на оператор □.

Формалізоване висловлювання реконструює «корупцію» як силу модальностей, і якщо вербальний текст описує досвід людини, то формула артикулює механізм трансформації реальності, де модальний оператор необхідності або можливості стає важливішим за саму дію. Саме тому у контексті сучасної України корупційні практики часто витісняють моральні засади правотворення.

Корупція є вигідною для тих, хто перебуває при владі, оскільки дозволяє їм зберігати контроль над ресурсами та рішеннями, не спираючись на демократичну підтримку народу. Водночас населення, звикле до таких умов, часто сприймає корупцію як «норму» і навіть бере в ній участь – наприклад, через побутові хабарі, що пришвидшують бюрократичні процедури. У цьому контексті корупція постає не просто як порушення закону, а як альтернативна модель управління, що базується на особистих інтересах, а не на суспільному благополуччі. На відміну від демократії, яка прагне прозорості, підзвітності та справедливості, корупція поглиблює соціальну нерівність, підриває довіру до державних інституцій та гальмує розвиток суспільства.

Корупційно вразливі сфери – як традиційні (суди, правова освіта, медицина, митниця, інфраструктурне будівництво) в умовах воєнного стану останнім часом розширилися (мобілізація, закупівля зброї і спорядження, зведення фортифікаційних споруд, торгівля з підсанкційними резидентами тощо).

Отже, корупція є однією з прямих загроз економічній і політичній безпеці держави. Тому постає необхідність ідентифікувати системні викривлення правового поля корупційного державного устрою й окреслити орієнтири для реформування інституційної архітектури держави.

Багатовекторна антикорупційна програма і ефективні антикорупційні практики на державному рівні

Ефективність боротьби з корупцією на державному рівні залежить не лише від механізмів контролю, а й від зміцнення універсальних ознак демократії, до яких відносять:

- плюралізм, що розглядається як сутнісна ознака демократії, вказує на відсутність монополії в економічній,

політичній, соціальній, культурній сферах життя. Він характеризує поліцентричність влади та мережеву структуру суспільства;

- контекстуальність демократії щодо місцевих історико-культурних умов і традицій (на цій ознаці демократії акцентував увагу Арістотель);

- принцип універсальних прав людини (гуманізм) ґрунтується на розробленій у Новий час теорії природних прав людини. Ознака людяності накладає обмеження на ті елементи соціокультурної специфіки суспільства, які суперечать правам людини та універсальному уявленню про гуманність. Таким чином, контекстуальність, зумовлена місцевою специфікою демократії, урівноважується універсалізмом ознаки людяності, що дозволяє мирно співіснувати представникам різних соціальних, етнічних, релігійних, культурних спільнот;

- рефлексивність – ознака демократії, що широко розглядалася в працях філософів початку XX століття, які констатували втрату демократією сутнісного змісту та девальвацію сенсу. Рефлексивність вказує на необхідність перегляду вже відомих, усталених форм демократії, дозволяє демократії відповідати на виклики часу та уникати тривіалізації;

- боротьба з деспотизмом як ознака демократії вказує на те, що самовизначення демократії та вдосконалення її інститутів реалізуються через боротьбу з різними формами деспотизму, що еволюціонують. Ця ознака орієнтує в напрямку очікуваних викликів сучасності.

Ці ознаки демократії утворюють своєрідну сенсопороджувальну матрицю, «універсальність» якої дозволяє виявляти демократію в різних історико-культурних умовах.

Проявам універсальних ознак демократії сприяють такі умови: високий соціально-економічний рівень розвитку держави,

економічна стабільність; переважання середнього класу та наявність незначних соціально-економічних контрастів і дискримінацій; високий рівень правосвідомості нації; високий ступінь цивільного контролю над силовими структурами; здатність держави забезпечити національну безпеку.

Основними викликами для сучасної демократії сьогодні є: зростання масштабів нерівності (економічної, політичної, соціальної, культурної та специфічної для XXI століття – інформаційної нерівності), що неминуче призводить до громадянської та політичної нерівності, до формування впливових приватних інтересів, які суперечать інтересам усього суспільства; тенденція олігархізації влади; посилення організованості в політичній та економічній сферах; заміщення конкуренції пануванням монополій. Наявність зазначених тенденцій дає змогу зробити висновок про зникнення однієї з універсальних ознак демократії – принципу плюралізму. Як засоби розв'язання цих суперечностей сучасні дослідники пропонують: зміцнення правової держави та здійснення соціальної інтеграції громадянського суспільства в межах історичних і культурних традицій місцевої громади.

Іншою суттєвою проблемою сучасної демократії є втрата її духовних основ та релятивність принципів, виявлених ще на початку XX століття. Визначено, що для зміцнення сучасної демократії необхідне вироблення чітких ціннісних засад, здатних виступати як універсальні етичні принципи для регулювання справедливості в суспільстві. Проте ці принципи мають бути адаптовані до специфіки кожної конкретної спільноти.

На нашу думку, найбільш ефективними напрямами боротьби з корупцією як ще одним викликом для демократичних засад суспільства є системно пов'язані складники наведеної нижче моделі.

1. ***Удосконалення законодавства.*** Подальше розширення, уточнення та конкретизація законодавства і підзаконних актів, що стосуються виявлення та припинення правопорушень у сфері корупції, яка послаблює економічну безпеку та міжнародний авторитет країни. Зокрема, йдеться про початковий етап боротьби з корупційними проявами в економіці – більш чітку та, головне, детальну ідентифікацію корупційних явищ на конкретних робочих місцях, наділених владними повноваженнями.

2. ***Прозорість бюджетних витрат.*** Реалізація вимоги прозорості витрат державних коштів, що передбачає публікацію в друкованих медіа та в інтернеті планових і фактичних показників за всіма статтями витрат бюджетів усіх рівнів, цільових програм, державних інвестиційних проєктів, бюджетних і позабюджетних фондів.

3. ***Персональна відповідальність.*** Запровадження системи персональної відповідальності за ухвалення та виконання державних рішень шляхом зазначення у планах реалізації державних документів не лише органів влади, а конкретних осіб.

4. ***Публічне обговорення нормативних актів.*** Публічне обговорення проєктів найважливіших державних документів із зазначенням прізвищ їхніх розробників; у разі ухвалення нормативно-правового акта, який через слабку опрацьованість неможливо реалізувати на практиці – формування списку некомпетентних розробників із забороною їх подальшого залучення до виконання державних замовлень.

5. ***Контроль за рівністю перед законом***. Контроль за дотриманням принципу рівності всіх перед законом, що проявляється, наприклад, у вимозі дотримання правил дорожнього руху для всіх громадян без винятку, забезпечення відшкодування втраченого під час воєнних дій житла тощо.

6. ***Аналіз звернень громадян.*** Задля припинення неналежного реагування на звернення громадян (порушення реєстрації, несвоєчасна відповідь формальні відписки тощо) і запобігання цьому проводиться аналіз із метою контролю за виконанням посадових обов’язків держслужбовців. Здійснення контролю відбувається не лише за реєстрацією звернень та своєчасною підготовкою відповідей, але й шляхом аналізу відповідей по суті, а також за рахунок дієвої системи пересилання звернень між організаціями.

7. ***Скасування необґрунтованих пільг.*** Ліквідація системи прихованих, часто необґрунтованих і не пов’язаних

з ефективністю роботи пільг і преференцій для державних службовців; встановлення рівня оплати їхньої праці відповідно до бюджетних організацій з метою усунення розриву між державною службою та потребами більшості населення, формування апарату з більш компетентних і менш корисливих громадян.

8. ***Фінансування органів влади.*** Фінансування органів державного управління на основі моніторингу їхньої ефективності за демократичними критеріями (на противагу корупційним критеріям – наприклад, за показниками документообігу чи бюрократичної тяганини).

9. ***Інститут незалежних експертів.*** Запровадження офіційного інституту незалежних експертів, які на постійній основі здійснюють: а) незалежну експертизу найважливіших державних документів та оприлюднення її результатів з метою підвищення рівня компетентності та відповідальності розробників і фінансувальників; б) перевірку усіх сфер корупційної вразливості країни (наприклад, діяльності шкільних учителів, поліції, митниці, фінансового контролю, лікарень тощо) з метою виявлення порушень і застосування матеріальної та адміністративної відповідальності згідно з чинним законодавством. Результати перевірок доцільно публікувати у формі звітів – зокрема, незалежними експертами з-поміж журналістів, правників, психологів, педагогів, економістів, соціологів, активних громадян без владних повноважень – на сайтах антикорупційних експертиз і розслідувань конкретних зловживань посадовців.

10. ***Прозорість фінансової діяльності.*** Забезпечення прозорості фінансової діяльності на всіх рівнях управління економікою шляхом створення аналітичних таблиць агрегованих грошових потоків з подальшим правоохоронним моніторингом та оцінкою їхньої результативності.

11. ***Інформаційна робота серед населення***. Проведення оперативної роз’яснювальної роботи серед населення щодо

сприяння викриттю корупційних правопорушень і злочинів, надання ширших можливостей незалежним експертам та іншим фахівцям виступати в медіа з метою підвищення рівня економічної, правової та соціальної обізнаності, оприлюднення справ про корупцію – від моменту їх реєстрації до публічного розслідування та оголошення результатів.

12.***Механізми реагування на заяви жертв корупції.*** Створення дієвих механізмів реагування на заяви жертв корупції в межах адміністративного та судового провадження з урахуванням необхідності протидії корупції в самих правоохоронних і судових органах.

13.***Оприлюднення інформації про посадовців.*** Офіційне оприлюднення інформації щодо ключових посад у політиці, державній та муніципальній владі, судовій системі, бізнес-еліті, медіа – не лише про отримані доходи, а й про легітимність їхнього походження, відповідність витрат задекларованим доходам, а також – що складніше, але прийнятно для сучасного суспільства – оцінку відповідності рівня життя представників влади ефективності та легітимності їхньої діяльності.

Висновки

Отже, сучасний інформаційний простір, філософсько-політичний і правовий дискурси щодо поняття «корупція» презентують певну узгодженість в тому, що корупція і концептуально, і емпірично має свою чітку моральну конотацію. Епістемічна реконструкція значення поняття «корупція» має виходити із концепції суспільного інтересу як узгодженості між громадянами та державою, що дозволить обговорити важливі аспекти поведінки та лінгвістичної поведінки, втілені в правила, норми, закони, етичні кодекси тощо.

Аналіз сучасних наукових підходів і тлумачень поняття корупції показує актуалізоване дослідження корупції в Україні та світі. Вивчаються теоретичні основи й методологічні підходи, тенденції поширення та економічні наслідки цього

негативного соціально-економічного явища, узагальнюється досвід боротьби з корупцією різними державами у соціально-філософській площині, в царині права та державного управління.

В світлі нової безпекової парадигми корупція як альтернативна модель управління становить системну загрозу демократичному розвитку, підриваючи моральні засади державності та довіру громадян. Її подолання потребує не лише юридичних інструментів, а й глибокої етичної трансформації державної служби, публічної політики та суспільної свідомості. Вважаємо, що антикорупційний дискурс, сформований науковцями, суб'єктами масмедіа та інституціями громадянського суспільства, дає можливість справедливій суспільній та правовій оцінці корупційних діянь, покаранню причетних, що сприятиме запобіганню корупції шляхом посилення антикорупційного поля.

Корупція є не лише кримінальною проблемою – це онтологічна хвороба соціального організму, що виявляє себе в заміні реальної діяльності її імітацією.

У сучасному контексті інформаційної доби, коли економічні процеси часто розглядаються крізь призму технократичних моделей, варто переосмислити роль етики у формуванні сталого суспільного добробуту. І повернення до морально-філософських основ щодо аналізу сучасних викликів дає змогу (з використанням концепції морального закону як внутрішнього регулятора поведінки) запобігати корупції та кризі довіри в інститутах влади. Тільки через відновлення внутрішнього етичного поля та зміцнення прозорих інститутів можливий перехід від імітаційного порядку до автентичної демократії.

Запропоновані теоретико-методологічні підходи мають стати основою для формування нової культури управління – прозорої, відповідальної, орієнтованої на суспільне благо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астапова-Вязьміна О. І. Логіка факту Л. Вітгенштайна як епістемічний стан (ілюстрація на прикладі корупції). *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. Т. 51. С. 3–8. URL: https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.1
2. Валюшко І. В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 101–105.
3. Васильєва О. І., Васильєва Н. В. Корупція – одна з найактуальніших проблем сучасності. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/6_2019/3.pdf
4. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96% D1%8F
5. Вітвіцький С. С. Протидія корупційним кримінальним правопорушенням, що вчиняються у військовій сфері. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції:* зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 22 груд. 2023 р. Харків : Юрайт, 2023. С. 34–37.
6. Гвоздецький В. Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. № 63. С. 139–145.
7. Гура В. В. Поняття корупції як економіко-правового феномену. *Вчені записки Університету «Крок».* 2021. № 4. URL: nku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/456
8. Калєніченко Л. І., Слинько Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Право і безпека* = Law and Safety. 2022. № 1(84). С. 39–46. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.04
9. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
10. Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність : Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2022. 86 с. URL: https://nazk.gov.ua/wpcontent/uploads/2022/07/10094882999667104 44nacp_report_info_sapiens_2021_ukr_final_pdf
11. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / кер. авт. кол. доц. І. О. Ревак. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 220 с.
12. Костенко Д. В. Поняття корупції, її сутнісні характеристики, основні підходи дослідження. *Державно-управлінські студії.* 2018. № 10. URL: http://box5800.temp.domains/~ipkeduua/poniattiakoruptsii-yii-sutnisni-kharaktery%20styky-osnovni-pidkhody-doslidzhennia
13. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією : Конвенція Ради Європи № ETS 173 від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text

14. Куницький М. П., Чорнобай О. В. Корупція як альтернатива демократії. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект* : матеріали XI Всеукр. наук.-теор конф., м. Черкаси, 20–21 берез. 2025 р. [Електронний ресурс] / упоряд. О. І. Астапова-Вязьміна ; відп. ред. проф. А. І. Бойко. Черкаси : ЧДТУ, 2025. С. 169–174.
15. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001.
16. Монтеск'є Ш. Л. Про дух законів : хрестоматія. Київ, 2008.
17. Невмережицький Е. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
18. Нонік В. В. Дослідження сутності та трактування поняття «корупція»: еволюційний аспект. *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 3. С. 99–105.
19. Парубчак І. О. Теоретико-методологічні підходи до формування державної антикорупційної політики в контексті національної безпеки України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2017. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2017_2_5.
20. Платон. Закони / пер. з давньогрецької. Київ : Основи, 2001.
21. Походєєва В. Є. Інституційний вимір запобігання корупції в Україні: роль масмедіа та громадянського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. С. 107–108. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3e692c02-9dcf-49bc-b934-b815862cbc64/content
22. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text
23. Рудой К. М. Запобігання корупції як напрямок забезпечення міжнародної безпеки. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 69–73.
24. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ : Літопис, 2005.
25. Сміт А. Теорія моральних почуттів / пер. з англ. ; наук. ред. В. Шевчук. Київ : Основи, 2001. 412 с.
26. Сокуренко В. В. Корупція як зовнішня загроза національній безпеці України. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 9 груд. 2016 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 103–105.
27. Статут групи держав у боротьбі з корупцією (GRECO). URL: http://zakon.rada.gov.ua/ cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_144
28. Тофтул М. Г. Етика. Київ : ВЦ «Академія», 2005. 304 с.
29. Удовика Л. Г., Калугіна І. О. Поняття корупції: наукові підходи та легальне тлумачення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 1. С. 67–71.

30. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: Конвенція Ради Європи від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.
31. Amundsen I. Corruption definitions and concepts. Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights. 2000. January 17. 39 p. URL: https://www. cmi.no/publications/file/1040-political-coiTuption.pdf
32. Buchan B., Hill L. An intellectual history of political corrupion. Palgrave Macmillan, 2014. 297 p.
33. Foreign Corrupt Practices Act. URL: https://www.transparency.org/working_papers/country/us_paper.html
34. Graaf G., Maravic von P., Wagenaar P. The good cause: Theoretical perspectives on corruption. 2010. 204 p. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctvbj7k5p
35. Holmes L. Corruption: A very short introduction. Oxford, 2015. 216 p. URL: https://etica.uazuay.edu.ec/ sites/etica.uazuay.edu.ec/files/public/Corruption%20 A%20Very%20Short%20Introduction%20by%20 Leslie%20Holmes.pdf
36. Holovkin B. M., Tavolzhanskyi O. V., Lysodyed O. V. Corruption as a cybersecurity threat in conditions of the new world's order. *Linguistics and Culture Review.* 2021. Vol. 5, no. S3. P. 499–512.
37. Johnston M. Syndromes of corruption. wealth, power, and democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 267 p. URL: https://typeset.io/pdf/syndromes-of-corruption-wealth-power-anddemocracy-3te6kzx90h.pdf
38. Rawls J. A theory of justice. Harvard University Press, 1971.
39. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en
40. Zemanovičová D., Sičáková-Beblavá E., Beblavý M. Obstacles to open and honest government: An overview of corruption: Corruption as a problem (ethical, moral, economic and political) affecting the whole society. 2002. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/1373_ww_

2.5. КОГНІТИВНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ ЦИФРОВОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ

Алла СІРЕНКО

Інтелектуальні процеси в умовах інформаційного перенасичення

А чи замислювалися ми над тим, яким чином стало можливим, що всі найбільші відкриття, результати яких людство використовує щодня, були здійснені у добу, коли інформація була обмеженою, а доступ до неї – вкрай ускладненим?

Парадоксально, але факт: сьогодні фізики, що працюють на передовій наукової думки, активно дискутують не стільки між собою, скільки з тінями філософів Античності – Платона та Аристотеля, з'ясовуючи, хто з них точніше описав природу реальності, яку сучасна квантова фізика лише зараз починає реконструювати у своїх моделях [3; 4].

Історія інтелектуального розвитку людства – це історія мислення без зовнішніх носіїв пам'яті. Сократ і Епікур, Коперник і Галілей, Декарт і Спіноза, Ньютон і Лейбніц, Юм і Кант, Гаус і Лаплас, Дарвін і Ейнштейн, Бор і Гейзенберг, Вітгенштейн і Фуко – всі вони жили у світі, де знання потрібно було утримувати не в цифрових архівах, а у власному розумі [2; 3; 4; 8]. Саме ця «внутрішня лабораторія свідомості» породила інтелектуальні структури, які стали підґрунтям для сучасних технологій і форм соціальної організації. Не випадково Ісаак Ньютон зауважував: «Якщо я бачив далі інших, то лише тому, що стояв на плечах гігантів». І ці «плечі» він відчував не як посилання у бібліографії чи гіперпосилання в енциклопедії, а як живі інтелектуальні конструкти власної думки.

Середньостатистичний індивід отримує нове повідомлення кожні три хвилини – через SMS, месенджери, телефонні дзвінки, електронні листи, push-сповіщення тощо. У професійному середовищі людина змушена змінювати завдання кожні 7–10 хвилин. Постає питання: коли сучасній людині думати? Між тим, когнітивні дослідження доводять, що мозку необхідно щонайменше 23 хвилини для переходу в стан глибокої зосередженості – тобто для завантаження в робочу пам'ять релевантних знань і контекстів, потрібних для розв'язання проблеми [6; 9]. Звідси постає риторичне запитання: чи дійсно ми мислимо у цьому шаленому ритмі, чи лише імітуємо розумову діяльність?

Перевірити це неважко. Якщо людина:

- утримається від зовнішніх подразників та інформаційного шуму;
- наповнить свій розум складними інтелектуальними структурами;
- введе себе у стан справжнього когнітивного подиву або проблемної активності – то виявить, що мислення продовжує роботу навіть без участі свідомого «Я».

Феномен неусвідомленої розумової діяльності блискуче описав Анрі Пуанкаре – видатний математик, якого історики науки іноді називають справжнім співавтором теорії відносності. У своїй праці «Математична творчість» [24] він зазначав, що процес мислення розгортається на двох рівнях: свідомому (Я-свідомому) і підсвідомому (Я-безсвідомому). Саме останнє, за Пуанкаре, відіграє ключову роль у творчому мисленні не лише математика, але й будь-якого дослідника.

На перший погляд це видається парадоксальним. Проте Пуанкаре наводить низку доказів, зокрема епізод із власного наукового життя, коли він створював теорію автоморфних функцій – одну з найвагоміших у своїй кар'єрі.

Протягом двох тижнів учений безуспішно шукав вирішення, пробуючи численні варіанти. Аж одного разу, після безсонної ночі, відчув «зіткнення ідей», які «з'єдналися, щоб утворити стійку комбінацію». Однак це було лише початком.

Після інтелектуальної виснаженості Пуанкаре вирушив у геологічну експедицію. Саме там, у момент фізичного відпочинку та психологічного переключення, його мозок продовжував роботу «у фоновому режимі». Коли він ступив на підніжку омнібуса, раптове осяяння принесло йому рішення.

Надалі науковець лише здійснив технічне оформлення відкриття – обчислення й доведення. Та головне сталося у той момент, коли свідомість «відпустила» проблему, а підсвідомість завершила її переробку.

Це явище не є чимось містичним. Пуанкаре лише описав те, що підтверджують як сучасні когнітивні дослідження [24], так і спогади інших учених. Наведемо, наприклад, легендарний випадок із Дмитром Менделєєвим, якому, за переказами, структура періодичної системи наснилася. І хоча історична достовірність цієї історії залишається дискусійною, нейрофізіологічно вона цілком можлива. Суть у тому, що інтелектуальний прорив відбувається не на рівні свідомості – його здійснює сам мозок. Свідомість лише створює умови: формує запит, напруження, когнітивну задачу. Надалі ж «кортикальний сервер» обробляє матеріал автономно, продовжуючи мислення навіть у стані відпочинку або сну.

Щоб ідеї у нашій голові могли «зіткнутися», «з'єднатися» та утворити «стійку комбінацію», вони мають там бути. Не в хмарних сховищах, не у відкритих вкладках браузера, а у власній пам'яті. Якщо ж складні аспекти проблеми делеговано Інтернету, шанс на справжній інтелектуальний прорив дорівнює нулю.

Психологічно вигідно бути «розумним поверхово»: володіти фрагментарною обізнаністю з багатьох тем, створюючи ілюзію ерудиції. Така позиція економить когнітивні ресурси, а мозок, як

відомо, прагне мінімізувати енергозатрати. Однак знання, що не інтегроване у власну систему мислення, не може бути використане для глибинного аналізу чи творчості.

Мислення, позбавлене бази власних знань, неминуче стає фрагментарним і поверховим. Адже людина думає лише тим, що справді знає. Тож, якщо релевантних даних у пам'яті бракує, не варто дивуватися – результати мислення будуть пропорційно спрощеними.

У цьому контексті особливого значення набувають результати сучасних досліджень когнітивної психології, які переконливо демонструють: мислення людини неможливе без внутрішньо засвоєних знань. Іншими словами, інтелектуальна діяльність не є безпосередньою реакцією на інформацію, що надходить із зовнішнього середовища; вона є результатом складної взаємодії тих когнітивних структур, які вже сформовані у довготривалій пам'яті. Саме тому доступ до великих обсягів інформації сам по собі не гарантує підвищення якості мислення.

На це звертає увагу один із найвпливовіших дослідників сучасної когнітивної науки – Даніель Каннеман. Аналізуючи механізми людського мислення, він наголошує, що розумова діяльність значною мірою залежить від тих знань, які вже інтегровані у пам'ять індивіда. У своїй фундаментальній праці «Thinking, Fast and Slow» він підкреслює: «Ми можемо думати лише про те, що вже певною мірою знаємо; нова інформація стає осмисленою лише тоді, коли вона співвідноситься з наявними структурами пам'яті» [18].

Ця думка має принципове значення для розуміння природи інтелектуальної діяльності. Людський мозок не функціонує як пасивний приймач інформації; навпаки, він активно інтерпретує нові дані, співвідносячи їх із попереднім досвідом. Саме тому мислення є процесом реконструкції знання, а не його механічного накопичення.

Подібну позицію послідовно відстоює і відомий дослідник когнітивних процесів навчання – Джон Свеллер, автор теорії когнітивного навантаження. Вивчаючи обмеження робочої пам'яті, він дійшов висновку, що складні інтелектуальні операції стають можливими лише тоді, коли необхідні знання вже структуровані у довготривалій пам'яті у вигляді когнітивних схем. Як зазначає дослідник: «Люди мислять не тією інформацією, яка доступна зовні, а тими схемами, які сформовані у їхній довготривалій пам'яті» [29].

Це означає, що інтелектуальний розвиток людини неможливий без процесу глибокої інтеріоризації знань. Інформація, яка залишається лише на рівні зовнішнього доступу – у книгах, базах даних чи цифрових архівах – не може безпосередньо брати участь у процесі мислення. Лише інтегроване знання стає інструментом інтелектуальної діяльності.

Саме тому сучасні дослідники дедалі частіше говорять про парадокс інформаційної епохи: зростання обсягів доступної інформації не обов'язково супроводжується зростанням глибини мислення. Навпаки, постійний потік повідомлень і стимулів може призводити до когнітивної фрагментації – явища, коли увага людини постійно перемикається між різними інформаційними потоками, не встигаючи сформувати цілісну картину проблеми.

Цю тенденцію детально аналізує американський дослідник цифрової культури Ніколас Карр. У своїй відомій праці «The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains» він зазначає: «Інтернет заохочує швидке сканування інформації, але водночас послаблює здатність до глибокого мислення та тривалої концентрації» [7].

На нейрофізіологічному рівні це пояснюється тим, що часті інформаційні переривання не дозволяють сформувати стійкі нейронні зв'язки, необхідні для складних когнітивних процесів. Адже для інтеграції нових знань мозок потребує часу, повторення та інтелектуального зосередження.

Цю думку підтверджують і дослідження французького нейробіолога Станістласа Деана, який вивчає нейронні механізми навчання. Узагальнюючи результати численних експериментів, він зазначає: «Навчання змінює мозок лише тоді, коли інформація обробляється глибоко і систематично; поверхневе знайомство з матеріалом не створює стабільних нейронних структур» [11].

Інакше кажучи, справжнє знання виникає не в момент отримання інформації, а в процесі її тривалої когнітивної обробки. Саме цей процес – повільний, інколи непомітний – формує ті інтелектуальні структури, які згодом стають основою творчого мислення.

Особливо цікаво, що сучасна наука дедалі частіше підтверджує інтуїтивні спостереження класиків науки щодо ролі підсвідомих процесів у творчості. Так, голландський психолог Ап Дейкстерхуйс у своїх експериментальних дослідженнях показав, що складні інтелектуальні задачі інколи розв’язуються ефективніше після періоду несвідомої когнітивної обробки. Як зазначає дослідник: «Несвідома обробка інформації здатна інтегрувати значно більший обсяг даних, ніж короткочасне свідоме обмірковування» [13].

Ці результати дивовижним чином перегукуються з описаними раніше спостереженнями Жуль Анрі Пуанкаре щодо інкубації наукових ідей. Мозок, отримавши складну проблему, продовжує її опрацювання навіть тоді, коли свідомість переключається на інші види діяльності. У цьому сенсі творчий процес значною мірою відбувається поза межами безпосереднього контролю свідомості.

Отже, сучасні дослідження переконливо демонструють: продуктивне мислення є результатом складної взаємодії кількох фундаментальних чинників – глибоко засвоєних знань, тривалої концентрації уваги та часу, необхідного для внутрішньої когнітивної обробки інформації. Без цих умов інтелектуальна

діяльність неминуче втрачає глибину і перетворюється на поверхове оперування фрагментами інформації.

У цьому сенсі надзвичайно показовим є зауваження видатного дослідника когнітивних процесів Герберта Саймона, який ще у другій половині XX століття сформулював парадокс, що сьогодні набуває особливої актуальності. Він писав: «Багатство інформації створює бідність уваги». Ця коротка, але надзвичайно точна формула відображає одну з головних проблем сучасної інтелектуальної культури. Адже справжнє мислення потребує не лише доступу до інформації, але й простору для її осмислення. Саме у цьому внутрішньому просторі – між знанням, увагою та часом – народжуються ті ідеї, які згодом визначають напрям розвитку науки, культури та технологій.

Соціальна природа мислення та наслідки цифрової атомізації

Одним із ключових аспектів людського мислення є його соціальна природа. Когнітивна діяльність людини історично формувалася не як інструмент ізольованого пізнання, а як механізм регуляції взаємодії у складних соціальних групах. Інтелект, у своїй еволюційній сутності, виконує функцію узгодження поведінки, розуміння намірів інших членів групи та забезпечення кооперації [2; 5].

Провідний британський антрополог, професор Оксфордського університету Робін Данбар здійснив порівняльний аналіз 38 видів приматів і виявив прямий зв’язок між обсягом неокортексу (як показника когнітивного потенціалу виду) та середньою чисельністю соціальної групи, у межах якої цей вид функціонує [14]. Так званий «коефіцієнт Данбара» засвідчує, що оптимальна кількість стабільних соціальних контактів для людини становить приблизно 150 осіб. Інакше кажучи, соціальна складність

середовища є ключовим чинником, що визначає розвиток мозку. Чим більша група і чим складніша система соціальних відносин, тим розвиненішими стають когнітивні функції її представників. Саме «розрахункові потужності мозку» – еволюційна відповідь на потребу у взаєморозумінні, емпатії та передбаченні поведінки інших [14; 28].

У межах соціальних спільнот знання завжди мало колективний характер. Еволюційна адаптація людини передбачала не лише індивідуальне запам'ятовування, а й опертя на «соціальну пам'ять» – знання, розподілені між членами групи. Кожний індивід володів певною компетенцією, необхідною для виживання спільноти: один лікував, другий керував човном, третій знав цикли посіву і збору врожаю. У цьому сенсі людська група функціонувала як єдиний когнітивний організм [28; 32].

У сучасну цифрову добу структура розподіленого знання зазнала докорінної трансформації. Інтернет та електронні технології усунули потребу в утриманні інформації в межах соціальних контактів: тепер знання існує поза міжособистісними зв'язками і кожний користувач має прямий доступ до всесвітнього інформаційного банку. Однак такий «глобальний когнітивний комфорт» має зворотний бік: соціальні зв'язки втрачають цінність як носії знань, і це веде до ослаблення емоційної єдності груп [28].

Феномен соціальної атомізації, який нині відзначають соціологи та філософи, полягає у поступовій втраті спільного символічного простору. Якщо раніше колективна пам'ять підтримувалася через спільні культурні коди – фільми, книги, історії, пісні, – то сьогодні вони розпадаються під тиском надлишкової індивідуалізації інформаційного середовища [11].

У минулому навіть масова культура виконувала інтеграційну функцію. Люди могли впізнати спільні цитати, героїв чи сюжети, що створювали відчуття колективної належності. У сучасному цифровому суспільстві інформаційне

поле фрагментоване: кожен споживає власний потік контенту, формуючи персональну реальність. Спільні теми для комунікації – навіть у колі близьких – стають дедалі рідкіснішими [8].

Цей процес можна охарактеризувати як дезінтеграцію комунікативного простору: чим ширший вибір інформації, тим нижчою стає ймовірність перетину інтересів. Таким чином, «надлишок вибору» поступово знижує рівень соціальної когерентності, підмінюючи колективну взаємодію персоналізованими потоками даних [10; 11].

Психологічні наслідки цифрової ізоляції стають дедалі очевиднішими. Віртуальні взаємодії створюють ілюзію соціального контакту, проте не забезпечують глибинної емпатії, спільного досвіду чи тілесної присутності. Дослідження Шеррі Теркл показують, що цифрові «друзі» замінюють реальних людей, але не виконують їхніх психотерапевтичних функцій: у результаті зростає тривожність, знижується рівень емоційної стійкості, формуються депресивні стани [34].

Крім емоційних наслідків, ізоляція має когнітивні ефекти. Соціальна взаємодія є природним тренажером для мислення: вона вимагає інтерпретації намірів інших, моделювання їхніх реакцій, адаптації власної поведінки. Коли ж цей механізм вимикається, інтелектуальні процеси деградують. Р. Баумейстер та М. Лірі [5] довели, що соціальна належність є однією з базових людських потреб, від якої залежать когнітивна ефективність і психічне здоров’я.

Сучасні форми *нетворкінгу* – взаємообміну контактами за принципом *quid pro quo* («ти мені – я тобі») – не компенсують втрату живої соціальної взаємодії. Ці зв’язки короткочасні, поверхові, позбавлені довіри і спільного досвіду. Соціальний капітал, який раніше формувався роками спільної діяльності, нині розпорошується у цифровому шумі [16; 19].

Парадоксально, але «надлишок вибору» не розширює, а зменшує наші когнітивні можливості. Там, де раніше мозок змушений був активно працювати, налагоджуючи відносини, шукаючи довіру, будуючи спільний сенс, тепер він задовольняється швидкими цифровими замінниками. Надмір легкодоступної інформації спричинює когнітивну економію: мислення уникає напруження, а складні розумові операції поступаються поверховим реакціям [21; 22].

Як наслідок, соціальна й когнітивна динаміка людства втрачає глибину. Ми здобули «інформаційну всемогутність», але втратили здатність до інтелектуального та емоційного залучення. Сучасна людина, забезпечена безмежним вибором, дедалі частіше уникає реальної складності світу, замінюючи її віртуальною простотою.

У сучасних дослідженнях соціальної психології дедалі чіткіше простежується думка про те, що людське мислення є не лише індивідуальним, а й колективним феноменом. Інтелект формується і функціонує в системі соціальних взаємодій, де знання постійно циркулює між індивідами, створюючи складну мережу когнітивних зв’язків. Саме тому багато дослідників говорять про існування феномену «розподіленого пізнання», коли когнітивні процеси виходять за межі окремого мозку і охоплюють ширший соціальний контекст.

Одним із перших цю ідею систематично обґрунтував американський когнітивний антрополог Едвін Хадчинс. У своїй фундаментальній праці Cognition in the Wild він показав, що складні інтелектуальні завдання часто розв’язуються не окремою людиною, а цілою системою взаємодіючих агентів. Досліджуючи роботу навігаційної команди на військовому кораблі, дослідник продемонстрував, що знання розподіляється між людьми, інструментами та символічними системами. Як зазначає вчений: «Когніція не обмежується межами індивідуального мозку; вона

розподілена між людьми, артефактами та культурними практиками» [17].

Цей підхід дозволяє по-новому інтерпретувати соціальну природу інтелекту. Людський мозок еволюціонував не як автономна обчислювальна машина, а як компонент ширшої системи колективного мислення. Саме в цьому контексті стає зрозумілою еволюційна логіка, на яку вказував Робін Данбар: зростання складності соціальних груп вимагало розвитку здатності до координації, комунікації та взаєморозуміння.

Ідея соціального походження інтелекту має глибоке коріння у психологічній традиції. Ще на початку XX століття видатний радянський психолог Л. Виготський сформулював принцип, який сьогодні розглядається як один із фундаментальних законів розвитку психіки. Він зазначав: «Будь-яка вища психічна функція з'являється двічі: спочатку – на соціальному рівні, а потім – на індивідуальному» [35]. Це означає, що мислення формується через інтеріоризацію соціальної взаємодії. Дитина спочатку опановує способи розв'язання проблем у спільній діяльності з іншими людьми, і лише згодом ці способи стають внутрішніми психічними процесами. Таким чином, інтелект є продуктом культурно-історичного розвитку, а не лише біологічної еволюції.

Сучасні нейронаукові дослідження значною мірою підтверджують ці положення. Зокрема, відкриття так званих «дзеркальних нейронів», здійснене італійським нейрофізіологом Джакомо Ріцолітті та його колегами у 1990-х роках, продемонструвало існування нейронних механізмів, які забезпечують розуміння дій інших людей. Ці нейрони активуються як тоді, коли людина виконує певну дію, так і тоді, коли вона спостерігає за виконанням цієї дії іншою особою. Висновки дослідження говорять, що: «Дзеркальна система мозку створює прямий нейронний міст між сприйняттям дій інших і власними моторними програмами» [27].

Саме цей механізм, на думку багатьох учених, лежить в основі емпатії, соціального навчання та здатності передбачати поведінку інших людей. Таким чином, соціальне розуміння має не лише культурні, а й глибокі нейробіологічні підстави.

У цьому контексті особливу увагу дослідників привертає питання про те, як цифрове середовище впливає на соціальні механізми мислення. Сучасні технології створюють безпрецедентні можливості для обміну інформацією, але водночас змінюють сам характер соціальної взаємодії.

Цю проблему детально аналізує американський соціолог Баррі Велман, який досліджує трансформацію соціальних мереж у цифрову епоху. У своїх роботах він показує, що традиційні форми спільнот поступово замінюються так званим «мережевим індивідуалізмом». У такій системі людина взаємодіє не з цілісною групою, а з великою кількістю слабких і короткочасних контактів. Дослідник зазначає: «Цифрові мережі не руйнують соціальні зв’язки, але радикально змінюють їхню структуру – від стабільних спільнот до фрагментованих мереж індивідуальних контактів» [36].

Ця трансформація має далекосяжні психологічні наслідки. Класичні соціальні групи – родини, локальні спільноти, професійні колективи – забезпечували тривалу взаємодію, у межах якої формувалися довіра, взаємна підтримка та спільні культурні коди. У цифровому середовищі ці механізми працюють значно слабше.

Цю тенденцію підтверджують і масштабні емпіричні дослідження соціального капіталу. Американський політолог Роберт Путнем у своїй відомій книзі «Bowling Alone» показав, що впродовж останніх десятиліть у західних суспільствах спостерігається поступове зниження рівня громадської активності та соціальної довіри. На думку дослідника, «Соціальний капітал – мережі довіри та взаємності –

є критично важливим ресурсом для функціонування демократії та розвитку суспільства» [25].

Коли ці мережі слабшають, знижується не лише рівень соціальної інтеграції, але й ефективність колективного мислення. Адже складні суспільні проблеми потребують кооперації, обміну ідеями та взаємного коригування позицій.

Важливим аспектом цієї проблеми є також вплив інформаційного перевантаження на процес прийняття рішень. Американський психолог Баррі Швартс у книзі «The Paradox of Choice» показав, що надмірна кількість альтернатив може парадоксальним чином знижувати задоволення від вибору та ускладнювати процес прийняття рішень. Як зазначає дослідник: «Коли можливостей занадто багато, людина відчуває не свободу, а психологічний тиск і невпевненість» [28].

Цей феномен безпосередньо пов’язаний із когнітивними обмеженнями людського мозку. Робоча пам’ять може опрацьовувати лише обмежену кількість інформації, і тому надлишок альтернатив часто призводить до так званого «паралічу вибору».

Таким чином, результати сучасних досліджень переконливо демонструють складну діалектику інформаційної епохи. З одного боку, людство отримало безпрецедентний доступ до знань і можливостей комунікації. З іншого – сама структура соціальних взаємодій і когнітивних процесів зазнає суттєвих змін.

Інтелект, який еволюціонував як інструмент соціальної кооперації, опиняється у середовищі, де взаємодія дедалі частіше опосередковується технологіями. Це створює нові виклики для психології та соціальних наук, адже постає питання: яким чином зберегти глибину соціального мислення у світі, де інформаційні зв’язки дедалі частіше замінюють живу людську взаємодію.

Отже, сучасна наука дедалі переконливіше показує, що когнітивний розвиток людини нерозривно пов’язаний із соціальним середовищем. Мислення формується у просторі

комунікації, співпраці та спільного досвіду. Саме тому ослаблення соціальних зв'язків може мати не лише емоційні, але й глибокі когнітивні наслідки, змінюючи саму структуру інтелектуальної діяльності людини у цифрову епоху.

Культура, мозок і міф самості: когнітивні межі сучасної свідомості

Сучасна інформаційна цивілізація поставила перед людством парадоксальний виклик. Розвиток цифрових технологій, який мав на меті розширити когнітивні можливості людини, призводить до ефекту, який деякі дослідники позначають як *інформаційна псевдодебільність* – стан, за якого надлишок даних поєднується з дефіцитом глибинного мислення [8; 22].

Така тенденція викликає природний спротив суспільної свідомості: людство неохоче визнає деградацію власних когнітивних структур. Проте заперечення проблеми не усуває її існування. Як свідчать сучасні дослідження, сучасна цивілізація зіткнулася не з технічними, а з антропологічними межами розвитку – із вичерпанням внутрішніх когнітивних ресурсів людини. Історично індивід формується в межах культурно заданих моделей мислення. Система освіти, соціальні інститути та медіа транслюють готові когнітивні схеми, які обмежують спроможність до автономного судження [19].

Початкові моделі соціалізації – родина, школа, релігійна громада – передають усталені норми та цінності, формуючи поведінкові й мисленнєві шаблони. Згодом до цього додається вплив візуальної культури, реклами, масових медіа та цифрових платформ, які створюють стандартизовані образи успіху, щастя і сенсу життя [32].

Унаслідок цього формується *інтерналізована гетерономія*: людина приймає зовнішньо нав'язані цілі та бажання як власні.

Як зазначав Ж. Піаже, справжнє мислення починається лише тоді, коли індивід долає соціальну навченість і переходить до самостійної конструкції знання [23].

Сучасна культура створює умови, за яких суб'єкт переживає нав'язані йому цілі як власні, так називані «капіталізмом символічних бажань», коли споживання перетворюється на головний механізм самоідентифікації. Людина переконана, що прагне успіху, визнання, кохання чи самореалізації, проте джерело цих прагнень – зовнішнє. Вони навіяні культурними моделями, а не виникають із внутрішньої потреби.

У результаті індивід виявляє емоційний вакуум: прагнення не підкріплюються справжньою мотивацією. Цей стан часто компенсується залежностями: інформаційною, цифровою, поведінковою, які тимчасово знижують рівень тривожності, але не заповнюють смислової порожнечі.

Нейрофізіологічні дані підтверджують, що структура мозку значною мірою визначається досвідом соціалізації. У немовляти нейронів більше, ніж у дорослої людини, однак лише ті нейронні зв'язки, які активно використовуються, зберігаються – решта підлягає «нейронному відсіченню» (*synaptic pruning*) [19]. До 25 років мозок досягає стабільної функціональної організації.

Фізіологи радянського часу одними із перших припустили, що діяльність мозку спрямована на формування *динамічного стереотипу* – стійкої системи умовних рефлексів, яка забезпечує економію нервової енергії, але водночас створює жорстку поведінкову інерцію.

Сучасна нейронаука підтвердила цю гіпотезу: мозок тяжіє до стабільності, уникаючи будь-яких змін у вже сформованих нейронних мережах. Така *когнітивна консервативність* пояснює труднощі самозміни й глибоку залежність особистості від звичних схем мислення [22; 36].

Більшість когнітивних і поведінкових шаблонів формуються під впливом культурних наративів. Міфи про «вічну любов»,

«повну самореалізацію» чи «свободу волі» – це соціальні конструкти, які рідко знаходять підтвердження в емпіричній реальності [32].

Свідомість, як зазначають когнітивні філософи, є не стільки автономною сутністю, скільки результатом культурного програмування. Вона відтворює символічні структури середовища, в якому функціонує, ілюзорно сприймаючи їх як власні переконання.

Таким чином, у науковому сенсі індивід – не цілковито вільна «особистість», а біокультурна система запрограмована середовищем на певні патерни поведінки. Людський мозок, попри свою унікальність, залишається системою з обмеженим «серверним простором», що постійно створює спрощені моделі реальності, приймаючи їх за повноцінне знання.

У XXI ст. проблема детермінованості свідомості набуває нового виміру. Алгоритмічні системи штучного інтелекту аналізують поведінкові патерни користувачів настільки ефективно, що здатні прогнозувати їхні дії раніше, ніж суб'єкт сам усвідомить своє бажання [19; 28].

Технології *Big Data* і машинного навчання перетворюють людину на об'єкт прогнозованої поведінки. Втрачаючи когнітивну автономію, індивід дедалі більше нагадує самонавчальну, але керовану систему – біологічну машину, чия активність детермінується культурними алгоритмами і цифровими сценаріями.

Отже, твердження про свободу волі та унікальність людського розуму потребують критичного перегляду. Як зазначав Д. Канеман [19], більшість наших суджень – результат автоматичних процесів мислення (*System 1*), тоді як усвідомлене, раціональне мислення (*System 2*) є винятком, а не правилом.

Інколи може здатися, що ми здатні «виходити за межі» свого мозку, компенсуючи його обмеження за допомогою свідомості. Проте сучасна когнітивна наука дедалі частіше вказує: свідомість –

не автономна сутність, а лише похідна від нейронної активності кори головного мозку. Як свідчать сучасні дослідження, свідомість подібна до вузького світлового променя прожектора, який лише висвітлює фрагменти нейронних процесів, не маючи змоги охопити всю складність психічної динаміки [32].

Нейрофізіологічні дослідження демонструють, що лише незначна частка сенсорної інформації потрапляє до усвідомленої обробки – решта ж залишається в «тіні» несвідомого [1]. Таким чином, наше розуміння реальності постає не як повна картина світу, а як побудована мозком модель – карта, що лише частково відповідає території.

Згідно з даними когнітивної нейронауки обсяг свідомого сприймання обмежується кількома десятками бітів інформації на секунду, тоді як сенсорні системи обробляють мільйони. Тому уявлення про те, що людина володіє цілісним усвідомленням світу, є радше когнітивним міфом, сформованим у процесі еволюційної адаптації для підтримки відносної психологічної стабільності.

У цьому контексті цілком закономірною виглядає теза про «інформаційну псевдодебільність» сучасної людини – термін, який у науковому дискурсі можна трактувати як зниження когнітивної чутливості внаслідок надлишкового інформаційного потоку [8]. Дослідження останніх десятиліть переконливо свідчать: постійна взаємодія з цифровими медіа призводить до поверхневого, фрагментованого мислення, втрати здатності до глибокої концентрації та рефлексії. Як наслідок, виникає парадокс: при безпрецедентному доступі до знань людство поступово втрачає здатність мислити самостійно.

Мислення людини рідко буває автономним. Дослідження доводять, що робота мозку полягає у «безкінечному прагненні до динамічної стереотипії». Йдеться про стабілізацію нейронних зв’язків, які забезпечують передбачуваність реакцій, але водночас блокують можливість радикальних змін поведінки. Цей механізм – фундаментальна біологічна умова виживання виду, проте він же

обмежує простір для творчості, саморефлексії та глибокої інтелектуальної трансформації.

Сучасна когнітивна нейронаука підтверджує правоту І. Павлова. Дані нейровізуалізації свідчать, що звичні когнітивні схеми – це стабільні патерни активності у функціональних мережах мозку, зокрема у так званій мережі за замовчуванням (Default Mode Network), яка підтримує внутрішній монолог і автобіографічну пам'ять. Саме тому, як показують дослідження Антоніо Дамасіо [9], навіть коли ми «мислимо вільно», ми часто лише відтворюємо усталені нейронні шляхи – реконструюємо, а не створюємо.

Таким чином, індивідуальне «Я» постає не як суверенний суб'єкт, а як результат складної взаємодії біологічних і культурних програм, культура функціонує як метасистема зворотного зв'язку, що постійно формує мисленнєві й емоційні патерни людини. У цьому сенсі особистість є радше *похідною від культури*, ніж її творцем [14].

Те, що ми звикли називати «свідомим вибором», часто виявляється автоматичною відповіддю на соціальні подразники – продуктом невидимого соціального навчання, починаючи від дитинства. Поведінкові схеми, моделі мотивації та навіть ідеали формуються через спостереження, імітацію та підкріплення. Згодом вони настільки вкорінюються у свідомість, що сприймаються як «власні переконання».

Психологічні дослідження другої половини XX ст. – від Бурдьє до Канемана [17] – переконливо доводять: більшість рішень людини здійснюється не шляхом раціонального аналізу, а через швидкі, евристичні механізми, що спираються на культурно зумовлені шаблони. Інакше кажучи, ми мислимо так, як нас «навчили мислити».

Отже, сучасна людина – це складна когнітивно-культурна машина, яка діє у межах заданої програми. Вона відчуває свободу волі лише тому, що не усвідомлює, наскільки детерміновані її реакції. З погляду нейропсихології, «воля» є функцією

прогнозування та оцінки результатів поведінки у межах уже створених нейронних мереж. Ми «вирішуємо», але рішення часто визрівають у мозку раніше, ніж ми їх усвідомлюємо [39].

Технологічна цивілізація XXI ст. лише підкреслила цю детермінованість. Алгоритми штучного інтелекту – від систем рекомендацій у соціальних мережах до аналітики Big Data – відтворюють те, що вже робить людський мозок: прогнозують поведінку на основі минулих даних. Парадокс полягає в тому, що технології, покликані звільнити людину, дедалі частіше дублюють її когнітивну замкненість [22].

Тож питання не у тому, чи «ми» контролюємо наш мозок, а радше – чи здатен мозок вийти за межі власної самопрограмованості. Саме цей виклик – звільнення від культурно-біологічної інерції – становить сутність сучасної психологічної антропології.

Враховуюче вище зазначене ми маємо здійснити перехід від констатації детермінованості до аналізу можливостей її подолання або, принаймні, часткової компенсації. У цьому контексті сучасна наука пропонує не стільки оптимістичний, скільки умовно-реалістичний сценарій: повна когнітивна автономія є недосяжною, проте можливе розширення меж усвідомлення власної детермінованості.

Цифрова вразливість особистості як безпековий виклик

Насамперед варто звернутися до концепції метакогніції, яка в останні десятиліття стала центральною у когнітивній психології. Як показують дослідження Дж. Флейвелла та подальші роботи у цій галузі, *метакогніція* – це здатність мислити про власне мислення, відстежувати когнітивні процеси та регулювати їх. Саме вона створює передумови для часткового виходу за межі

автоматизованих схем. Проте навіть метакогнітивний контроль не є абсолютним: він також формується в культурному середовищі та обмежений ресурсами уваги й робочої пам'яті.

Дослідження у сфері когнітивного навантаження демонструють, що людський мозок має жорсткі обмеження щодо обробки інформації. Перевантаження робочої пам'яті призводить до переходу від аналітичного мислення до евристичного, що фактично підсилює залежність від уже сформованих шаблонів. У цифровому середовищі це означає, що надлишок інформації не лише не сприяє розвитку мислення, а навпаки – стимулює його редукцію до спрощених схем.

У цьому контексті показовими є результати досліджень Н. Карра [6], який доводить, що постійне використання інтернету змінює структуру уваги: вона стає фрагментованою, поверхневою та орієнтованою на швидке переключення. Подібні висновки підтверджуються експериментами, які за допомогою нейровізуалізації виявили зміни в префронтальній корі у людей, що активно взаємодіють із цифровими технологіями.

Ці дані узгоджуються з концепцією нейропластичності, яка, з одного боку, відкриває можливості для розвитку, а з іншого – робить мозок вразливим до середовищних впливів. Як зазначає М. Мерзеніх, мозок постійно перебудовується відповідно до тих видів діяльності, які домінують у житті індивіда. Якщо цією діяльністю є швидке споживання фрагментованої інформації, то саме такі патерни і закріплюються як базові.

Важливим аспектом є також соціально-психологічний вимір проблеми. Теорія соціального конструктивізму підкреслює, що реальність, яку ми сприймаємо, є результатом колективного конструювання. У цифрову епоху цей процес значною мірою контролюється медіаалгоритмами, які визначають, яку інформацію отримує індивід. Таким чином формується так звана «інформаційна бульбашка», яка обмежує когнітивний горизонт і підсилює вже наявні переконання.

Емпіричні дослідження в галузі соціальної психології підтверджують, що люди мають схильність до підтверджувального упередження *(confirmation bias)*, описаного ще П. Вейзоном. Алгоритмічні системи, орієнтовані на утримання уваги користувача, фактично експлуатують цю особливість, підсилюючи когнітивну замкненість. У результаті формується замкнений цикл: мозок прагне стабільності – алгоритм її підсилює – суб'єкт ще більше втрачає здатність до альтернативного мислення.

З позиції нейроекономіки це явище можна пояснити через механізми дофамінового підкріплення. Дослідження В. Шульца показали, що дофамінова система активується у відповідь на очікувану винагороду. Цифрові платформи, використовуючи принципи змінного підкріплення *(variable reward)*, створюють поведінкові патерни, подібні до залежності. Це призводить до того, що інформаційне споживання стає не стільки когнітивною, скільки афективно-мотиваційною діяльністю.

У свою чергу, це підсилює феномен, який у сучасній літературі описується як «економіка уваги». У межах цієї економіки увага розглядається як обмежений ресурс, за який конкурують інформаційні системи. Людський мозок, не пристосований до такого рівня стимуляції, змушений адаптуватися шляхом спрощення обробки інформації, що знову ж таки веде до редукції мислення.

Особливої уваги заслуговують дослідження у сфері виконавчих функцій, пов'язаних із діяльністю префронтальної кори головного мозку. Роботи А. Міяке показують, що такі функції, як інгібіція, когнітивна гнучкість і оновлення робочої пам'яті, є критично важливими для складного мислення. Проте саме ці функції найбільше страждають в умовах постійної цифрової стимуляції, що підтверджується низкою сучасних експериментальних досліджень [29].

З огляду на це постає питання: чи можливий розвиток автономного мислення в умовах цифрової цивілізації? Часткова відповідь міститься у дослідженнях К. Еріксона щодо свідомої практики. Вони демонструють, що розвиток складних когнітивних навичок потребує тривалого зосередженого тренування, яке суперечить логіці швидкого інформаційного споживання.

Додатково варто врахувати концепцію «глибинної роботи», яка підкреслює необхідність створення умов для тривалої концентрації. Емпіричні дані свідчать, що лише в таких умовах можливе формування нових нейронних зв'язків, здатних конкурувати з уже існуючими шаблонами.

Разом із тим, навіть ці підходи не гарантують повного виходу за межі когнітивної детермінованості. Як зазначає Т. Метцінгер, «Я» є моделлю, яку мозок створює для інтеграції досвіду. Ця модель не має незалежного існування і не може повністю контролювати процеси, які її породжують.

Таким чином, сучасна наука приводить до парадоксального висновку: усвідомлення власної несвободи є єдиною формою відносної свободи. Індивід не може повністю вийти за межі біокультурної програми, але може розширити рівень її усвідомлення, що змінює характер взаємодії з нею.

У цьому сенсі перспективним є міждисциплінарний підхід, що поєднує когнітивну науку, нейробіологію, соціальну психологію та філософію свідомості. Лише інтеграція цих напрямів дозволяє адекватно описати складність сучасної людини як системи, що функціонує на перетині біологічного та культурного.

Отже, феномен «інформаційної псевдодебільності» не є випадковим відхиленням, а закономірним результатом взаємодії еволюційно обмеженого мозку з надлишково складним інформаційним середовищем. Цифрова цивілізація не створила цю проблему, а лише радикально її актуалізувала.

Тому, головне питання XXI століття полягає не в тому, як збільшити обсяг інформації, а в тому, як зберегти здатність до мислення в умовах її надлишку. І відповідь на це питання лежить не лише в площині технологій, а передусім у сфері переосмислення самої природи людського пізнання.

Подальший аналіз означеної проблематики вимагає звернення до ще одного принципово важливого виміру – темпоральної організації когнітивних процесів. Сучасні дослідження в галузі когнітивної нейронауки переконливо демонструють, що мислення людини не лише структурно, але й обмежене у часі. Як показують роботи Д. Іглмена, суб'єктивне сприйняття часу є реконструктивним процесом, який значною мірою залежить від інтенсивності та новизни стимулів. У цифровому середовищі, де стимуляція є постійною та високочастотною, відбувається своєрідна «компресія досвіду»: події сприймаються поверхнево, не інтегруючись у довготривалу пам'ять [16].

Цей ефект безпосередньо пов'язаний із механізмами консолідації пам'яті, дослідженими Л. Сквайром та його колегами. Перехід інформації з короткочасної у довготривалу пам'ять потребує часу, повторення та семантичної обробки. Однак у середовищі постійного інформаційного потоку ці умови систематично порушуються. Як наслідок, формується феномен «псевдознання» – ілюзії обізнаності без глибокого розуміння.

Подібні висновки узгоджуються з дослідженнями Б. Роткопфа та К. Ейхенбаума, які доводять, що ефективне навчання потребує активної когнітивної участі, а не пасивного споживання інформації. Цифрові медіа, натомість, стимулюють саме пасивні форми взаємодії – перегляд, скролінг, швидке переключення уваги – що знижує рівень когнітивної залученості.

З огляду на вище наведений контекст варто розглянути феномен когнітивної фрагментації більш детально, згідно якого, середній час утримання уваги під час роботи з цифровими пристроями становить лише кілька хвилин, після чого

відбувається переключення. Це призводить до формування так званого «режиму переривчастої уваги», під час якого індивід одночасно взаємодіє з кількома інформаційними потоками, але не заглиблюється в жоден із них.

Нейрофізіологічно цей стан супроводжується підвищеною активністю системи орієнтовного рефлексу та зниженням активності структур, відповідальних за виконавчий контроль. Як показують дослідження, ефективна увага потребує координації трьох систем: орієнтаційної, виконавчої та системи підтримки стану бадьорості. У цифровому середовищі домінує перша з них, що порушує баланс і знижує якість когнітивної обробки.

Це, у свою чергу, впливає на здатність до абстрактного мислення. Роботи Ж. Брунера показали, що розвиток вищих психічних функцій пов’язаний із переходом від конкретного до абстрактного мислення, що потребує символічної медіації та внутрішньої мовленнєвої діяльності. Проте постійна візуалізація та спрощення інформації у цифровому середовищі можуть гальмувати цей процес, повертаючи мислення до більш примітивних, образних форм.

Особливої уваги заслуговує проблема редукції внутрішнього мовлення. Дослідження Р. Левіни та А. Бадделі свідчать, що внутрішнє мовлення відіграє ключову роль у регуляції поведінки та плануванні дій. Водночас швидке споживання мультимедійного контенту зменшує потребу у внутрішньому проговорюванні, що може призводити до зниження рівня саморегуляції [34].

З іншого боку, не можна ігнорувати і потенційно позитивні аспекти цифрової трансформації. Дослідження у сфері розподіленого пізнання показують, що когнітивні процеси можуть бути «винесені» за межі роботи мозку – у зовнішні інструменти, технології та соціальні структури. У цьому сенсі цифрові пристрої виступають як форма розширення когнітивної системи людини.

Проте така екстерналізація має свою ціну. Наявність доступу до інформації знижує мотивацію до її запам'ятовування – феномен, відомий як «ефект Google». Людина запам'ятовує не саму інформацію, а шлях до неї. Це змінює саму природу знання, перетворюючи його з внутрішнього ресурсу на зовнішній.

У межах культурно-історичної психології це можна інтерпретувати як зміну засобів опосередкування. Якщо раніше такими засобами були мова, письмо, символи, то сьогодні ними стають алгоритми та інтерфейси. Це радикально змінює структуру когнітивної діяльності, але не обов'язково підвищує її якість.

Варто також звернутися до досліджень у сфері емоційної регуляції. Ефективна регуляція емоцій потребує усвідомлення та переоцінки. Проте цифрове середовище, яке пропонує миттєве задоволення та відволікання, знижує потребу в таких складних процесах. У результаті формується залежність від зовнішніх засобів регуляції – від розваг до соціальних мереж.

Це явище безпосередньо пов'язане з концепцією «гедонічної адаптації», згідно з якою люди швидко звикають до позитивних стимулів і потребують їх постійного підсилення. Цифрові технології, забезпечуючи нескінченний потік новизни, підтримують цей цикл, що веде до хронічної незадоволеності.

У соціальному вимірі це проявляється у трансформації міжособистісних відносин. Дослідження Ш. Теркл показують, що цифрова комунікація, попри свою доступність, знижує рівень емпатії та глибини взаємодії. Люди дедалі частіше взаємодіють через посередництво екранів, що обмежує невербальні сигнали та емоційну насиченість спілкування [33].

Ці зміни мають нейробіологічні наслідки. Як показують дослідження, емпатія пов'язана з активацією специфічних нейронних мереж, які формуються через безпосередню соціальну взаємодію. Зменшення таких взаємодій може призводити до їх ослаблення.

Таким чином, цифрова цивілізація впливає не лише на когнітивні, але й на афективні та соціальні аспекти психіки. Вона створює новий тип суб'єкта – функціонально ефективного, але когнітивно фрагментованого, емоційно залежного та соціально опосередкованого.

Як результат, особливого значення набуває проблема ідентичності. Формування ідентичності є ключовим завданням розвитку особистості. Проте в умовах множинних цифрових ролей і аватарів цей процес ускладнюється. Ідентичність стає фрагментованою, ситуативною та залежною від зовнішнього визнання.

Постмодерністські підходи описують це явище як «мінливу ідентичність», що постійно змінюється і не має стабільного ядра. У психологічному вимірі це може призводити до зростання тривожності, невизначеності та втрати сенсу.

Отже, продовжуючи логіку попереднього аналізу, можна стверджувати, що проблема «інформаційної псевдодебільності» є лише поверхневим проявом глибших трансформацій, які охоплюють усі рівні психічної організації – від нейронного до соціокультурного.

У підсумку постає фундаментальне питання: чи здатна людина адаптуватися до створеного нею ж інформаційного середовища без втрати власної когнітивної та екзистенційної цілісності? Відповідь на це питання залишається відкритою, проте вже сьогодні очевидно, що така адаптація потребує не лише технологічних, але й психологічних, освітніх та культурних змін, спрямованих на відновлення балансу між інформацією та мисленням.

Подальше заглиблення у зазначену проблематику вимагає переходу від опису когнітивних і соціокультурних трансформацій до аналізу їх системного характеру, тобто розгляду людини як відкритої нелінійної системи, що функціонує в умовах надскладного інформаційного середовища. У цьому контексті

доречно звернутися до положень теорії складних систем та синергетики, які дозволяють інтерпретувати психіку не як статичну структуру, а як динамічний процес самоорганізації.

Згідно з підходами І. Пригожина, складні системи здатні до самоорганізації через нестійкість і хаотичність. Однак ця здатність має межі: якщо рівень зовнішнього впливу перевищує адаптивний потенціал системи, відбувається не розвиток, а дезорганізація. У випадку сучасної людини інформаційне середовище створює саме такі умови – надлишок стимулів перевищує можливості їх інтеграції, що призводить до інтенсифікації переходу від порядку до хаосу на когнітивному рівні.

Це положення знаходить підтвердження у когнітивній науці через поняття «шуму» в інформаційній обробці. Як показують дослідження у сфері нейродинаміки, мозок функціонує як система, що балансує між порядком і хаосом. Оптимальне функціонування досягається при певному рівні варіативності нейронної активності. Проте надлишкова стимуляція може зміщувати систему в бік хаотичності, знижуючи ефективність когнітивної інтеграції.

У цьому контексті інформаційне перевантаження слід розглядати не лише як психологічну проблему, а як порушення фундаментального балансу між стабільністю та пластичністю мозку. Свідомість виникає внаслідок здатності системи інтегрувати інформацію. Якщо ж інформаційні потоки стають надмірно фрагментованими, інтеграція ускладнюється, що веде до зниження якості свідомого досвіду.

Цей процес можна описати як «декогеренцію свідомості» – стан, за якого внутрішній досвід втрачає цілісність і перетворюється на набір розрізнених фрагментів. Емпірично це проявляється у зростанні труднощів із підтриманням довготривалої уваги, формуванням зв’язних наративів та здатністю до рефлексії.

Особливого значення набуває також проблема тілесності у цифрову епоху. Дослідження в галузі втіленого пізнання, підкреслюють, що когнітивні процеси нерозривно пов'язані з тілесним досвідом. Проте цифрове середовище значною мірою редукує тілесну залученість, замінюючи її символічною взаємодією.

Це призводить до феномена «десоматизації досвіду» – ослаблення зв'язку між когнітивними та тілесними процесами. Як показують дослідження Антоніо Дамасіо, емоції та тілесні стани відіграють ключову роль у прийнятті рішень. Відповідно, їх редукція може знижувати якість когнітивних процесів, роблячи їх більш формальними, але менш адаптивними [10].

Разом з цим варто розглянути і феномен цифрової прокрастинації – як форму уникнення складної когнітивної діяльності. Варто зауважити, що прокрастинація пов'язана з дисбалансом між системами винагороди та самоконтролю. Цифрове середовище, пропонуючи легкодоступні стимули, підсилює цей дисбаланс, роблячи складні завдання менш привабливими. Нейробіологічно це пояснюється конкуренцією між лімбічною системою та префронтальною корою. Перша орієнтована на негайне задоволення, друга – на довгострокове планування. Умови цифрової стимуляції систематично підсилюють першу, що призводить до зниження ролі виконавчого контролю.

Ще одним важливим аспектом є трансформація процесів навчання. Традиційні освітні моделі передбачали послідовне накопичення знань і формування системного мислення. Натомість сучасне інформаційне середовище стимулює фрагментарне навчання, орієнтоване на швидке отримання результату. Дослідження у сфері педагогічної психології показують, що ефективне навчання потребує структурованого керівництва та поступового ускладнення матеріалу. Самостійне «плавання» в інформаційному потоці часто призводить до поверхневого засвоєння та формування хибних уявлень. Це

явище посилюється так званим «ефектом Даннінга-Крюгера», який полягає в тому, що люди з низьким рівнем компетентності схильні переоцінювати свої знання. У цифровому середовищі, де інформація доступна, але не завжди перевірена, цей ефект набуває особливої сили.

У соціальному вимірі це веде до ерозії експертності. Сучасне суспільство дедалі частіше демонструє недовіру до експертів, замінюючи її «демократією думок», де всі точки зору вважаються рівнозначними незалежно від їх наукової обґрунтованості. Ця тенденція має глибокі когнітивні корені. Людський мозок еволюційно пристосований до невеликих соціальних груп, де знання передавалися безпосередньо. У глобальному інформаційному середовищі ці механізми дають збій, оскільки індивід не здатен адекватно оцінити достовірність величезної кількості джерел.

У цьому контексті виникає феномен «епістемічної кризи» – втрати чітких критеріїв істини. Як показують дослідження у сфері філософії науки, навіть у наукових спільнотах істина формується через консенсус. У масовому ж середовищі цей механізм порушується, що веде до поширення дезінформації.

Паралельно відбувається трансформація мотиваційної сфери. Теорія самодетермінації підкреслює важливість внутрішньої мотивації для психологічного благополуччя. Проте цифрове середовище, орієнтоване на зовнішні підкріплення (лайки, перегляди, рейтинги), зміщує акцент у бік екстернальної мотивації. Це призводить до того, що діяльність втрачає внутрішній сенс і стає залежною від зовнішнього визнання. У довгостроковій перспективі це може знижувати рівень задоволеності життям і підвищувати ризик емоційного вигорання.

Варто також звернути увагу на феномен «когнітивної економії», який лежить в основі багатьох описаних процесів. Як показує теорія обмеженої раціональності Г. Саймона, люди прагнуть мінімізувати витрати когнітивних ресурсів,

використовуючи спрощені стратегії. У цифровому середовищі це прагнення підсилюється, оскільки інформаційне перевантаження робить повний аналіз практично неможливим.

Таким чином, сучасна людина опиняється у пастці: щоб ефективно функціонувати, вона змушена спрощувати мислення, але саме це спрощення знижує її здатність адекватно розуміти реальність.

Особливого значення набуває проблема когнітивної резистентності – здатності протистояти деструктивним впливам інформаційного середовища. Дослідження у сфері медіаграмотності показують, що розвиток критичного мислення може частково компенсувати негативні ефекти, однак потребує системної освітньої підтримки.

Водночас слід визнати, що навіть високий рівень освіти не гарантує повної автономії. Як показують дослідження Д. Кахана, когнітивні здібності можуть використовуватися не для пошуку істини, а для захисту вже наявних переконань. Проблема є не лише когнітивною, але й мотиваційною та ідентифікаційною. Людина мислить не лише для того, щоб зрозуміти світ, але й для того, щоб зберегти цілісність власного «Я» [22].

З аналізу видно, що сучасна інформаційна цивілізація створює умови, за яких базові механізми психіки – увага, пам’ять, мислення, мотивація – піддаються системному тиску. Це веде не до повної деградації, а до трансформації – формування нового типу когнітивної організації, адаптованого до умов надлишкової інформації.

Проте питання, чи є ця адаптація еволюційно прогресивною, залишається відкритим. З одного боку, вона забезпечує виживання у новому середовищі, з іншого – може супроводжуватися втратою тих якостей, які традиційно асоціюються з людською свідомістю: глибини, цілісності та автономії мислення.

Логічне продовження аналізу вимагає переходу до ще більш фундаментального рівня – рівня взаємодії когнітивних процесів із

екзистенційними структурами особистості. Якщо попередні висновки і аналіз дозволяють окреслити механізми трансформації мислення, то на цьому етапі доцільно розглянути, як ці зміни впливають на здатність людини до смислотворення.

У класичних роботах В. Франкла підкреслюється, що прагнення до смислу є базовою мотиваційною силою людського існування. Смисл не задається зовні, а відкривається у процесі активної взаємодії суб'єкта зі світом. Проте в умовах інформаційного надлишку цей процес зазнає суттєвих змін. Надмірна кількість альтернатив, інтерпретацій і точок зору створює ефект «смислової інфляції» – ситуацію, за якої жодна з можливих інтерпретацій не набуває достатньої ваги для формування стійкої життєвої позиції.

Цей феномен перегукується з описаною теорією «парадоксом вибору»: збільшення кількості опцій не підвищує задоволення, а навпаки – ускладнює прийняття рішень і підсилює відчуття невизначеності. У когнітивному вимірі це означає, що мозок змушений обробляти більшу кількість потенційних сценаріїв, що перевищує його обчислювальні можливості та призводить до спрощення або відкладення рішень.

У цьому контексті варто звернутися до досліджень у сфері афективної нейронауки. Базові емоційні системи мозку формують фундамент мотивації. Проте в умовах цифрової стимуляції ці системи можуть бути дезрегульовані: часте переключення стимулів не дозволяє сформувати стійкі емоційні стани, необхідні для глибокого переживання смислу.

Таким чином, виникає феномен «афективної поверхневості» – зниження інтенсивності та тривалості емоційних переживань. Це, у свою чергу, впливає на процеси пам'яті, оскільки, емоційна значущість є ключовим фактором консолідації спогадів. Відсутність глибоких емоційних маркерів призводить до того, що досвід стає менш структурованим і менш значущим.

Паралельно з цим відбувається трансформація уявлення про майбутнє. Дослідження у сфері дистального мислення М. Селігмана показують, що здатність прогнозувати майбутнє є однією з ключових функцій свідомості. Проте в умовах швидкоплинного інформаційного середовища горизонт планування скорочується, що веде до домінування короткострокових цілей. Це явище має як когнітивні, так і соціальні наслідки. Зменшення часової перспективи знижує здатність до стратегічного мислення, що ускладнює як індивідуальне, так і колективне прийняття рішень. У результаті суспільство дедалі більше функціонує в режимі реактивності, а не проактивності.

У світлі цього особливої актуальності набуває концепція «екзистенційної тривоги». Інформаційна перенасиченість не усуває невизначеність, а лише маскує її, створюючи ілюзію контролю. Коли ж ця ілюзія руйнується, індивід стикається з фундаментальними питаннями буття, до яких він виявляється психологічно неготовим.

Це пояснює зростання інтересу до спрощених наративів – від популярної психології до різноманітних ідеологічних конструкцій, які пропонують готові відповіді на складні питання. З когнітивної точки зору, такі наративи виконують функцію редукції невизначеності, знижуючи навантаження на систему прийняття рішень.

Однак ця редукція має свою ціну: вона обмежує когнітивну гнучкість і сприяє формуванню ригідних переконань. Дослідження у сфері політичної психології показують, що в умовах невизначеності люди схильні до більш консервативних і спрощених поглядів, які забезпечують відчуття стабільності. У цьому контексті варто розглянути роль мови як інструменту мислення. Лінгвістичні дослідження демонструють, що метафори, які ми використовуємо, визначають спосіб, у який ми мислимо. У цифровому середовищі мова часто редукується до

коротких повідомлень, емодзі та мемів, що змінює саму структуру когнітивних процесів. Це призводить до феномену «семантичної компресії» – зменшення складності мовленнєвих конструкцій і, відповідно, спрощення мислення. Як показують дослідження, мова не лише відображає, але й формує когнітивні структури. Відтак її редукція може мати довготривалі наслідки для розвитку мислення.

Ще одним важливим аспектом є трансформація досвіду самості. У класичній психології «Я» розглядається як відносно стабільна структура, що забезпечує цілісність особистості. Проте сучасні дослідження показують, що самість є динамічним процесом, який формується у взаємодії з середовищем.

У цифрову епоху зазначена взаємодія справді набуває принципово нових форм, що пов'язано з переходом від безпосередньої до медіаційно опосередкованої соціальності. Соціальні мережі функціонують не лише як канали комунікації, а як символічні середовища конструювання ідентичності, де індивід постійно залучений до процесу самопрезентації. У цьому контексті доречно говорити про феномен «перформативності ідентичності», який має витоки у соціальній теорії та сучасних дослідженнях цифрової культури. Ідентичність перестає бути внутрішньо стабільною структурою і трансформується у процес – динамічний, контекстуально залежний і орієнтований на реакцію аудиторії.

Механізм цієї трансформації ґрунтується на постійному циклі: самопрезентація → соціальний відгук → корекція поведінки. Алгоритмічні системи соціальних платформ підсилюють цей цикл, оскільки вони селективно підвищують видимість контенту, що викликає більшу залученість (лайки, коментарі, поширення). У результаті формується своєрідна «петля зворотного підкріплення», яка стимулює індивіда адаптувати свою поведінку до очікувань цифрової аудиторії. Таким чином, самість поступово екстерналізується: її структура

дедалі більше визначається не внутрішніми смислами, а зовнішніми реакціями.

Це безпосередньо пов’язано із залежністю від соціального зворотного зв’язку. У термінах психології мотивації, відбувається зміщення від внутрішньої до зовнішньої регуляції поведінки. Як показують дослідження, нестабільна (контингентна) самооцінка формується тоді, коли самоповага індивіда залежить від зовнішніх оцінок і постійно коливається залежно від соціального схвалення чи відторгнення. У цифровому середовищі цей механізм радикально посилюється, оскільки кількісні індикатори соціального схвалення (лайки, підписники, перегляди) роблять зворотний зв’язок миттєвим, постійним і вимірюваним.

Унаслідок цього формується стан підвищеної психологічної вразливості: будь-яке зниження соціальної реакції може інтерпретуватися як загроза «Я»; зростає залежність від зовнішнього підтвердження власної значущості; посилюється тривожність і схильність до самокорекції поведінки.

Ці процеси призводять до фрагментації самості, оскільки індивід змушений підтримувати різні версії себе для різних аудиторій і контекстів. У психологічному сенсі це означає ослаблення інтегративної функції «Я» та зниження узгодженості між внутрішнім досвідом і зовнішньою поведінкою. Самість стає множинною, ситуативною та залежною від контексту взаємодії.

На нейробіологічному рівні ці явища корелюють із функціонуванням кількох взаємопов’язаних мереж мозку. Насамперед йдеться про мережу за замовчуванням (Default Mode Network, DMN), яка відповідає за самореференційні процеси (самоусвідомлення, внутрішній діалог, автобіографічну пам’ять), та мережі соціального пізнання, що включають медіальну префронтальну кору, скронево-тім’яне з’єднання та інші структури, пов’язані з розумінням намірів і оцінок інших людей.

Дослідження нейровізуалізації показують, що: активність DMN зростає під час саморефлексії та уявлення себе в очах інших; мережі соціального пізнання активуються при оцінюванні соціального зворотного зв'язку; у цифровому контексті ці системи працюють у тісній взаємодії, формуючи інтегрований цикл «самість – соціальна оцінка».

Водночас така інтеграція має амбівалентний характер. З одного боку, вона забезпечує гнучкість і здатність адаптуватися до соціального середовища. З іншого – створює підвищену чутливість до соціальних стимулів, що може призводити до перевантаження систем саморегуляції. Префронтальна кора, відповідальна за контроль і стабілізацію поведінки, змушена постійно обробляти соціальну інформацію, що підвищує когнітивне навантаження і знижує ефективність довготривалого самоконтролю.

Додатково варто врахувати роль дофамінової системи, яка бере участь у процесах винагороди. Соціальне схвалення в цифровому середовищі виступає як підкріплювальний стимул, що активує відповідні нейронні механізми. Це сприяє формуванню поведінкових патернів, подібних до залежності: індивід прагне повторювати дії, які забезпечують позитивний соціальний відгук.

Отже цифрове середовище не просто змінює способи самопрезентації, а трансформує саму архітектуру самості. Ідентичність із внутрішньо інтегрованої структури перетворюється на динамічний, соціально модульований процес, у якому межа між «внутрішнім» і «зовнішнім» стає дедалі більш розмитою. Це створює нові можливості для адаптації, але водночас підвищує ризики втрати цілісності особистості та залежності від інформаційного середовища.

У підсумку формується своєрідний «когнітивно-екзистенційний контур», у якому зміни на одному рівні (наприклад, інформаційне перевантаження) неминуче впливають на інші (мотивацію, емоції, ідентичність, смисл).

З огляду на це стає очевидним, що проблема, окреслена як «інформаційна псевдодебільність», не може бути зведена лише до когнітивного дефіциту. Вона є комплексним явищем, що охоплює всю структуру людського існування.

Завершуючи цей етап аналізу, доцільно підкреслити, що сучасна наука не дає однозначної відповіді щодо можливості подолання цих тенденцій. Проте вона окреслює напрямки, у яких може відбуватися пошук рішень: розвиток метакогнітивних навичок, відновлення здатності до глибокої концентрації, формування критичного мислення та створення культурних практик, що підтримують смислотворення.

Таким чином, подальше дослідження цієї проблематики має бути спрямоване не лише на опис обмежень людського мозку, але й на виявлення тих умов, за яких ці обмеження можуть бути частково компенсовані, а потенціал людського мислення – реалізований у нових, більш складних формах.

Висновки

У підсумку проведеного міждисциплінарного дослідження можна стверджувати, що людське мислення є не ізольованою когнітивною функцією, а соціально опосередкованою системою, глибоко вкоріненою в еволюційній історії, культурному контексті та технологічному середовищі сучасності. Еволюційна логіка розвитку мозку, підтверджена роботами Р. Данбара, демонструє, що інтелектуальний потенціал людини формувався передусім як засіб підтримання соціальної взаємодії, а не як інструмент індивідуального пізнання. Відтак, соціальна природа мислення є не вторинною, а фундаментальною характеристикою психічної організації людини.

Сучасна цифрова епоха, розмиваючи межі безпосереднього людського спілкування, трансформує структуру когнітивного досвіду. Перенесення частини інтелектуальних функцій до штучних інформаційних систем спричиняє феномен *когнітивної атрофії* – поступового зниження потреби у власних зусиллях

мислення, планування, аналітики. У цьому контексті технологічна зручність виявляється двоякою: вона одночасно розширює доступ до знань і підриває мотивацію до їх активного опанування. Феномен так званої «інформаційної псевдодебільності» є не наслідком зниження інтелекту, а результатом надмірної зовнішньої когнітивної підтримки, коли мислення делегується цифровим технологіям. У цьому контексті аналізується проблема когнітивної автономії особистості, що поступово втрачає здатність до критичного осмислення інформаційного середовища.

Варто також наголосити на ролі культури як програмувального середовища, що визначає когнітивні схеми, емоційні реакції та поведінкові стратегії індивіда. Культура, що традиційно слугувала інтегрувальним середовищем соціалізації та розвитку колективного розуму, у цифровому форматі зазнає фрагментації. Інформаційна надмірність і алгоритмізована селекція контенту створюють ефект «когнітивного бульбашкового середовища», в якому індивід стикається переважно з віддзеркаленням власних уподобань. Така модель споживання інформації сприяє редукції соціального досвіду, зниженню емпатії та ослабленню здатності до міжособистісного розуміння.

Однією з ключових тез дослідження є необхідність переосмислення поняття когнітивної автономії людини. В умовах цифрової культури автономія вимагає не ізоляції, а свідомої регуляції інтелектуальної взаємодії з інформаційними системами. Формування критичного, метапізнавального ставлення до джерел знань стає основою ментальної стійкості особистості. Здатність рефлексувати над власним мисленням, відокремлювати карту від території (за А. Коржибським) і відновлювати глибинні соціальні зв’язки є необхідною умовою збереження людської природи у техногенному світі.

Таким чином, результати дослідження свідчать, що цифрова трансформація суспільства не знищує людське мислення, але

радикально змінює його функціональну архітектоніку. Мислення поступово переходить від інтроспективної до розподіленої моделі, в якій свідомість співпрацює з алгоритмами, а соціальна взаємодія – з віртуальними мережами. Проте саме в цій точці необхідне усвідомлене втручання науки, освіти й культури для збереження гуманістичних засад інтелекту.

Людський розум, попри всю технологічну опосередкованість, залишається феноменом соціальної природи. Його майбутнє залежить від того, чи зуміє сучасна людина повернути мисленню його головну функцію – бути не лише інструментом пізнання, а засобом глибокого, емпатійного розуміння іншого. Це варто зауважити усім, хто прагне глибше зрозуміти природу людського мислення у добу цифрової трансформації.

У підсумку обстоюємо ідею когнітивної відповідальності – необхідності усвідомленого втручання суб'єкта у власні мисленнєві процеси задля подолання автоматизмів, нав'язаних культурою й технологічними системами. Зазначене у комплексі сприятиме когнітивній безпеці особистості, попри ризики для мозку і мислення в епоху цифрової сингулярності.

Водночас результати проведеного аналізу дозволяють уточнити ще одну принципову обставину: сучасна криза мислення має не лише когнітивний чи соціокультурний, а й екзистенційно-онтологічний характер. Йдеться про поступову зміну способу буття людини у світі, де досвід дедалі більше опосередковується інформаційними інтерфейсами. У цьому сенсі проблема «інформаційної псевдодебільності» є симптомом глибшого процесу – втрати цілісності переживання реальності, коли знання, емоції та тілесний досвід перестають утворювати інтегровану систему. Як засвідчують сучасні дослідження у сфері втіленого пізнання та нейрофеноменології, розрив між когнітивним і тілесним вимірами досвіду призводить до зниження якості прийняття рішень, ослаблення інтуїтивного мислення та зменшення глибини смислотворення.

Узагальнюючи отримані результати, доцільно також акцентувати увагу на темпоральному вимірі трансформації мислення. Цифрове середовище, яке функціонує у режимі постійної актуальності та миттєвості, істотно скорочує часові горизонти свідомості. Це проявляється у домінуванні короткострокових когнітивних стратегій, редукції перспективного мислення та зниженні здатності до побудови довготривалих життєвих проєктів. Таким чином, порушується фундаментальний зв'язок між пам'яттю, досвідом і прогнозуванням майбутнього, який традиційно забезпечував цілісність особистісної ідентичності.

Окремо слід підкреслити, що трансформації мислення супроводжуються змінами у структурі мотивації. Переважання зовнішніх цифрових підкріплень (соціальне схвалення, алгоритмічна видимість, швидкі винагороди) сприяє витісненню внутрішньої мотивації, що, відповідно до положень теорії самодетермінації, є критичною для психологічного благополуччя та розвитку особистості. У довгостроковій перспективі це може призводити до формування залежних форм поведінки, зниження автономності та підвищення вразливості до маніпулятивних впливів інформаційного середовища.

З урахуванням викладеного, доцільно розширити поняття когнітивної автономії, включивши до нього не лише здатність до критичного мислення, але й здатність до регуляції уваги, управління інформаційними потоками, підтримання глибинної концентрації та відновлення цілісності досвіду. У цьому контексті когнітивна автономія постає як складна інтегративна компетентність, що поєднує метакогнітивні, емоційно-регуляторні та екзистенційні компоненти.

Важливим висновком є також усвідомлення того, що повне «звільнення» від когнітивної детермінованості є неможливим. Натомість реалістичною метою є підвищення рівня усвідомлення власних когнітивних обмежень і механізмів впливу середовища.

Саме така рефлексивна позиція дозволяє трансформувати пасивну залежність від інформаційних систем у більш активну форму взаємодії з ними.

У цьому зв'язку особливого значення набуває роль освіти як системи формування когнітивної резистентності. Йдеться не лише про передачу знань, а про розвиток здатності до глибокого мислення, аналізу складних систем, витримування невизначеності та формування смислових структур. Освітні практики, орієнтовані на поверхневе засвоєння інформації, в умовах цифрової епохи втрачають свою ефективність і потребують радикального переосмислення.

Загалом результати дослідження дозволяють сформулювати положення про те, що сучасна людина функціонує в умовах постійного напруження між біологічно обумовленою схильністю до когнітивної економії та культурно-технологічними вимогами до обробки надскладної інформації. Це напруження не може бути повністю усунене, однак може бути частково врівноважене через розвиток відповідних когнітивних і культурних практик.

Також доцільно доповнити концепцію когнітивної відповідальності поняттям когнітивної екології – системи індивідуальних і колективних стратегій, спрямованих на оптимізацію взаємодії людини з інформаційним середовищем. Така екологія передбачає свідоме обмеження інформаційних потоків, структуризацію когнітивної діяльності, відновлення глибинних форм соціальної взаємодії та підтримання балансу між цифровим і безпосереднім досвідом.

Отже, подальший розвиток людського мислення залежить не стільки від технологічного прогресу, скільки від здатності інтегрувати цей прогрес у межах людських когнітивних і екзистенційних можливостей. Лише за умови такого інтегративного підходу можна говорити про збереження не лише ефективності, але й гуманістичної сутності людського розуму в епоху цифрових трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баарс Б. В театрі свідомості: пошук нейронауки свідомого досвіду / пер. з англ. Київ : Лабораторія, 2019. 416 с.
2. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / пер. з фр. В. Андрушка, С. Гатальської. Київ : Тандем, 2001. 120 с.
3. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 640 с.
4. Фуко М. Слова і речі. Археологія гуманітарних наук / пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Юніверс, 2003. 510 с.
5. Baumeister R. F., Leary M. R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation // Psychological Bulletin. 1995. Vol. 117(3). P. 497–529.
6. Carr N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. New York : W. W. Norton & Company, 2010. 276 p.
7. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention. New York : Harper Perennial, 2013. 480 p.
8. Damasio A. Descartes' error: Emotion, reason and the human brain. New York : Putnam, 1994.
9. Damasio A. The strange order of things: Life, feeling, and the making of cultures. New York : Pantheon Books, 2018. 336 p.
10. Dehaene S. How We Learn: Why Brains Learn Better Than Any Machine… for Now. New York : Viking, 2020. 352 p.
11. Dennett D. Freedom evolves. New York : Viking, 2003.
12. Dijksterhuis A., Meurs T. Where creativity resides: The generative power of unconscious thought // Consciousness and Cognition. 2006. Vol. 15. P. 135–146.
13. Dunbar R. I. M. How many friends does one person need? Dunbar's number and other evolutionary quirks. London : Faber & Faber, 2010. 320 p.
14. Dunbar R. I. M. The social brain hypothesis. Evolutionary Anthropology. 1998. Vol. 6(5). P. 178–190.
15. Eagleman D. The Brain: The Story of You [Мозок: історія тебе]. New York : Pantheon Books, 2015. 224 p.
16. Gigerenzer G. Gut feelings: The intelligence of the unconscious. New York : Viking Press, 2007. 280 p.
17. Hutchins E. Cognition in the Wild. Cambridge : MIT Press, 1995. 381 p.
18. Huttenlocher P. R. Synaptic density in human frontal cortex – developmental changes and effects of aging. Brain Research. 1979. Vol. 163. P. 195–205.
19. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p.

20. Kandel E. In search of memory. New York : W. W. Norton, 2006.
21. Kahan D. M. Ideology, Motivated Reasoning, and Cognitive Reflection. Judgment and Decision Making. 2013. Vol. 8(4). P. 407–424. URL: https://journal.sjdm.org/13/13423a/jdm13423a.pdf
22. Kurzweil R. How to create a mind: The secret of human thought revealed. New York : Viking, 2012.
23. Piaget J. The origins of intelligence in children. New York : International Universities Press, 1952.
24. Poincaré H. Science and method. London : Thomas Nelson and Sons, 1914. 288 p.
25. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p.
26. Rizzolatti G., Sinigaglia C. Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions. Oxford : Oxford University Press, 2008. 242 p.
27. Schwartz B. The Paradox of Choice: Why More Is Less. New York : Harper Collins, 2004. 304 p.
28. Miyake A. et al. The Unity and Diversity of Executive Functions Cognitive Psychology. 2000. Vol. 41. P. 49–100. DOI: https://doi.org/10.1006/cogp.1999.0734
29. Sweller J. Cognitive load during problem solving: Effects on learning // Cognitive Science. 1988. Vol. 12. P. 257–285.
30. Toffler A. The third wave. New York : Bantam Books, 1980. 560 p.
31. Tomasello M. Origins of human communication. Cambridge, MA : MIT Press, 2008. 408 p.
32. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York : Basic Books, 2011. 360 p.
33. Baddeley A. Working Memory: Theories, Models, and Controversies [Робоча пам’ять: теорії, моделі та дискусії]. Annual Review of Psychology. 2012. Vol. 63. P. 1–29. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100422
34. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge : Harvard University Press, 1978. 159 p.
35. Wellman B. Networked: The New Social Operating System / B. Wellman, L. Rainie. Cambridge : MIT Press, 2012. 304 p.
36. Wilson E. O. The social conquest of earth. New York : W. W. Norton, 2012. 331 p.
37. Wilson T. D. Strangers to ourselves: Discovering the adaptive unconscious. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2002. 262 p.
38. Wolf M. Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World. New York : Harper Collins, 2018. 260 p.

2.6. ОСВІТНЯ СИСТЕМА УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАКТИКИ ВІЙНИ

Ольга РИЛОВА, Наталія МАХИНЯ

Стан і передумови трансформаційного відновлення національної системи освіти

Одним із пріоритетних напрямів діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки України є захист національної системи освіти. Як фактор гуманітарної безпеки освіта XXI ст. розглядається науковцями [36; 38–40] не лише у контексті формування конкурентоспроможних трудових ресурсів країни, що забезпечує соціальну та економічну стабільність і стійкість суспільства до криз. Не менш важливою нині є роль освіти у відтворенні інтелектуального потенціалу і формуванні ціннісних орієнтирів, тобто її розвивальна, культуротвірна домінанта. Так, М. Опачко обґрунтовано вбачає стрижнем сучасної людиноорієнтованої освіти «виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє критично мислити і опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв’язування проблем, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни» [35].

Ми погоджуємося із висновком О. Панфілова та О. Савченко [39], що освіта нині активно впливає на розвиток матеріального і духовного суспільного виробництва, на трансформаційні процеси соціальної структури, прищеплює молоді початкові навички суспільної діяльності, основи політичної і правової культури і є

найважливішим засобом передачі моральних цінностей. Ці автори у своїй статті зазначають: «Національній безпеці завдається шкода, якщо ускладнюється самоідентифікація, самовизначення людини як жителя України, якщо освіта не формує нові способи реагування на процеси, що відбуваються в технологічній інфраструктурі і суспільній свідомості… **Вплив освіти на безпеку країни визначається тим, якою мірою вона знижує або підвищує рівень інтелектуального і вольового потенціалу населення…**» [39, с. 146] *(виділено нами. – Автори).*

Таким чином, система освіти має формувати цінності, критичне мислення та професійні навички молоді, що сприяє технологічному розвитку суспільства, знижує його вразливість щодо ризиків, загроз, зовнішніх маніпуляцій та інформаційно-психологічних впливів і підвищує здатність до адаптації в умовах турбулентності.

Наше дослідження присвячене засадам і векторам трансформування національної системи освіти під впливом сучасних викликів. Адже, з одного боку, ці виклики обумовлені євроінтеграційним вектором освіти, але в той же час ми перебуваємо в умовах повномасштабного вторгнення росії, що значно ускладнює освітні трансформації у руслі виконання відповідних домовленостей із ЄС та сучасних світових тенденцій [74].

Протягом усього періоду незалежності в Україні реалізовувалися різні реформаторські ініціативи, спрямовані на підвищення якості та модернізацію системи освіти. Зокрема, було ухвалено Національну стратегію розвитку освіти до 2021 р. [42] та Стратегію розвитку вищої освіти на 2022–2032 рр. [54], яка передбачає підвищення суспільної довіри до закладів вищої освіти, зміцнення сектору безпеки й оборони відповідно до стандартів НАТО, розвиток наукового потенціалу та міжнародних академічних програм.

Із моменту початку повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 р. Україна опинилася в умовах однієї з найважчих гуманітарних криз сучасності. За інформацією від представниці місії Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН) в Україні К. Л. Біллінг, станом на вересень 2025 р. близько 3,7 млн людей мають статус внутрішньо переміщених осіб та ще близько 5,6 млн українців стали біженцями, опинившись за межами країни [17]. Така масштабна хвиля переміщень створила величезне навантаження на обмежені ресурси України, інфраструктура якої зазнає постійних руйнувань, а також на можливості країн, що приймають біженців.

Війна довела систему освіти України до критичного стану. За даними ресурсу saveschools.in.ua, станом на 18 листопада 2025 р. пошкоджено 4358 закладів освіти, з них 400 зруйновано повністю. Одночасно, за інформацією заступниці міністра освіти і науки України Н. Кузьмичової, у 2025–2026 навчальному році 1,5 тис. шкіл працюють виключно онлайн [55], а більшість закладів вищої освіти перейшли на змішаний режим. Мільйони дітей втратили доступ до стабільного навчального процесу, що несе загрозу довгостроковому відновленню країни. Умови воєнного часу поглибили й без того хронічне недофінансування галузі.

Потреба у довгостроковій стратегії відновлення освіти є вкрай нагальною, оскільки подальше погіршення ситуації може спричинити суспільний колапс. Розуміння цих викликів підсилює історичний контекст: за роки незалежності Україна пережила: Революцію на граніті (1990 р.), Помаранчеву революцію (2004 р.) і Революцію Гідності (2013 р.), анексію Криму та окупацію частини Донецької і Луганської областей (2014 р.), а також повномасштабне вторгнення російської федерації (з 24.02.2022) із наступним введенням воєнного стану у країні. Україна бореться з економічною, соціальною та гуманітарною кризою. Інфраструктура, ринки та галузі, на будівництво яких пішли десятки років, були підірвані війною. Війна спустошує ключові

сектори економіки та вже спричинила збитки, що оцінюються фахівцями щонайменше у 500 млрд доларів США [16].

Станом на серпень 2025 р. з початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну Моніторингова місія ООН з прав людини зафіксувала щонайменше 13 883 загиблих цивільних, серед них 726 дітей, та 35 548 поранених, включно з 2234 дітьми [59]. За даними Управління ООН з координації гуманітарних питань, приблизно 12,7 млн осіб – більше третини населення – потребують гуманітарної допомоги, включаючи їжу, медичне обслуговування та предмети першої необхідності. Водночас інфляція та зростання цін зробили базові товари недоступними для значної частини населення [60].

Особливо руйнівного впливу зазнала українська система освіти. Внаслідок активних бойових дій та систематичних ракетних атак з боку росії понад 25 % дітей в Україні позбавлені можливості здобувати повноцінну освіту. Попри руйнування, заклади освіти намагаються продовжувати роботу, переходячи в онлайн або змішаний формат.

За даними Інституту освітньої аналітики, станом на квітень 2024 р. 628 489 школярів навчалися дистанційно, ще 298 833 – у змішаному форматі, поєднуючи очне та онлайн-навчання. Регулярно відвідували заклади освіти 2 727 483 учні. Проте навіть учні, які мають змогу ходити до школи, вимушено переривають навчальний процес під час оголошення повітряних тривог.

На наведених нижче рисунках 2.6.1, 2.6.2 і 2.6.3 представлено формат роботи (дистанційний, змішаний чи очний) усіх шкіл на підконтрольній Україні території. Інформація щодо закладів освіти на окупованих територіях не розкривається з міркувань безпеки [69]. Нерівність доступу до освіти особливо глибоко відчувається в областях, що межують із лінією фронту: Донецькій, Харківській, Сумській, Запорізькій, Херсонській, Чернігівській, Миколаївській, Дніпропетровській та Одеській [17].

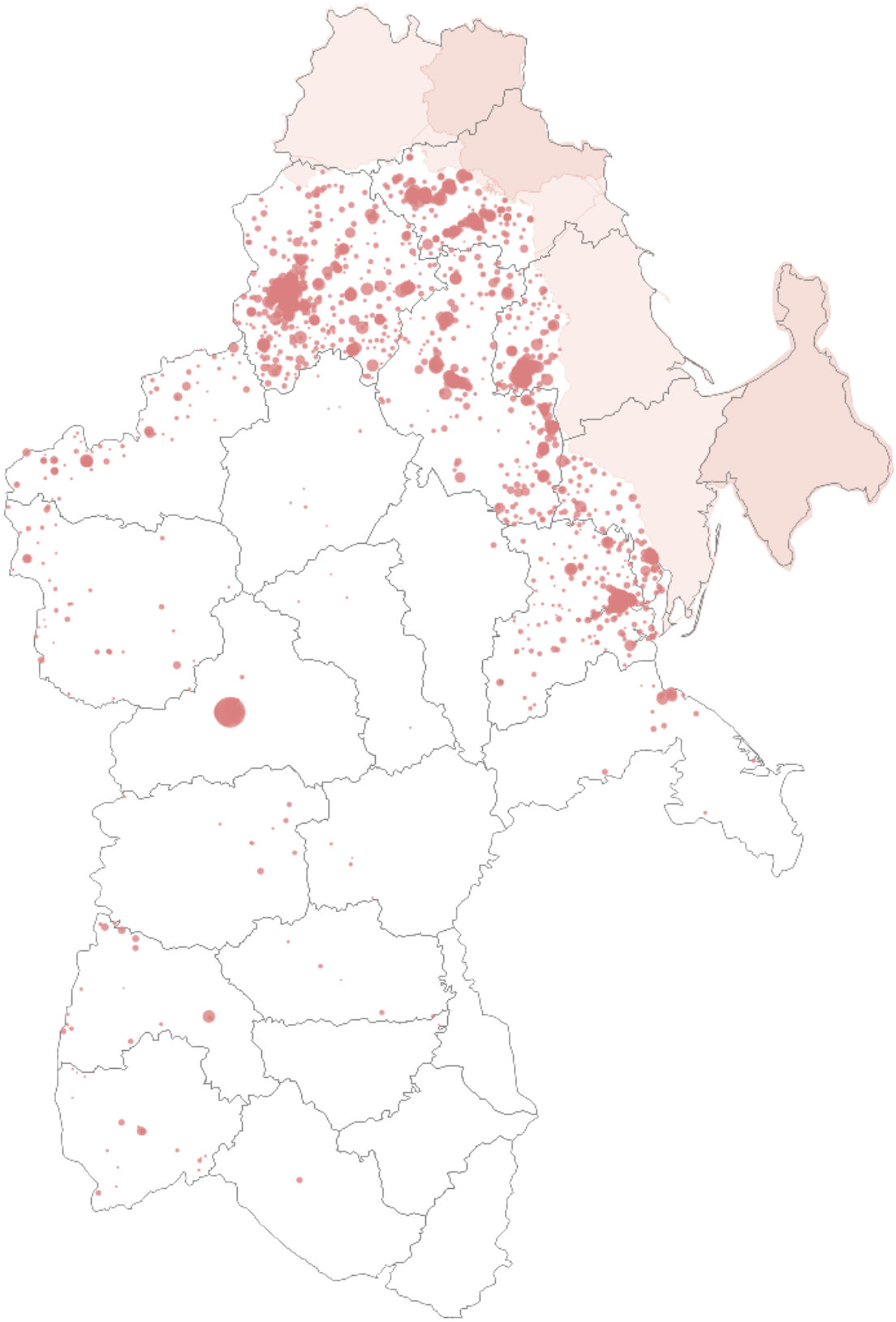

Рисунок 2.6.1. **Школи, які працюють виключно у дистанційному форматі**

Наводиться за: Texty.org.ua: незалежне видання : вебсайт. URL: https://salo.li/9e6Eb40

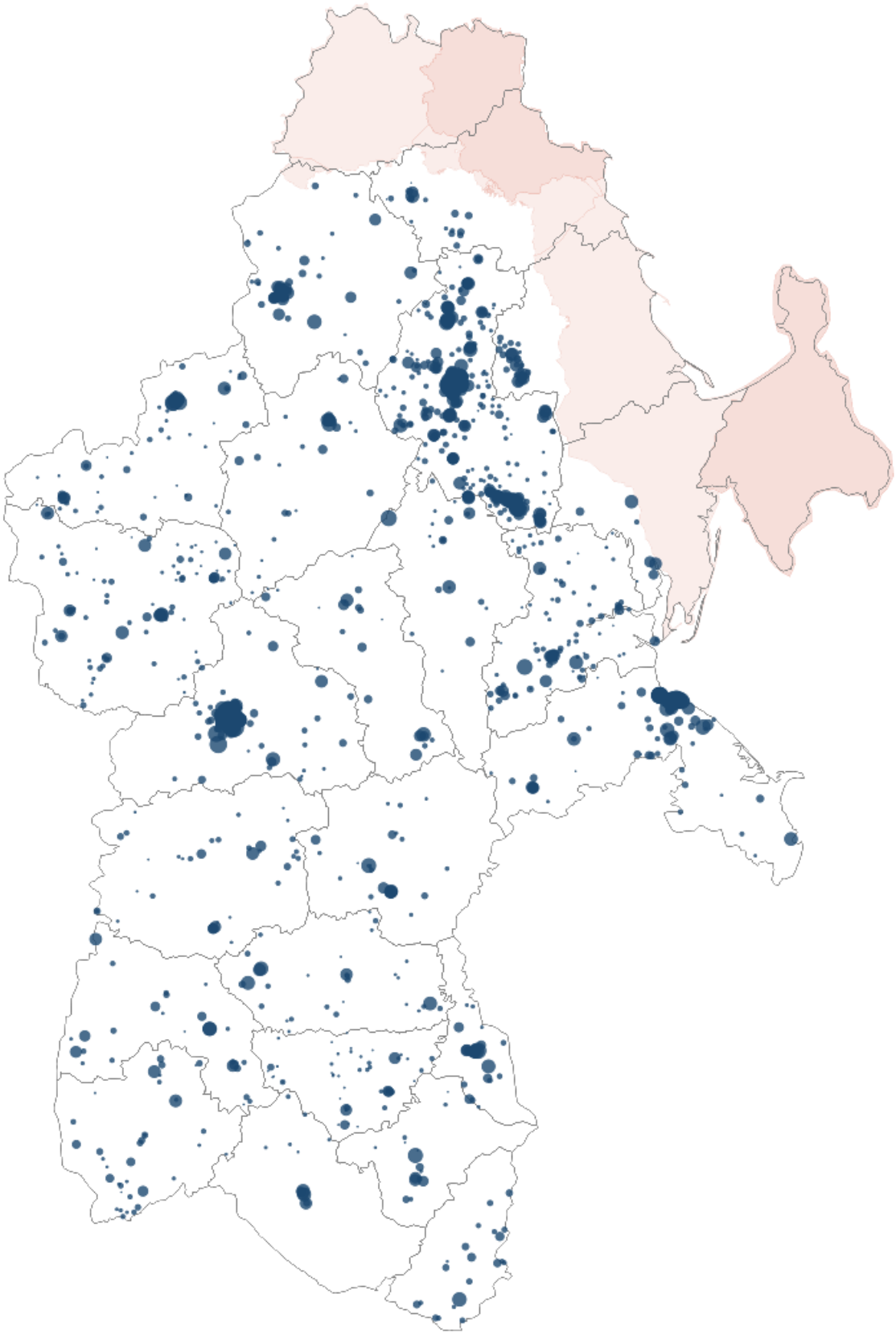

Рисунок 2.6.2. **Школи, які працюють у змішаному форматі**

Наводиться за: Texty.org.ua: незалежне видання : вебсайт. URL: https://salo.li/9e6Eb40

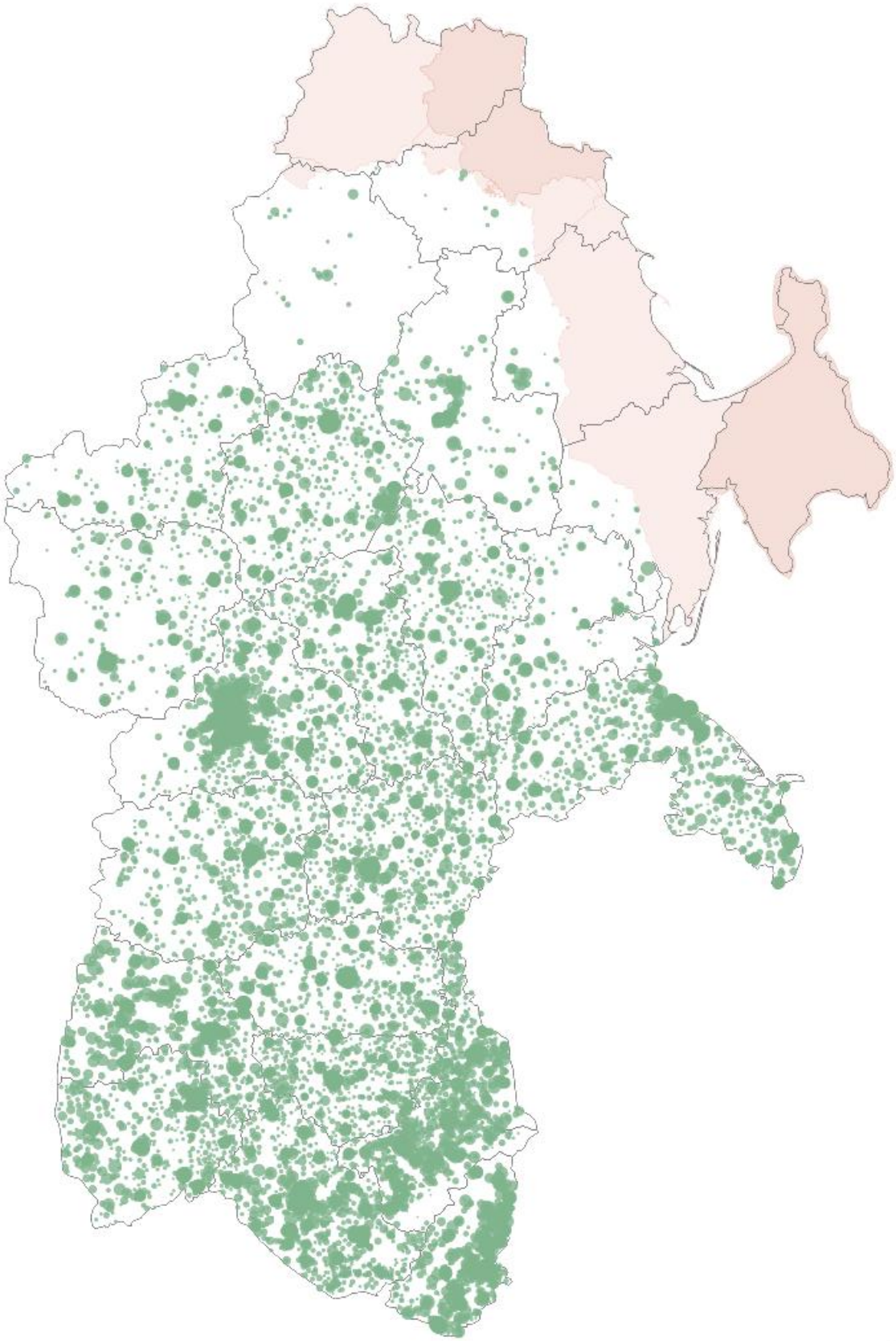

Рисунок 2.6.2. **Школи, які працюють очно**

Наводиться за: Texty.org.ua: незалежне видання : вебсайт. URL: https://salo.li/9e6Eb40

За інформацією Міністерства освіти і науки України, за останні чотири роки українська система освіти зазнала значних втрат. Насамперед ідеться про те, що повномасштабна війна відобразилася на динаміці й досягненнях учнів. У 2024 р. майже 1 млн дітей навчалися онлайн: приблизно 600 тисяч – в Україні, ще майже 400 тисяч – за кордоном [74]. Як свідчить дослідження PISA–2022, українські діти відстають від однолітків із інших країн на 1,5–2,5 роки навчання. Проте українська система освіти продемонструвала одночасно і вразливість, і стійкість.

Україна у 2023 р. очолила список 12 найбільш нестабільних держав світу за Індексом недієздатних держав [76, с. 9]. Ці потрясіння є аналогічними до ситуації в інших країнах, в яких відбувалися війни, включаючи Ємен, Судан, Сирію, і де втрата інфраструктури та переміщення викладачів також перешкоджали вищій освіті [75; 77; 27].

Окрім середньої освіти, величезних втрат зазнав сектор вищої освіти України. Вища освіта в Україні розглядається як один із ключових механізмів формування висококваліфікованого людського капіталу, необхідного для підвищення конкурентоспроможності країни та розвитку економіки знань. Розширення доступу до освіти в поєднанні з періодами економічної стагнації сприяло формуванню активного студентського середовища, яке відіграло помітну роль у політичних протестних процесах, що неодноразово спалахували в Україні. Українська вища освіта у довоєнний період демонструвала низку слабких місць, включаючи недостатнє фінансування з боку держави, зниження якості через застаріле матеріально-технічне оснащення тощо.

Ці структурні слабкості сприяли зростанню рівня безробіття серед української молоді до 22 %, що є високим показником порівняно з Чехією (10,5 %), Угорщиною (12,9 %) та Польщею (17,6 %) [54, с. 336]. Безробіття серед випускників статистично зросло з 1 січня 2017 р., коли набрали чинності зміни, внесені

до Закону «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників, і було скасовано обов'язкове відпрацювання випускниками закладів вищої освіти, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням [41].

До війни в країні був 831 заклад вищої освіти [47, с. 10], де навчалося 1 028 350 студентів освітніх рівнів «молодший бакалавр», «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр» [47, с. 16] та працювало 135 216 осіб викладацького складу [47, с. 37]. Однак, починаючи з лютого 2022 р., роботу багатьох закладів було призупинено, деякі установи були зруйновані, а викладачів та студентів переміщено. Багато закладів вищої освіти були змушені переїхати або перейти на онлайн-навчання у безпечніших містах. Спустошення, спричинене війною, значно обмежує інтелектуальний та дослідницький потенціал України.

Вплив війни поглиблюється також через недофінансування.

Після початку повномасштабної війни перед системою освіти постали нові драматичні виклики. Масштабні бойові дії, небезпека обстрілів, руйнування інфраструктури, масове переміщення цивільного населення, економічний тиск і логістичні труднощі суттєво вплинули на функціонування закладів освіти всіх рівнів. Попри це, ступінь зниження доступності освіти виявився менш критичним, аніж можна було очікувати з огляду на масштаби гуманітарної кризи. Це можна пояснити низкою чинників. По-перше, навіть в умовах війни попит на освіту залишається надзвичайно високим. По-друге, значна частина закладів освіти змогла перейти на дистанційний або змішаний формат. По-третє, здобуття освіти нерідко виступає в ролі механізму подолання кризових обставин, зокрема як спосіб отримати тимчасову відстрочку від мобілізації, що стимулює частину чоловіків призовного віку вступати до закладів вищої освіти. Водночас держава обмежила зловживання цією можливістю. Законодавство було змінене так, щоб право на відстрочку мали лише студенти денної форми

навчання, які здобувають освіту вперше. Це не усунуло повністю мотиви інструментального вступу, але звузило можливість багаторазового переходу між спеціальностями. Паралельно частина студентів покидає навчання на користь служби у Збройних Силах України або активної участі у волонтерстві, вбачаючи в цьому першочерговий громадянський обов'язок.

Складність вимірювання впливу війни на українську систему освіти зумовлена браком достовірної статистики. Однак наявні дані свідчать, що загальна кількість студентів в Україні не зазнала різкого скорочення. Навпаки, у 2021/2022 – 2023/2024 навчальних роках спостерігалося стабільне зростання кількості здобувачів, а спад до 956 407 осіб був зафіксований лише у 2024/2025 навчальному році [12]. Результати вступної кампанії 2025 р. підтверджують стійкий інтерес до вищої освіти: майже 200 тис. осіб вступили до бакалаврату та медичної магістратури [6]. Це свідчить не лише про збереження потенціалу системи, але й про прагнення громадян здобути освіту попри війну.

Окремим масштабним явищем стала освітня міграція. Ще після російської агресії у 2014 р. кількість українських студентів за кордоном стрімко зросла, а повномасштабна війна посилила цей тренд. Кількість українців, які навчались у закордонних університетах, у 2018/2019 навчальному році порівняно з 2013/2014 майже подвоїлась. У 2022 р. кількість українських здобувачів у західних університетах зросла наполовину й досягла 109 тис. осіб, після чого темп зростання дещо знизився. У 2023/2024 навчальному році їх було 115 тис. [59].

Воєнний стан також спричинив масове переміщення учнів шкіл разом із сім'ями: приблизно 900 тис. дітей є ВПО, не менш ніж 1,4 млн перебувають за кордоном, з них 831 431 вже інтегровані до освітніх систем країн Європейського Союзу [40]. Це формує нову хвилю транснаціональної мобільності та створює виклики інтеграції й можливого повернення.

Суттєві труднощі виникли й у самих українських університетах. Частина закладів, особливо розташованих у районах активних бойових дій, була зруйнована або втратила доступ до своїх приміщень. Університети Донецька, Луганська, Херсона та Маріуполя вимушено евакуювалися та відновили роботу на нових локаціях. Так, Маріупольський державний університет переніс діяльність до Києва і продовжував працювати онлайн, підтримуючи студентів та викладачів, які опинилися в різних регіонах. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка після тимчасового базування у Старобільську був переміщений до Полтави. Донецький національний університет імені Василя Стуса після 2014 р. відновив роботу у Вінниці.

Переїзд університетів дозволяє зберегти освітню діяльність, але тимчасові приміщення позбавлені лабораторій і технічного обладнання, а фінансові витрати на оренду часто призводять до підвищення вартості навчання. Проблеми ускладнюються й тим, що значна кількість здобувачів освіти та викладачів втратили документи, необхідні для визнання кваліфікацій або поновлення навчання. Студенти, які закінчують школи на окупованих територіях, отримують документи, які не визнаються українськими закладами вищої освіти, що ускладнює вступ і призводить до вимушених перерв у навчанні. Логістичні бар'єри також є суттєвими: переїзд до безпечніших регіонів не завжди можливий через фінансові труднощі, обмеження мобільності, потребу в житлі та робочих місцях.

Кризова ситуація в освітній системі України у довгостроковій перспективі впливатиме на фінансову та соціальну стабільність. А довгостроковий прогноз для України є невтішним: на економічне відновлення можуть піти роки, якщо не десятиліття. Неможливість повноцінного навчання позбавляє молодь можливості здобувати необхідні навички, що в майбутньому може призвести до обмеження їхнього

працевлаштування та збільшення економічної стагнації. Відсутність освіченої робочої сили знижує національний прогрес, тим самим створюючи цикли бідності та нестабільності, які, ймовірно, триватимуть десятиліттями.

Взаємозв'язок між освітою, ідентичністю та безпекою: гібридні загрози і виклики

Український досвід останніх років наочно демонструє взаємозв'язок між освітою, ідентичністю та безпекою. Після початку гібридної агресії проти України у 2014 р. та повномасштабного вторгнення 2022 р. освітня система опинилася в ситуації, коли їй доводиться одночасно забезпечувати безперервність навчання, реагувати на масові травми, міграцію, руйнування інфраструктури та стати простором національної консолідації, солідарності й підтримки [31; 37; 38; 61].

Поняття «гібридні загрози» та «гібридна війна» стали ключовими для опису сучасних форм протиборства, що поєднують традиційні військові засоби з інформаційними, економічними, політичними, кібернетичними, культурними й психологічними інструментами. Їх специфіка полягає у розмитості меж між миром і війною, внутрішнім і зовнішнім, легальним та нелегальним, державними та недержавними учасниками [48; 71; 79; 80]. Освіта в цьому контексті не є периферійною сферою: вона стає одним із головних полів боротьби за смисли, ідентичності, довіру та майбутні сценарії розвитку суспільства [4; 20; 28].

Для аналізу впливу гібридних загроз на сферу освіти доцільно виокремити кілька основних типів, які взаємодіють і перетинаються, але мають різні механізми й наслідки: інформаційно-пропагандистські, когнітивні, культурно-ідентифікаційні, кіберзагрози, психологічні та соціальні загрози.

Варто підкреслити, що ця типологія має аналітичний характер: у реальних ситуаціях окремі види загроз, як правило, накладаються одна на одну, утворюючи складні конфігурації впливу на освітні інституції, учасників освітнього процесу й ширший соціальний контекст [3; 28; 43; 80].

Інформаційно-пропагандистські загрози пов'язані з цілеспрямованим використанням інформації як інструменту впливу на переконання, емоції та поведінку людей. Дослідники інформаційних війн у Східній Європі описують широкий арсенал таких інструментів: поширення фейків, дезінформації, маніпулятивних напівправд, конспірологічних наративів, використання мови ворожнечі, створення образу «ворога» чи «зрадника» у публічному дискурсі, імітація «альтернативних» експертних думок [4; 44; 67; 71; 80].

У контексті освіти інформаційно-пропагандистські загрози проявляються по-різному. Вони можуть проникати у формальний зміст навчальних програм і підручників, якщо в них закріплюються ідеологічно заангажовані формулювання, замовчуються важливі історичні події, натомість легітимуються колоніальні чи імперські наративи [9; 45; 49]. Нещодавні дослідження українського освітнього простору показують, що довгий час радянські інтерпретації історії, мови, культури відтворювалися в освітніх практиках навіть після здобуття незалежності, формуючи суперечливі й травматичні ідентичнісні моделі [9; 24; 49].

Інший вимір стосується неформального інфопростору, в якому живуть учні та студенти: соціальні мережі, відеоплатформи, месенджери, блоги. Саме тут молодь часто стикається з дезінформацією, пропагандистськими наративами, міміфікованими формами мови ворожнечі, які можуть здаватися «жартами» або «мемами», але фактично нормалізують агресію, дискримінацію, насильство [26; 29; 65; 80]. Додається ще фактор алгоритмічної селекції контенту, коли платформи

підсилюють поляризуючі матеріали, доводячи користувачів до «інформаційних бульбашок», де маніпулятивні повідомлення майже не зустрічають критичного спротиву [19; 64].

Особливо небезпечним є те, що частина педагогів іноді несвідомо відтворюють пропагандистські штампи, перейняті з медіа або соціальних мереж, не усвідомлюючи їхніх джерел і функцій [4; 50; 72]. У такій ситуації формальний статус «носія знань» поєднується з некритичним репродукуванням маніпулятивних ідеологем, що підсилює їхній вплив. Саме тому освітня політика в умовах гібридних загроз має включати не лише роботу зі студентами, а й системну підготовку й підтримку педагогів, розвиток їхніх компетентностей у сфері критичного мислення, медіаграмотності та етичної комунікації [26; 29; 37].

Когнітивні загрози спрямовані на спотворення процесів сприйняття, мислення й ухвалення рішень. Йдеться не лише про передачу неправдивої інформації, а й про системне формування інформаційного середовища, яке ускладнює здатність розрізняти важливе й несуттєве, факти й інтерпретації, наукові аргументи й емоційні маніпуляції. Дослідники описують такі механізми, як перманентне створення відчуття невизначеності та хаосу, навмисне перевантаження людей суперечливими повідомленнями, підтримання конфліктних рамок «свої – чужі», експлуатація когнітивних упереджень (ефект підтвердження, групове мислення, упередження доступності тощо) [3; 26; 43; 64].

В освітньому середовищі когнітивні загрози проявляються у кількох вимірах. По-перше, це зниження здатності учнів і студентів до глибокого й послідовного аналізу інформації, домінування поверхневого, фрагментарного «кліпового» мислення, коли увага швидко переключається, а складні тексти сприймаються як надто важкі чи непотрібні. По-друге, це втрата довіри до науки, експертного знання, університетів: у середовищі, де емоційні думки блогерів чи анонімних каналів видаються такими ж істинними, як результати систематичних

досліджень, важко підтримувати повагу до академічної раціональності [25; 29; 65]. По-третє, когнітивні загрози проявляються у поширенні антинаукових, антидемократичних, конспірологічних уявлень – від заперечення базових наукових фактів до складних теорій змови, які пояснюють усі події діями «прихованих сил». Такі уявлення часто пропонують прості відповіді на складні питання, знімають тривогу, але позбавляють людей здатності до структурованого аналізу й відповідального політичного вибору [25; 43; 83].

Когнітивна безпека в освіті передбачає, що навчальні програми, педагогічні методики, оцінювання знань і компетентностей мають бути орієнтованими не лише на відтворення інформації, а й на формування вміння ставити запитання, аналізувати джерела, порівнювати аргументи, розуміти методологічні обмеження наукових теорій. Звіти OECD про стан освіти показують, що саме розвиток критичного мислення, уміння працювати з інформацією й співпрацювати в команді стає ключовим показником якості освітніх систем у XXI ст. [28; 78]. У цьому сенсі когнітивна безпека тісно поєднується з реформою змісту освіти та педагогічних практик [26; 29; 65]. Вона вимагає від освітніх інституцій відмови від домінування репродуктивних форм навчання на користь дослідницьких, проблемно-орієнтованих, діалогічних форматів, в яких студенти тренуються мислити самостійно.

Культурно-ідентифікаційні загрози спрямовані на руйнування, маргіналізацію або підміну культурної та національної ідентичності спільноти. Інструментами можуть бути ревізія історичної пам’яті (заперечення геноцидів, окупацій, боротьби за незалежність), дискредитація державної мови, знецінення національної культури, легітимація колоніальних чи імперських наративів, що представляють певний народ як «молодшого», «несамостійного», «історично неспроможного» [9; 20; 24; 49; 68].

Освіта в цьому контексті є головним полем боротьби за значення. Якщо в навчальних програмах відсутній цілісний наратив про власну історію, якщо історичні травми не названі й не осмислені, якщо до локальної культури ставляться як до другорядної чи нецікавої, учні й студенти поступово втрачають відчуття належності й відповідальності за спільноту [9; 32; 49]. Це підриває здатність суспільства до мобілізації й опору в моменти загрози, оскільки людина, яка не ототожнює себе з певною політичною спільнотою, не готова жертвувати заради її майбутнього.

Український випадок особливо промовистий: тривалий час імперські й радянські дискурси намагалися представити українську мову, культуру, історію як меншовартісні, регіональні, «селянські» щодо «великої» імперської традиції. Освітні інституції часто ставали інструментом такого впливу, консервуючи асиміляційні моделі. Натомість сучасні дослідження пам’яті та політики ідентичності показують, що переосмислення освітнього канону, включення в нього власних інтелектуальних традицій, літературних текстів, імен репресованих чи забутих авторів є важливим елементом деколонізації й відновлення суб’єктності [9; 45; 49; 68].

Гібридна агресія проти України супроводжується активними спробами дискредитувати саме право українського суспільства на власну ідентичність: заперечення української державності, трактування її як «історичної помилки», редукування до «частини іншого народу» тощо [48; 71; 80]. У цих умовах освітня система мусить виступати простором артикуляції й захисту власної культурної та політичної суб’єктності: через оновлені навчальні програми, увагу до української мови, літератури, мистецтва, історії, через підтримку академічних дискусій про травматичні події та складні сторінки минулого [9; 37; 61].

Зростання частки дистанційного та змішаного навчання, масове використання цифрових платформ, хмарних сервісів,

мобільних застосунків і соціальних мереж зробили освіту залежною від цифрової інфраструктури. Водночас це породило новий спектр *кіберзагроз*. До них належать несанкціонований доступ до освітніх платформ, викрадення або знищення баз даних, розсилання шкідливого програмного забезпечення, фішингові атаки на студентів і викладачів, блокування доступу до ресурсів через DDoS-атаки, маніпулювання контентом в онлайн-курсах та електронних бібліотеках [30; 43; 44; 85].

У період війни й гібридних конфліктів кіберзагрози часто поєднуються з інформаційними, утворюючи комплексні атаки на освітню інфраструктуру й комунікаційні канали. Ідеться не лише про тимчасові збої в роботі платформ, а й про намагання завдати репутаційної шкоди інституціям, порушити довіру до системи електронних сервісів, спричинити відчуття постійної нестабільності [31; 37; 85]. Дослідження кібербезпеки у закладах вищої освіти наголошують, що університети стають мішенню для атак через наявність великих масивів персональних даних, інтелектуальної власності, доступу до наукових мереж [43; 85].

Українські та міжнародні документи, присвячені забезпеченню кібербезпеки освітнього середовища, вказують на необхідність системних стратегій захисту: розробки протоколів реагування на інциденти, підвищення цифрової грамотності учасників освітнього процесу, оновлення технічної інфраструктури, співпраці між закладами освіти, державними органами й IT-компаніями [30; 78; 82; 85]. Кібербезпека в освіті при цьому розглядається не як суто технічне питання, а як елемент ширшої стратегії інформаційної та когнітивної безпеки, нерозривно пов’язаної з формуванням довіри й відповідальності [28; 52; 63].

Гібридні загрози мають не лише інформаційний та технологічний, а й глибоко психологічний вимір. Постійна присутність теми війни, насильства, втрат, загроз у медіа, соціальних мережах та повсякденних розмовах породжує хронічну тривожність, емоційне виснаження, відчуття безсилля,

агресивність або апатію [13; 31; 57; 82]. Для молоді, яка перебуває у процесі формування ідентичності, такі стани можуть мати тривалі наслідки, впливаючи на мотивацію до навчання, здатність планувати майбутнє, довіру до дорослих та інституцій.

В освітньому середовищі *психологічні загрози* проявляються у зниженні концентрації уваги, порушенні пам'яті, труднощах із самоорганізацією, зростанні конфліктності, проявів булінгу, стигматизації внутрішньо переміщених осіб, дітей військовослужбовців чи тих, хто пережив втрати [37; 38; 57; 61]. Психологи й освітні аналітики наголошують, що у таких умовах традиційні підходи до організації навчального процесу (жорсткий академізм, домінування контролю й покарання, ігнорування емоційного стану учнів) не просто неефективні, а й можуть посилювати травматизацію [13; 57].

До психологічних загроз тісно примикають *соціальні*: *розриви в освітніх траєкторіях* через вимушену міграцію, нерівний доступ до цифрових ресурсів, посилення соціальної нерівності, втрата довоєнних соціальних мереж підтримки [37; 43; 63]. Звітні документи МОН України і міжнародних організацій відзначають, що молодь із постраждалих регіонів часто опиняється в ситуації, де освіта є мало не єдиним стабільним елементом життя, але для того, щоб виконувати цю функцію, заклади освіти мають усвідомлювати власну роль як ***простору безпеки, підтримки, діалогу*** [31; 37; 81; 82].

Психологічні та соціальні загрози взаємодіють з інформаційними й когнітивними. Людина, яка перебуває у стані хронічного стресу, тривоги, невизначеності, стає значно більш вразливою до маніпуляцій, схильнішою вірити в «простих ворогів» і «прості рішення», які обіцяють зняти напругу й повернути контроль, навіть якщо ці рішення суперечать демократичним цінностям і довгостроковим інтересам суспільства [3; 43; 57]. Саме тому сучасні підходи до політики освіти підкреслюють необхідність інтеграції психологічної

підтримки, розвиткових програм, практик турботи та взаємної солідарності в освітнє середовище як одного з центрів стійкості перед гібридними загрозами [13; 37; 57; 61].

З другого боку, слід враховувати й інституційну вразливість освітніх систем. Рішення щодо фінансування, зміни навчальних планів, кадрової політики, мовної та історичної освіти можуть ставати об'єктами цілеспрямованого зовнішнього впливу – через лобістські кампанії, інформаційний тиск, корупційні практики, використання залежності від міжнародних донорів або політичні центри [20; 28; 48; 63]. У такому разі гібридні загрози проявляються не лише в безпосередньому впливі на учасників навчального процесу, а й у трансформації самих «правил гри» в освітній політиці, що впливає на ціннісні й змістові орієнтири системи освіти на роки вперед.

Освіта стійкості: напрями формування і складові нової національної освітньої моделі

Потреба в розробленні нових моделей освіти стає однією з найважливіших стратегічних вимог сучасного етапу розвитку українського суспільства. Гібридні загрози, що поєднують інформаційний, психологічний, культурний, цифровий та політичний тиск, створюють новий тип реальності, в якій традиційні освітні підходи перестають бути достатніми [14; 23; 28]. Освіта в таких умовах вже не може функціонувати лише як система передачі знань чи виховання компетентностей. Вона мусить перетворитися на інституцію забезпечення національної, інформаційної, культурної та ціннісної безпеки, простір відтворення й захисту ідентичності та суб'єктності.

У цьому контексті формуються нові концепції, які інтегрують у собі філософію стійкості, пізнавальну автономію, розвиток критичного мислення, формування зрілої ідентичності

та відновлення соціальної суб'єктності [2; 7; 79]. Перехід від традиційної парадигми до моделі освіти, орієнтованої на безпеку, починається з усвідомлення складності сучасного світу. Дослідники «суспільства ризику» наголошують, що епоха відносної стабільності змінилася епохою постійних ризиків та непередбачуваності, в якій глобальні й локальні кризи є не винятками, а структурною характеристикою соціальної дійсності [8; 14].

З позицій філософії освіти це означає, що заклад освіти повинен навчати не лише адаптації до змін, а й здатності жити всередині них, приймати їх як частину реальності, формувати внутрішні механізми опору зовнішній агресії та культурним деформаціям. Йдеться не про звикання до загроз, а про вироблення такої життєвої позиції, в якій людина не втрачає здатності мислити, діяти, співпрацювати й відповідати за власні рішення навіть у ситуаціях невизначеності [3; 7; 13].

У рамках сучасних досліджень формується поняття «освіта стійкості» (*resilience education*), яке передбачає розвиток у здобувачів освіти здатності до рефлексії, критичного аналізу інформаційних потоків, емоційної стабільності та відповідального ставлення до цінностей [9; 15]. Освіта стійкості не протиставляє знання та безпеку, а вибудовує їх в єдину модель гармонійного розвитку, в якій знання стають передумовою критичності, а критичність – основою безпеки.

Така модель активно розвивається у країнах, що тривалий час перебувають під тиском зовнішніх загроз або внутрішньої нестабільності (Ізраїль, країни Балтії, Канада, Японія), де освіта виконує стратегічну функцію формування суспільної здатності протидіяти кризам, включаючи терористичні, інформаційні чи політичні загрози [11; 14; 30]. Україна сьогодні входить у групу держав, для яких модель освіти стійкості перестає бути інновацією та стає нагальною необхідністю, невід'ємною частиною національної безпекової стратегії [13; 24; 78].

Важливим напрямом формування моделей освіти безпеки є переосмислення самих навчальних програм. Традиційно вони будувалися за принципом лінійної передачі знань від учителя до учня. Сучасні умови вимагають переходу до інтегрованих, проблемно-орієнтованих і діалогічних програм, в яких теми демократії, прав людини, інформаційної безпеки, гібридних загроз та історичної пам'яті проходять крізь кілька навчальних предметів одночасно [11; 15; 28]. Наприклад, питання медіаграмотності можуть одночасно розглядатися на заняттях з української мови (аналіз текстів), історії (історичні фейки), інформатики (алгоритми соцмереж) та етики (маніпуляції й відповідальність).

У моделі освіти безпеки важливе місце займає медіаосвіта, яка має бути не факультативом, а структурним елементом навчальних планів [26; 28; 65]. Медіаосвіта формує навички розпізнавання фейків, аналізу медіатекстів, розуміння алгоритмічних механізмів цифрових платформ, усвідомлення ролі емоцій у перцепції інформації, розпізнавання мови ворожнечі та маніпулятивних наративів. У країнах Балтії медіаосвіта інтегрована в державні програми з національної безпеки, оскільки доведено її ефективність у зміцненні суспільної стійкості перед російською дезінформацією [14; 24].

Україна поступово рухається в цьому напрямі, однак масштаб впровадження медіаосвітніх програм поки що залишається фрагментарним і нерівномірним [28; 53]. У середньостроковій перспективі медіаосвіта має бути інтегрована в усі ключові предмети – історію, українську мову та літературу, громадянську освіту, інформатику, а також курси природничого циклу, де йдеться про інтерпретацію наукових даних, ризиків і технологічних змін [11; 26; 29].

Ще однією важливою складовою моделі освіти безпеки є психологічна освіта, що охоплює питання емоційної стійкості, саморегуляції, усвідомленості, подолання тривоги та запобігання

емоційним маніпуляціям [31; 45; 57]. Сучасні підходи, які широко використовують школи Ізраїлю, Японії, Канади, включають системні програми розвитку емоційного інтелекту, елементи когнітивно-поведінкових технік, методи зниження стресу та практики уважності. Вони забезпечують певний рівень внутрішньої стабільності молоді, що є необхідною умовою здатності до навчання та до критичного мислення в умовах постійної небезпеки [13; 15].

У випадку України ці програми мають додаткове значення, оскільки значна частина студентів та педагогів перебуває у стані постійної травматизації, спричиненої війною, вимушеною міграцією, втратою домівки або близьких [31; 38; 57]. Освіта стійкості тут неможлива без елементів *trauma-informed* підходу, коли весь освітній процес будується з урахуванням впливу травми на пам’ять, увагу, мотивацію й соціальну поведінку. Це означає, що і зміст уроків, і методи оцінювання, і стиль педагогічного спілкування мають враховувати можливу підвищену вразливість, тривожність, фрагментарність уваги, потребу в підтримці [31; 45].

Освітні моделі, орієнтовані на безпеку, мають враховувати й необхідність створення безпечного фізичного та цифрового освітнього середовища [14; 30; 44]. У реаліях сучасної України безпечний простір означає не лише укриття, протоколи цивільного захисту, облаштовані маршрути евакуації, а й захищені цифрові платформи, мінімізацію токсичного контенту, формування культури етичної цифрової взаємодії, а також створення алгоритмів реагування на кіберінциденти в закладах освіти [32; 44].

Нарешті, важливою складовою сучасної моделі освіти є інституційна автономія та демократичне управління, оскільки гібридні загрози часто націлені на підрив довіри до інституцій [20; 52; 72]. Автономні, відповідальні, відкриті до співпраці заклади освіти здатні забезпечити ефективну комунікацію,

зміцнювати довіру між учасниками освітнього процесу та формувати демократичну культуру. Йдеться про розвиток університетського самоврядування, залучення студентів до прийняття рішень, прозорість фінансових і управлінських процедур, відкриті форми звітності [28; 52].

Усі ці елементи разом становлять рамку нової парадигми – парадигми безпеково-ідентичнісної освіти, яка має стати стратегічною відповіддю на сучасні виклики. Її впровадження потребує державної підтримки, наукового супроводу, професійної підготовки педагогів і, найголовніше, суспільного усвідомлення того, що освіта є фронтом, на якому вирішується майбутнє країни.

З урахуванням наявних і майбутніх загроз, ми маємо вибудовувати систему підтримки національної гуманітарної безпеки України усіма доступними способами. Освітянське середовище є потужним чинником впливу та інструментом національної гуманітарної безпеки країни як простір, де формується свідомість молоді.

Усвідомлюючи відповідальність освіти перед суспільством, Черкаський державний технологічний університет є осередком, який всіляко підтримує формування національно свідомого, патріотичного громадянина, що уміє протистояти загрозам національній безпеці країни.

Для досягнення цієї мети університет залучає як освітні, так і виховні можливості. По перше, формування національно свідомого громадянина задекларованe у Стратегії розвитку університету. По друге, Черкаський державний технологічний університет зініціював та послідовно упроваджує регіональну програму «Вчись, працюй, живи на Черкащині», що пропагує важливість місцевого економічного та освітнього розвитку саме для молоді. По третє, елементи гуманітарної безпеки наявні в освітніх компонентах гуманітарного блоку навчальних дисциплін – як вибіркових, так і фахових, а з поточного року кафедра

філософських, політичних і психологічних студій проводить підготовку студентів за освітньою програмою «Політична та інформаційна безпека», яка надалі отримала розвиток в освітній програмі «Політичні та інформаційні процеси», які мають на меті готувати фахівців для боротьби з гібридними ворожими загрозами, інформаційними викликами, попереджати й ліквідовувати фейкові вкиди на державному рівні.

Окрім того, викладацький та студентський склад факультету гуманітарних технологій уже декілька років поспіль долучений до міжнародної програми «Мир у цифровий час», яка просуває ідеї медіаграмотності та вчить інфогігієні під час коротких семінарів і довгострокових прикладних тренінгів, до яких долучаються всі охочі.

Кожна кафедра факультету, кожна освітня програма так чи інакше пропагує національну гуманітарну безпекову компоненту серед молоді та громади загалом: кафедра історії та права проводить правові та історичні конкурси, конференції, круглі столи, де озвучує історичну правду та спонукає молодь до пошукових розвідок; кафедра філософських, політичних та інформаційних студій у своїх численних проєктах розвиває критичне і креативне мислення; кафедри філологічної підготовки – кафедра прикладної лінгвістики та перекладу і кафедра іноземних мов та міжнародної комунікації, разом із кафедрою української мови та загального мовознавства – навчають використовувати силу слова, як українського, так і іноземного, для розбудови держави; кафедра соціального забезпечення вчить емпатії і вмінню вирішувати гуманітарні проблеми громадянина в економічному й соціальному просторі нашої держави; кафедри дизайну та графічного дизайну відстоюють мистецькі національні інтереси в національному й міжнародному просторі, а психологічні освітні програми допомагають сформувати психологічно здорову стійку націю, здатну протистояти будь-яким негативним впливам ззовні і зсередини.

Висновки

Як показало дослідження, проблематика філософії освіти, її ролі й місця в забезпеченні національної безпеки держави в умовах сучасних викликів, зокрема воєнних дій і загроз, є актуальною і перебуває в полі зору вітчизняних [34; 36; 38–40] та зарубіжних [75; 77; 27] науковців, адже забезпечення національної безпеки безпосередньо залежить від освітньої підготовки молоді, її політичної культури та професіоналізму.

Попри численні труднощі, українська система освіти демонструє високий рівень стійкості. Багато закладів змогли адаптуватися до реалій війни, використовуючи цифрову інфраструктуру, міжнародні програми підтримки, партнерства з університетами Європи та США. Університети розширили онлайн-курси, впровадили змішані формати, створили осередки психологічної допомоги та підтримки студентів. Разом з тим, різниця в умовах роботи між регіонами призводить до нерівномірного доступу до якісної освіти – університети на заході та в центрі країни зберігають або навіть збільшують кількість студентів, тоді як установи на півдні та сході стикаються зі значними втратами контингенту і матеріально-технічної бази.

Отже, захист і трансформаційне відновлення національної системи освіти вважаємо одним із пріоритетних напрямів діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки України. Питання довгострокової відбудови освітньої системи є ключовим для майбутнього України. Потрібні комплексні заходи, що поєднають відновлення інфраструктури, подолання освітніх втрат, повернення викладачів та студентів, підвищення фінансування, розвиток наукових центрів та інтеграцію у європейський академічний простір. Міжнародна допомога відіграє критично важливу роль, адже без зовнішньої підтримки повноцінне відновлення галузі буде надзвичайно тривалим.

Сучасні виклики вимагають цілісного підходу до воєнних загроз освітньому полю України, що включає негайну

гуманітарну підтримку, дипломатичні зусилля, захист цивільної інфраструктури, а також системне планування післявоєнного відновлення. Враховуючи задачі інфраструктурного й змістового відновлення національної системи освіти в руслі світових тенденцій економічного і суспільного розвитку, варто звернути увагу на інноваційний потенціал міждисциплінарного підходу, що вважається продуктивним в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів [34].

Таким чином, майбутнє української освіти визначатиметься здатністю держави та суспільства подолати наслідки війни та створити умови для сталого функціонування закладів освіти. Зволікання або неузгодженість дій можуть призвести до незворотної втрати людського капіталу, посилення соціальної нерівності й поглиблення регіональної нестабільності. Проте продемонстрована стійкість української освітньої системи й надалі залишається одним із ключових ресурсів для відродження країни та її майбутнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Г. Vita activa, або Про активне життя. Київ : Дух і Літера, 2019. 384 с.
2. Бауман З. Текуча сучасність. Київ : Критика, 2020. 224 с.
3. Бек У. Суспільство ризику: на шляху до іншої модерності. Київ : Критика, 2021. 384 с.
4. Бєлкін А. Освіта в умовах інформаційних війн. *Філософія освіти*. 2021. № 2. С. 77–89.
5. Бодріяр Ж. Дух тероризму. Київ : Основи, 2020. 108 с.
6. В Україні завершилась вступна кампанія: скільки студентів зарахували до вишів і коледжів. *РБК-Україна* : вебсайт. URL: https://salo.li/afdB6Bb (дата звернення: 15.11.2025).
7. Габермас Ю. Демократія, розум і дискурс. Київ : Темпора, 2021. 312 с.
8. Гідденс Е. Наслідки модерності. Київ : КМ Academia, 2020. 240 с.
9. Грицак Я. Подолати минуле. Київ : Портал, 2021. 320 с.
10. Гуревич П. Ідентичність у глобалізованому світі. *Соц. філософія*. 2020. № 1. С. 45–58.

11. Декларація медіаграмотності ЮНЕСКО. 2020. URL: https://unesco.org (дата звернення: 17.11.2025).
12. Державна служба статистики України : вебсайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 15.11.2025).
13. Дроздовський Д. Філософія війни і миру. Київ : Смолоскип, 2022. 248 с.
14. Єрмоленко А. Комунікативний розум і сучасна демократія. *Філософська думка*. 2019. № 3. С. 12–25.
15. Запорожченко О. Ідентичність особистості в інформаційному суспільстві. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/865bb017-5956-4ef8-bf4b-d4b6988df5fa (дата звернення: 17.11.2025).
16. Збитки від війни. *Юридична практика*: газета українських юристів : вебсайт. URL: https://salo.li/dd30d68 (дата звернення: 15.11.2025).
17. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні – Р16: опитування загального населення. Раунд 16. Квітень 2024. *International Organization for Migration* : вебсайт. URL: https://salo.li/18445B5 (дата звернення: 15.11.2025).
18. Каменчук Т. Державна політика у сфері інформаційної безпеки. *Politicus*. 2025. URL: https://politicus.od.ua/1_2025/9.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
19. Кастельс М. Влада комунікації. Київ : Основи, 2020. 656 с.
20. Кисельов О. Гібридні загрози та гуманітарна безпека. *Стратегічні пріоритети*. 2022. № 1. С. 33–41.
21. Кількість загиблих та поранених цивільних осіб в Україні у липні 2025 року досягла місячного максимуму за останні три роки. *Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні* : вебсайт. URL: https://salo.li/6b53cE3 (дата звернення: 15.11.2025).
22. Кімлічка В. Політика та ідентичність. Львів : Вид-во УКУ, 2021. 296 с.
23. Кузьо Т. Україна: демократія, національна ідентичність та зовнішня політика. Київ : Дух і Літера, 2020.
24. Кулешов О. Національна ідентичність у період криз. *Гуманітарний часопис*. 2020. № 4. С. 72–85.
25. Литвин С. Глобальні ризики та освіта. *Педагогічний дискурс*. 2021. № 30. С. 58–65.
26. Ліпман М. Психологія критичного мислення. Київ : Наш Формат, 2021. 272 с.
27. Макінтайр Е. After Virtue / Після чесноти. Львів : Вид-во УКУ, 2021. 338 с.
28. Маркусь В. Філософія безпеки. Львів : Астролябія, 2020. 304 с.

29. Мельник Т. Освіта і критичне мислення в часи інформаційних війн. *Освіта і суспільство*. 2022. № 2. С. 19–27.
30. МОН України. Кібербезпека освітнього середовища: рекомендації. 2024. URL: https://mon.gov.ua (дата звернення: 17.11.2025).
31. МОН України. Освіта під час війни: аналітичний звіт 2023. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zvit-osvita-pid-chas-viyny.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
32. Новак В. Ідентичність як філософська проблема. *Вісник НАН України.* 2019. № 3. С. 41–52.
33. Оніщенко О. Глобалізація та виклики для освітньої політики. *Публічне управління*. 2020. № 4. С. 14–22.
34. ООН: В Україні зростає кількість внутрішньо переміщених осіб. *У фокусі* : вебсайт. URL: https://salo.li/475B69F (дата звернення: 15.11.2025).
35. Опачко М. В. Філософія сучасної освіти. Ужгород : УжНУ, 2019. 60 с.
36. Опачко М. В., Дешко Н. В. Тенденції розвитку вищої школи України у контексті сучасних викликів. *Сучасні досягнення в науці та освіті* : зб. пр. XVIII Міжнар. наук. конф., м. Нетанія (Ізраїль), 13–20 верес. 2023 р. Хмельницький : ХНУ, 2023. С. 67–70. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/14476
37. Освіта в умовах воєнного стану: виклики та ризики / ДНПБ ім. Сухомлинського. 2024. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Education_under_martial_law-2024.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
38. Павленко Р. Трансформація освіти в умовах війни. *Педагогічні науки*. 2023. № 65. С. 95–103.
39. Панфілов О. Ю., Савченко, О. О. Освіта як чинник забезпечення національної безпеки держави. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. Вип. 1(48). С. 146–159. URL: https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224807
40. Понад мільйон українських дошкільнят та мільйон школярів перебувають за кордоном. Як зберегти зв’язок з Україною? *Освітній омбудсмен України* : вебсайт. URL: https://salo.li/842b9AE (дата звернення: 15.11.2025).
41. Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників : Закон України від 6 жовт. 2016 р. № 1662-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1662-19#Text (дата звернення: 15.11.2025).

42. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#n10 (дата звернення: 15.11.2025).
43. Продан В. Освіта в умовах війни та надзвичайних ситуацій. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2023_78(1)__22 (дата звернення: 17.11.2025).
44. Резніченко І. Інформаційна безпека держави. *Безпека і право*. 2021. № 2. С. 7–15.
45. Рікер П. Пам'ять, історія, забуття. Київ : Дух і Літера, 2020. 612 с.
46. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2021 рік / за заг. ред. С. Квіта. Київ : Нац. агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2022. 232 с.
47. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ : аналіт. доп. Центру Разумкова / О. Пищуліна та ін. Київ : Заповіт, 2018. 368 с.
48. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за ред. В. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/gorbulin-mono.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
49. Сергієнко М. Політика пам'яті як інструмент формування ідентичності. *Українознавство*. 2020. № 4. С. 101–112.
50. Сидоренко Л. Освітня безпека: теоретичний дискурс. *Філософія освіти*. 2021. № 1. С. 29–38.
51. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. Київ : Медуза, 2022. 480 с.
52. Стокер Г. Довіра, держава та суспільство. Львів : Вид-во УКУ, 2020. 210 с.
53. Стратегія інформаційної безпеки України. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата звернення: 17.11.2025).
54. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. *Міністерство освіти і науки України* : вебсайт. URL: https://salo.li/49b390B (дата звернення: 15.11.2025).
55. Студентська міграція в західні університети: скільки українців виїхали протягом 2008–2023 років і куди. *Вокс Україна* : вебсайт. URL: https://salo.li/Ff38486 (дата звернення: 15.11.2025).
56. Тейлор Ч. Джерела сучасної ідентичності. Київ : Дух і Літера, 2021. 608 с.
57. Титаренко Т. Психологічні ресурси особистості в умовах війни. *Психологія і суспільство*. 2022. № 3. С. 127–137.
58. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Вид. Жупанського, 2020. 560 с.
59. У 2025 році майже кожен третій українець потребує гуманітарної допомоги. *Zmina: центр прав людини* : вебсайт. URL: https://salo.li/C0DFcd2 (дата звернення: 15.11.2025).

60. У МОН розповіли, скільки шкіл в Україні працюють повністю онлайн/дистанційно. *24 освіта* : веб-сайт. URL: https://salo.li/cEa6085 (дата звернення: 15.11.2025).
61. Українська освіта в умовах війни : монографія / С. О. Терепищий та ін. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2020. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/33758/1/Ukrainian_education_2020.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
62. Філософія освіти в умовах сучасних викликів: цінності, стратегії, інноваційні практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф., присвяч. Всесвітньому дню філософії, м. Полтава, 20 листоп. 2024 р. / упоряд. : Т. О. Бондар, В. Ю. Стрельніков, Н. П. Шаповалова. Полтава : ПАНО, 2024. 209 с. URL: https://pano.pl.ua/vidannya-pano-2/
63. Фурман А. Освітня стратегія держави у період криз. *Публічне адміністрування*. 2023. № 1. С. 22–35.
64. Хома М. Комунікація та дезінформація. *Гуманітарика*. 2021. № 2. С. 51–61.
65. Хохліна О. Критичне мислення в освіті. *Освітологічний дискурс*. 2019. № 4. С. 74–82.
66. Через війну понад 25% українських дітей позбавлені повноцінної шкільної освіти. *Texty.org.ua*: незалежне видання : вебсайт. URL: https://salo.li/9e6Eb40 (дата звернення: 15.11.2025).
67. Шевчук А., Предместніков О. Філософія інформаційної війни. URL: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/2084 (дата звернення: 17.11.2025).
68. Шинкарук В. Національна безпека і гуманітарний простір. *Стратегічні пріоритети*. 2020. № 2. С. 16–27.
69. «Школа офлайн»: як держава планує повернути 300 тисяч дітей до очного навчання. *Міністерство освіти і науки України* : вебсайт. URL: https://salo.li/ffd1266 (дата звернення: 15.11.2025).
70. Шостаківська Н., Гайдамака М. Уроки гібридної війни для вищої освіти України. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/35112/2/MCTD_2021_Shostakivska.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
71. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 4. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/yavorskaya.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
72. Ярмоленко І. Освіта та суспільна довіра. *Філософія і культура*. 2021. № 11. С. 98–105.
73. Ясперс К. Ідея університету. Київ : Дух і Літера, 2020. 144 с.
74. Alawadhi H. The effects of war on the quality of higher education in Yemen: Scholars' perspectives. *International Journal of Educational*

Development. 2024. No. 108. URL: https://doi.org TO.1016/ j.ijedudev.2O24.103058
75. Fragile States Index Annual Report. Washington, 2023. 61 p.
76. Hussien H. H., Ahmed R. H. The humanitarian crisis in Sudan: Multifaceted impacts of armed conflict on health, education, and displacement. *Sociological Research and Innovation*. 2025. No. 3(1). P. 76–99. URL: https://doi.org 10.32350/sri.31.04
77. Milton S. Syrian higher education during conflict: Survival, protection, and regime security. *International Journal of Educational Development.* 2019. No. 64. P. 38–47. URL: https://doi.org 10.1016/ j.ijedudev.2018.11.003
78. OECD. Education at a glance 2023. URL: https://www.oecd.org/ education/education-at-a-glance/ (date of access: 17.11.2025).
79. Peterson R. Hybrid warfare and society. URL: https://routledge.com (date of access: 17.11.2025).
80. Soroka G. Information warfare in Eastern Europe. Bloomsbury, 2021. URL: https://bloomsbury.com (date of access: 17.11.2025).
81. UNESCO. Education in emergencies: Global report 2023. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000401200 (date of access: 17.11.2025).
82. UNICEF. Education in crisis situations: Report 2023. URL: https://unicef.org (date of access: 17.11.2025).
83. United Nations. Global risk report 2024. URL: https://un.org (date of access: 17.11.2025).
84. Zub M. Identity in digital era. URL: https://ucu.edu.ua/assets/pdf/ identity_digital_era_zub.pdf (date of access: 17.11.2025).
85. Zybin S. Cybersecurity in Ukrainian higher education. *EduWeb.* 2025. No. 2. P. 39–47.

2.7. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЯК СКЛАДОВА ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Людмила ВОВКОЧИН

Психологічне забезпечення професійної діяльності в освіті: загальні положення

Сучасний етап розвитку українського суспільства супроводжується глибокими соціальними трансформаціями, військовими подіями, кризами і загостренням гуманітарних ризиків. За цих умов освіта постає не лише як інституція знань, а як важливий елемент гуманітарної безпеки держави – простір, де формується свідомість, цінності та соціальна стійкість громадян [8].

Гуманітарна безпека системи освіти безпосередньо пов’язана із психологічним благополуччям її учасників – педагогів, учнів, батьків, управлінців. Від рівня психоемоційної стабільності освітян залежать якість освітнього процесу, ефективність комунікації, здатність до інноваційної діяльності та професійного розвитку [9].

Розглянемо детальніше поняття психологічного забезпечення в освітньому дискурсі. Методологія нашого дослідження ґрунтується на системному, діяльнісному, аксіологічному та гуманістичному підходах. У сучасних умовах доцільно застосовувати інтегративний підхід, який поєднує методи психології праці, освітньої психології та психології безпеки.

Психологічне забезпечення професійної діяльності (ПЗПД) – це система науково обґрунтованих заходів, спрямованих на оптимізацію психічного стану, підтримку професійного функціонування і розвиток особистісних ресурсів працівника [8]. Його мета – гармонізація взаємодії особистості з професійним середовищем, попередження дезадаптації та забезпечення ефективної реалізації трудових функцій.

Психологічне забезпечення професійної діяльності в освіті спрямоване на створення умов, за яких людина може реалізовувати професійні функції без шкоди для психічного здоров'я, підтримуючи високу продуктивність і мотивацію до праці. Це поняття охоплює як індивідуальні аспекти (саморегуляцію, професійну компетентність, емоційний інтелект), так і організаційні – формування сприятливого соціально-психологічного клімату, налагодження систем підтримки, профілактику конфліктів і вигорання [2].

Міжнародні підходи до надання психологічної підтримки в гуманітарних ситуаціях класифікують інтервенції на рівні широких суспільних практик, послуг спеціалізованої допомоги та індивідуальних терапевтичних втручань. Концепція MHPSS (mental health and psychosocial support) формує рамки дій у кризах – від просвітництва та заходів зі зниження ризиків до організації доступу до спеціалізованої психіатричної допомоги. Для освітньої сфери ці підходи адаптовані через моделі комплексної підтримки, що передбачають навчання персоналу, алгоритми виявлення ризиків, маршрутизацію та мережеві механізми співпраці з медичними і соціальними службами [14].

В Україні останніми роками спостерігається інтенсифікація створення психологічних служб у системі освіти, формування методичних рекомендацій та центрів підтримки, зокрема ініціативи Національної академії педагогічних наук, спеціалізованих посібників та програм для освітян. Практичні

документи визначають завдання психологічної служби у школі та інших закладах освіти: психодіагностика, консультування, супровід у кризах, підготовка педагогів до розпізнавання ментальних проблем та маршрутизація випадків для професійної допомоги. Ці інституційні зміни є ключовими для інтегрування ПЗПД у систему гуманітарної безпеки.

До структури психологічного забезпечення входять такі компоненти:

1. *Діагностичний* – виявлення психоемоційних станів, професійних ресурсів і ризиків.
2. *Профілактичний* – запобігання деструктивним процесам у професійному середовищі.
3. *Корекційно-реабілітаційний* – допомога в подоланні наслідків професійних стресів і криз.
4. *Розвивальний* – формування психологічної стійкості, компетентності, емоційної культури.

Психологічне забезпечення у контексті професійного здоров'я. Поняття професійного здоров'я педагогічного працівника охоплює не лише фізичні, а й психологічні параметри, зокрема рівень емоційної стабільності, задоволеність працею, самореалізацію, почуття компетентності [5]. Відповідно, психологічне забезпечення стає важливим інструментом збереження професійного здоров'я як передумови гуманітарної безпеки освіти. По-перше, це збереження робочого потенціалу освітян. Адже підтримка психічного здоров'я викладачів і адміністраторів знижує ризики професійного вигорання, звільнень та зниження якості освіти, що прямо впливає на здатність системи освіти виконувати свої соціальні функції під час кризи. По-друге, фіксується зниження вторинних гуманітарних втрат. Своєчасна психосоціальна допомога в освітніх закладах мінімізує довгострокові наслідки травми в дітей та підлітків, що має мультиплікаторний ефект на суспільну стабільність. По-третє, це сприяння соціальній

згуртованості та громадянській стійкості. Освітні установи, які забезпечують психологічну підтримку, стають центрами локальної підтримки, зміцнюють довіру і взаємодопомогу у громадах.

Ці аргументи підкріплюються емпіричними звітами й аналітичними матеріалами як міжнародних організацій, так і українських інституцій, що фіксують ефективність комплексного підходу до психосоціальної підтримки в освітньому контексті.

Гуманітарна безпека системи освіти: психологічний вимір

Гуманітарна безпека – це стан захищеності особистості, суспільства та держави від загроз духовного, культурного, інформаційного та психологічного характеру [12]. У системі освіти вона виявляється як здатність навчального середовища забезпечувати розвиток особистості, підтримку її гідності, психічного здоров'я та культурної ідентичності.

Розглянемо освіту як ***інституційний компонент гуманітарної безпеки.*** Освіта формує духовно-моральні основи нації, сприяє відтворенню соціального капіталу, розвиває критичне мислення і стійкість до маніпуляцій. У періоди соціальних криз саме освітні заклади стають центрами стабільності й психологічної підтримки громад.

Одним із ключових показників гуманітарної безпеки є стан психічного здоров'я громадян. Підтримка психологічного благополуччя в освіті не лише дає можливість запобігти професійним і особистісним деформаціям, а й сприяє формуванню культури довіри, толерантності, взаємоповаги.

У сучасних умовах соціальних трансформацій, інформаційних викликів та воєнно-політичних загроз проблема гуманітарної безпеки набуває особливої актуальності. Вона

безпосередньо пов’язана з питаннями духовного, морального, культурного та психологічного добробуту особистості й суспільства. Психологічний вимір гуманітарної безпеки є одним із ключових, адже саме психологічні чинники визначають стійкість людини до деструктивних впливів, здатність зберігати внутрішню рівновагу, національну ідентичність і ціннісні орієнтації [2; 8].

Психологічний вимір гуманітарної безпеки відображає стан і механізми збереження психологічної стабільності, психічного здоров’я та соціально-психологічної цілісності людини у контексті суспільних змін. Йдеться про здатність особистості протистояти інформаційним маніпуляціям, психологічному тиску, травматичним подіям і деструктивним соціальним впливам [9].

З позиції системного підходу, психологічна складова гуманітарної безпеки охоплює:

1) *індивідуальний рівень* – захист внутрішнього світу людини, її свідомості, емоційної сфери, ідентичності;

2) *соціально-груповий рівень* – підтримку позитивного соціально-психологічного клімату, згуртованості, довіри у суспільстві;

3) *національно-культурний рівень* – формування колективної свідомості, ціннісних орієнтацій, морально-етичних засад суспільного життя [5].

Таким чином, психологічна безпека – важлива складова гуманітарної безпеки, що забезпечує сталість психічного функціонування індивіда та суспільства загалом.

Психологічна безпека особистості розглядається як стан захищеності внутрішнього світу людини від руйнівних зовнішніх і внутрішніх впливів, який забезпечує відчуття суб’єктності, цінності, цілісності та життєвої компетентності [12]. На думку С. Д. Максименка, безпечне психологічне середовище є

необхідною умовою для самореалізації, розвитку духовного потенціалу й формування зрілої особистості [6]. У системі гуманітарної безпеки саме психологічна стійкість людини стає чинником, який протидіє дегуманізації, цинізму, втраті сенсу життя та соціальній апатії.

Сучасна психологічна наука розглядає гуманітарну безпеку не лише як соціальну категорію, а й як психологічну якість суспільства, що виявляється у здатності забезпечувати довіру, емпатію, солідарність, діалог культур і повагу до людської гідності [1]. Ці риси формують основу колективного психологічного імунітету суспільства, який є бар'єром проти маніпуляцій, інформаційної агресії, деструктивних ідеологій та пропаганди насильства.

Психологічні загрози гуманітарній безпеці. До основних психологічних загроз гуманітарній безпеці належать:

- інформаційно-психологічний вплив, спрямований на маніпулювання свідомістю та підрив критичного мислення;
- емоційне виснаження та стресові розлади унаслідок воєнних подій, соціальної нестабільності, пандемій;
- криза ідентичності – втрата почуття належності до культурних і моральних цінностей;
- зниження рівня довіри в соціумі, поширення агресії, ненависті, міжгрупової ворожнечі [3; 4].

З метою нейтралізації цих загроз психологічна складова гуманітарної безпеки передбачає розвиток системи психологічної підтримки населення, формування культури ментального здоров'я, розвиток емоційного інтелекту та соціальної компетентності.

Психологічні механізми забезпечення гуманітарної безпеки. До ключових психологічних механізмів належать:

- формування національної ідентичності як чинника психологічної стійкості та згуртованості нації;

- підвищення рівня психологічної культури населення, що сприяє усвідомленому сприйняттю інформації та розвитку критичного мислення;
- розвиток психологічної освіти як інструменту гуманізації суспільних відносин;
- створення психологічно безпечного освітнього простору, що формує толерантність, емпатію, духовні цінності;
- психологічна підтримка осіб, постраждалих від стресових і травматичних подій, для збереження соціальної адаптивності та життєстійкості [4, 7].

Ці механізми забезпечують не лише індивідуальну психічну стабільність, а й суспільну гармонію, яка є передумовою національної гуманітарної безпеки.

Отже, психологічний вимір гуманітарної безпеки – це інтеграційний простір, в якому поєднуються духовні, моральні та психічні чинники життєдіяльності людини. Він визначає здатність особистості й суспільства протистояти деструктивним впливам, зберігати ідентичність, психологічне здоров'я та моральну цілісність [11, 13]. Зміцнення гуманітарної безпеки можливе лише за умови розвитку психологічної культури, впровадження системи психологічного забезпечення у сферу освіти, управління, комунікації та соціальної взаємодії.

Взаємозв'язок психологічного забезпечення і гуманітарної безпеки. Психологічне забезпечення – це системний механізм реалізації гуманітарної безпеки в освіті, який формує стабільність функціонування освітніх закладів, збереження психічного здоров'я працівників, профілактику соціально-психологічних ризиків (агресії, вигорання, деструкцій у колективах), розвиток гуманістичних цінностей і психологічної культури.

В умовах воєнних дій і постстресових наслідків для суспільства значення психологічного забезпечення різко зростає. Воно стає не лише засобом індивідуального захисту, а й чинником суспільної стійкості.

Модель психологічного забезпечення професійної діяльності в освіті

Пропонується чотирирівнева модель психологічного забезпечення професійної діяльності (ПЗПД), ключовими принципами якої є: системність, гуманізм, конфіденційність, наукова обґрунтованість, доступність допомоги.

Модель ґрунтується на системному підході до аналізу особистості фахівця, умов його діяльності та соціокультурного контексту, в якому формується та реалізується професійна поведінка. Вона передбачає поетапне забезпечення психологічної стабільності, адаптації, розвитку і безпеки людини в гуманітарному просторі:

1. Особистісно-психологічний рівень спрямований на вивчення, розвиток і підтримку психологічних ресурсів конкретної особистості.

Основними завданнями першого рівня є:

- діагностика індивідуально-психологічних особливостей, темпераменту, характеру, емоційної стійкості;
- формування стресостійкості, самоусвідомлення, внутрішньої мотивації та ціннісних орієнтацій;
- психологічна профілактика деструктивних станів (вигорання, тривожності, агресії).

Результат спрямований на оптимальний психологічний стан, який забезпечує ефективну професійну діяльність та збереження особистісної цілісності.

2. Професійно-діяльнісний рівень орієнтований на забезпечення психологічних умов ефективності й безпеки професійної діяльності.

Основні завдання другого рівня:

- професійний відбір, адаптація та підготовка фахівців;
- розвиток професійно важливих якостей (увага, комунікативність, відповідальність, рішучість);

- створення психологічно безпечного середовища праці;
- тренінги, коучинг, супервізія та психологічний супровід у процесі роботи.

У результаті отримуємо забезпечення високої професійної надійності, ефективності та психологічної безпеки персоналу.

3. Організаційно-соціальний рівень охоплює психологічні механізми функціонування організації як соціальної системи. Основними завданнями третього рівня є:

- формування сприятливого соціально-психологічного клімату;
- профілактика конфліктів і криз у колективі;
- розвиток корпоративної культури гуманітарної безпеки;
- психологічна підтримка керівників та управлінських команд.

Як результат отримаємо гармонізацію міжособистісних стосунків, підвищення згуртованості й довіри, що сприяє стабільності системи безпеки.

4. Соціокультурно-гуманітарний рівень відображає інтеграцію психологічного забезпечення у ширший контекст гуманітарної безпеки суспільства.

Основні завдання четвертого рівня:

- розвиток гуманістичних цінностей, морально-етичних норм і громадянської відповідальності;
- формування психологічної культури населення;
- інформаційно-психологічна безпека (протидія маніпуляціям, дезінформації, пропаганді);
- підтримка соціальної згуртованості, толерантності, міжкультурного діалогу.

Результатом стане забезпечення стійкості гуманітарного простору, психологічного добробуту громадян і національної безпеки загалом.

Отже, чотирирівнева модель демонструє системність і багатовимірність психологічного забезпечення – від

індивідуальної стабільності особистості до безпеки суспільства. Вона дає змогу поєднати особистісно-орієнтований, професійний, організаційний та соціокультурний виміри в єдину систему підтримки гуманітарної безпеки.

Функції психологічного забезпечення освітнього процесу в системі освіти

Психологічне забезпечення освітнього процесу є системою науково обґрунтованих заходів, спрямованих на створення психологічно безпечного, розвивального та гуманістично орієнтованого освітнього середовища. Воно є складовою частиною гуманітарної безпеки суспільства, оскільки сприяє формуванню психологічної культури особистості, розвитку емоційного інтелекту, соціальної компетентності й здатності до конструктивної взаємодії (як основи життєдіяльності, за К. Роджерсом) [10]. Основою ефективного функціонування системи психологічного забезпечення є реалізація її ключових функцій, які відображають різні аспекти впливу психологічної науки на освітню практику:

1. Діагностична функція передбачає системне вивчення психологічних особливостей учасників освітнього процесу – учнів, студентів, педагогів, керівників освітніх закладів. Її зміст полягає у виявленні індивідуально-типологічних властивостей, рівня розвитку когнітивної, емоційно-вольової та мотиваційної сфер, а також у визначенні чинників, що впливають на успішність навчання й професійне становлення. Діагностика дає можливість здійснювати науково обґрунтований відбір освітніх технологій, форм навчання та виховання, адаптованих до особистісних особливостей суб'єктів освіти. Таким чином, вона є базою для прийняття управлінських рішень у системі освітньої політики закладу.

2. Прогностична функція спрямована на передбачення динаміки психологічного розвитку особистості, визначення

можливих ризиків і труднощів у процесі навчання, соціалізації чи професійного самовизначення. Психологічне прогнозування дає можливість формувати індивідуальні освітні траєкторії, планувати програми підтримки, профілактики та розвитку. Завдяки цьому педагогічна система набуває випереджувального характеру як здатність своєчасно реагувати на зміни у поведінці, мотивації та міжособистісних відносинах.

3. Корекційно-розвивальна функція спрямована на усунення або зменшення негативних психологічних проявів, які можуть перешкоджати повноцінному розвитку та ефективній навчальній діяльності. Психологічна корекція передбачає індивідуальну або групову роботу з учнями, студентами, педагогами щодо гармонізації емоційної сфери, формування адекватної самооцінки, розвитку навичок саморегуляції, асертивності, емпатії. Розвивальний аспект включає стимулювання творчого потенціалу, пізнавальної активності, соціальної зрілості та психологічної готовності до професійного самовизначення.

4. Профілактична функція полягає у запобіганні дезадаптації, емоційному вигоранню, конфліктам, девіантній поведінці та іншим деструктивним психічним явищам в освітньому середовищі. Психологічна профілактика передбачає створення умов для збереження психічного здоров’я, розвитку позитивної самооцінки, формування стресостійкості, толерантності. У контексті гуманітарної безпеки профілактика виконує також функцію захисту психіки від інформаційного перевантаження, маніпулятивних впливів та соціально-психологічних загроз.

5. Консультативна функція спрямована на надання допомоги учасникам освітнього процесу у вирішенні психологічних, міжособистісних і професійних проблем. Психологічне консультування допомагає педагогам оптимізувати стиль спілкування з учнями, розв’язувати конфліктні ситуації, підвищувати рівень педагогічної рефлексії. Для учнів і студентів консультації сприяють розвитку самопізнання, самоприйняття та формуванню навичок ефективної комунікації.

6. Освітньо-просвітницька функція полягає у поширенні психологічних знань серед учасників освітнього процесу. Йдеться про формування психологічної культури, підвищення обізнаності щодо закономірностей розвитку особистості, психології спілкування, конфліктології, управління емоціями тощо. Завдяки реалізації цієї функції освітнє середовище стає простором особистісного зростання, гуманізації взаємовідносин і розвитку суб'єктності кожного учасника навчально-виховного процесу.

7. Організаційно-методична функція полягає у створенні системи методичного супроводу психологічної служби освіти: розробці програм, рекомендацій, методичних матеріалів, проведенні моніторингу ефективності психологічних заходів. Вона забезпечує інтеграцію психологічного підходу в усі ланки освітнього процесу та сприяє підвищенню його науково-методичного рівня.

Функції психологічного забезпечення в системі освіти є взаємопов'язаними і формують єдину систему підтримки розвитку особистості. Їх реалізація сприяє гармонізації відносин між учасниками освітнього процесу, забезпеченню психологічного благополуччя, формуванню безпечного освітнього простору та зростанню гуманітарної безпеки суспільства.

Практичні рекомендації щодо реалізації психологічного забезпечення освітнього процесу

Практичні рекомендації щодо реалізації психологічного забезпечення освітнього процесу у контексті гуманітарної безпеки держави мають системно охоплювати організаційно-управлінський, методичний, і кадровий рівні.

Організаційно-управлінський рівень реалізується через:

– ***інституціоналізацію психологічних служб,*** забезпечення в кожному закладі освіти (або на рівні округу/регіону) доступності

фахівців з психічного здоров'я; чітка регламентація завдань і повноважень;

– ***розробку протоколів реагування:*** алгоритми дій у випадку кризових подій (терористичні акти, масові обстріли, евакуації), включно з маршрутизацією осіб для отримання спеціалізованої допомоги, а також через фінансову та кадрову підтримку: створення штатних посад психологів/психотерапевтів, забезпечення ресурсів для навчання й супервізії.

Методичний і кадровий рівень полягає у ***підготовці й підвищенні кваліфікації*** педагогічного персоналу з елементами першої психологічної допомоги, розпізнаванні ознак травми, основ стресменеджменту; супервізії та професійній підтримці психологів для запобігання вторинній травматизації фахівців і підвищення якості інтервенцій.

Практичні інструменти й програми: регулярний скринінг психічного здоров'я за стандартизованими інструментами; створення електронних реєстрів випадків для аналізу; програми групової підтримки (психоедукація, тренінги з розвитку копінг-ресурсів, групи взаємопідтримки) та інформаційні кампанії щодо ментального здоров'я для батьків, учнів і громади.

Ефективність впровадження освітнього коучингу в системі забезпечення гуманітарної безпеки закладу вищої освіти

Сучасна система вищої освіти, яка функціонує в умовах соціальної нестабільності, швидких культурних трансформацій, інформаційних перевантажень та зростання психологічних ризиків для особистості, має охоплювати увесь комплекс соціально-психологічних, культурних, етичних та освітніх чинників задля забезпечення гармонійного розвитку особистості,

її психологічної стійкості, ціннісних орієнтацій та здатності до конструктивної взаємодії.

Освітній коучинг є одним із перспективних напрямів реалізації принципів гуманітарної безпеки у сучасному університетському середовищі. Його впровадження дає змогу трансформувати традиційну модель навчання у партнерську взаємодію між викладачем і студентом, спрямовану на розвиток автономності, відповідальності та рефлексивності суб'єктів освітнього процесу.

Освітній коучинг розглядається як ***інтерактивна технологія педагогічної підтримки***, що сприяє розкриттю потенціалу здобувачів освіти, формуванню їхньої суб'єктності та здатності до саморозвитку. У контексті гуманітарної безпеки ця технологія – функціональний інструмент профілактики психологічних ризиків, розвитку стресостійкості, формування позитивної академічної культури та підтримки психологічного здоров'я студентів.

Гуманітарна безпека університетського середовища передбачає створення умов, у яких особистість студента може реалізувати свій потенціал без загроз для психологічного здоров'я, соціальної ідентичності та ціннісних орієнтацій. У цьому контексті освітній коучинг виконує кілька важливих функцій:

1. Розвиток суб'єктності здобувачів освіти.

Коучингові технології стимулюють активну позицію студента у навчальному процесі, формують здатність до самостійного прийняття рішень, планування освітньої траєкторії та відповідальності за результати власної діяльності.

2. Підтримка психологічної стійкості.

Коучинг сприяє розвитку навичок саморегуляції, подолання стресових ситуацій та адаптації до складних соціальних умов. Це особливо актуально в умовах суспільних криз, коли студенти потребують додаткових ресурсів психологічної підтримки.

3. Формування культури конструктивної комунікації. Коучинговий підхід ґрунтується на принципах довіри, емпатії та відкритого діалогу, що сприяє створенню безпечного психологічного клімату в академічному середовищі.

4. Підвищення мотивації до навчання та професійного розвитку.

Застосування коучингових методів дає можливість студентам усвідомити власні цілі, визначити індивідуальні освітні стратегії та підвищити рівень внутрішньої мотивації.

Психолого-педагогічна ефективність освітнього коучингу в контексті гуманітарної безпеки виявляється у кількох вимірах:

- ***особистісному,*** який пов'язаний із розвитком рефлексивності, емоційної компетентності, відповідальності та здатності до саморозвитку;
- ***соціальному***, який полягає у формуванні культури взаємоповаги, толерантності та співпраці в академічному середовищі;
- ***освітньому***, що відображається у підвищенні якості навчання, зростанні академічної успішності та формуванні компетентностей, необхідних для професійної діяльності.

Особистісний вимір освітнього коучингу полягає у створенні умов для усвідомлення студентом власних цілей, ресурсів, цінностей та можливостей самореалізації в освітньому середовищі.

На відміну від традиційної педагогічної моделі, де викладач є джерелом знань, реалізує суб'єкт-об'єктний підхід до процесу навчання і контролює навчальний процес, коучинговий підхід ґрунтується на партнерській взаємодії, у якій викладач виконує роль фасилітатора розвитку. Такий формат взаємодії сприяє формуванню внутрішньої мотивації, розвитку рефлексивності, саморегуляції та відповідальності за результати власної діяльності.

Особистісний вимір освітнього коучингу реалізується через кілька взаємопов'язаних компонентів, зокрема: розвитку

самосвідомості та рефлексії; формування ціннісно-смислових орієнтацій; підвищення психологічної стійкості та адаптивності; розвитку самоефективності та суб'єктності.

Розглянемо ці аспекти через приклади конкретних коучингових практик.

Однією з базових практик освітнього коучингу є коучинг ***цілепокладання*** як інструмент розвитку усвідомленості, спрямований на формування здатності студентів усвідомлювати власні освітні та професійні цілі.

Приклад практики: *«Освітня траєкторія»*

Викладач пропонує студентам відповісти на серію коучингових запитань:

- Яких результатів я хочу досягти у своїй освіті протягом найближчого року?
- Які знання та навички є для мене найбільш важливими?
- Які кроки я можу зробити вже зараз для досягнення цієї мети?

Після цього студенти формують індивідуальний план освітнього розвитку, що включає конкретні дії, ресурси та часові межі.

Психологічним ефектом цієї практики є розвиток навичок стратегічного мислення, формування внутрішньої мотивації та підвищення відповідальності за власний освітній шлях.

Рефлексія є ключовим елементом особистісного розвитку в коучинговій моделі освіти. Вона допомагає студентам усвідомлювати власний досвід, аналізувати труднощі та знаходити шляхи їх подолання.

Приклад практики: *«Щоденник розвитку»*

Студентам пропонується регулярно відповідати на три рефлексивні питання:

1. Що нового я сьогодні дізнався або навчився робити?
2. Які труднощі виникли під час навчання?
3. Які ресурси допоможуть мені покращити результати?

Ця практика сприяє формуванню метакогнітивних навичок, розвитку самоаналізу та підвищенню усвідомленості у навчальній діяльності.

Важливим аспектом особистісного виміру освітнього коучингу є допомога студентам у ***виявленні та розвитку власних ресурсів.***

Приклад практики: *«Карта ресурсів»*

Викладач пропонує студентам визначити:

- власні сильні сторони;
- знання і навички, які вони вже мають;
- соціальні ресурси (друзі, наставники, викладачі);
- можливості освітнього середовища.

Після цього студенти аналізують, як ці ресурси можуть допомогти у досягненні їхніх цілей.

Ця практика сприяєрозвитку впевненості у власних можливостях, формуванню установки на розвиток, підвищенню психологічної стійкості.

Освітній коучинг також допомагає студентам усвідомити ***ціннісні основи власної діяльності***, що є важливим для формування життєвої та професійної ідентичності.

Приклад практики: *«Освітній сенс»*

Студентам пропонується відповісти на такі запитання:

- Чому для мене важлива моя освіта?
- Яким я бачу свій професійний внесок у суспільство?
- Які цінності я хочу реалізувати у майбутній діяльності?

Обговорення цих питань у групі формує ціннісно орієнтоване освітнє середовище**,** де навчання сприймається не лише як процес отримання знань, а як шлях особистісного розвитку.

В умовах сучасних соціальних викликів особливої актуальності набувають практики розвитку резильєнтності та емоційної саморегуляції**.**

Приклад практики: *«Переформулювання труднощів»*

Студентам пропонується описати складну ситуацію у навчанні, після чого викладач ставить коучингові запитання:

- Що корисного можна винести з цієї ситуації?
- Які нові навички можна розвинути завдяки цьому досвіду?
- Які кроки допоможуть подолати труднощі?

Ця практика сприяє розвитку конструктивного мислення, формуванню навичок подолання стресу та підвищенню впевненості у власних силах.

Таким чином, особистісний вимір освітнього коучингу виявляється у спрямованості освітнього процесу на розвиток внутрішнього потенціалу здобувача освіти, формування його суб'єктності, рефлексивності та відповідальності за власний розвиток.

Використання коучингових практик у навчальному процесі сприяє розвитку самосвідомості студентів, формуванню внутрішньої мотивації до навчання, підвищенню психологічної стійкості, створенню гуманітарно безпечного освітнього середовища тощо.

У цьому контексті освітній коучинг є важливим інструментом гуманізації освітнього процесу, що поєднує академічну підготовку з особистісним розвитком здобувачів освіти.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що освітній коучинг є інтегративною технологією розвитку гуманітарно безпечного освітнього середовища, оскільки поєднує психолого-педагогічну підтримку, розвиток особистісного потенціалу та формування ціннісних орієнтирів студентської молоді.

Подальший розвиток освітнього коучингу в університетському середовищі пов'язаний із інтеграцією коучингових практик у систему підготовки викладачів, створенням програм коучингового супроводу студентів та розробленням моделей оцінювання ефективності таких технологій.

У контексті гуманітарної безпеки це дає можливість сформувати освітнє середовище, орієнтоване на підтримку особистісного розвитку, психологічного благополуччя

та соціальної відповідальності здобувачів освіти, що є важливою передумовою сталого розвитку сучасного університету.

Узагальнюючи, розглянемо перспективи розвитку окресленої наукової проблеми. Вважаємо, що психологічне забезпечення має бути невід'ємною частиною політики гуманітарної безпеки освіти. До перспектив розвитку належать: удосконалення нормативно-правової бази діяльності психологічних служб; розробка національних програм психічного здоров'я освітян; цифровізація психологічного супроводу (онлайн-консультації, платформи самодопомоги); інтеграція підготовки педагогів із навичками психологічної стійкості.

Висновки

Отже, психологічне забезпечення професійної діяльності – це не лише компонент кадрової політики освіти, а ключовий чинник гуманітарної безпеки держави. Системна підтримка психічного здоров'я педагогів забезпечує стабільність освітнього середовища, підвищує якість навчального процесу та формує духовно зріле суспільство. Через функції профілактики, діагностики, корекції й координації ПЗПД підвищує стійкість освітньої системи до зовнішніх і внутрішніх загроз, знижує довгострокові соціальні втрати, сприяє збереженню людського капіталу та зміцненню громадянської згуртованості. Для ефективної реалізації цієї функції необхідні: інституційна підтримка, нормативне закріплення ролі психологічної служби, системні інвестиції в підготовку кадрів, а також міжсекторна координація. Подальші дослідження мають бути спрямовані на кількісну оцінку впливу ПЗПД на показники якості освіти та гуманітарної стійкості громад.

Інша не менш важлива складова гуманітарної безпеки системи освіти – формування гуманітарно безпечного освітнього середовища для здобувачів освіти як повноправних учасників освітнього процесу. Саме освітній коучинг через інструментарій коучингових практик виступає як сучасна інтегративна

технологія розвитку, оскільки поєднує психолого-педагогічну підтримку, розвиток особистісного потенціалу та формування ціннісних орієнтирів студентської молоді. Його впровадження і масштабування в університетському середовищі пов'язано з інтегруванням у систему підготовки викладачів, створенням програм коучингового супроводу студентів та розробленням моделей оцінювання ефективності таких технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Психологічні засади духовного розвитку особистості. Київ : Либідь, 2018.
2. Біскуп В. С. Психологія професійної діяльності : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2022.
3. Доній А. Гуманітарна безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2021. № 2. С. 45–52.
4. Зливков В. Л. Психологічна безпека особистості: сутність, структура, критерії. *Психологічний журнал.* 2017. № 1. С. 12–20.
5. Макарова Н. В. Арт-терапія в роботі з емоційними порушеннями. *Психологічний журнал.* 2018. № 4. С. 43–48.
6. Максименко С. Д. Психологія розвитку людини: цілісний підхід. Київ : КММ, 2020.
7. Марцин В. Соціально-психологічні чинники гуманітарної безпеки держави. *Гуманітарний часопис.* 2022. № 3. С. 67–73.
8. Мудраков В., Лютко Н., Гапченко О. Гуманітарна безпека як освітній проєкт. *Філософія освіти*. 2025. Т. 30(2). С. 56–70.
9. Панок В. Г. Психологічна служба системи освіти України: сучасні виклики. Київ : НАПН України, 2023. 18 с.
10. Роджерс К. Становлення особистості. Київ : Прогрес, 1994.
11. Романовська Д. Психологічні основи гуманітарної політики: концептуальний аналіз. *Вісник психології*. 2023. № 1. С. 21–28.
12. Шевчук Д. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри. Київ : ДУ «Інститут педагогіки НАПН України», 2022. 196 с.
13. Яковенко Н. Психологічна підтримка як складова гуманітарної безпеки особистості. *Практична психологія та соціальна робота.* 2021. № 7. С. 58–63.
14. Mental health and psychosocial support in humanitarian settings: Linking practice and research / Tol W. A. et al. *International Journal of Mental Health Systems*. 2015. Vol. 9, no. 10. P. 1–12.

2.8. АВТОМАТИЗОВАНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА ФУНКЦІОНАЛЬНИХ НАПОЇВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: КОНЦЕПЦІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ

Костянтин БАЗІЛО, Максим БОНДАРЕНКО, Володимир ГАЛЬЧЕНКО, Руслана ТРЕМБОВЕЦЬКА, Сергій ФІЛІМОНОВ, В'ячеслав ТУЗ, Володимир ТИЧКОВ, Анна ТОПТУН, Олександр ЗОРІН

Повномасштабні й локальні воєнні дії в Україні та світі спричиняють різке зростання поширеності посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед військових, ветеранів, здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників університетів. ПТСР має тривалий перебіг, часто поєднується із тривогою, порушеннями сну, когнітивними та соматичними розладами. При цьому базові фармакотерапевтичні стратегії не завжди є достатньо ефективними та нерідко супроводжуються побічними діями (нудота, безсоння або, навпаки, денна сонливість, головний біль, запаморочення, підвищене потовиділення, сексуальна дисфункція, збільшення або, навпаки, втрата апетиту й маси тіла тощо). Це стимулює пошук допоміжних, безпечних і довготривалих інтервенцій немедикаментозного характеру [22; 35; 39]. До таких інтервенцій належать [5; 21; 50; 54]: цілеспрямовані нутрицевтичні, нутрієнтні та дієтичні підходи, зокрема використання функціональних напоїв з високою біодоступністю поліфенолів, вітамінів, мікро- та макроелементів, пребіотичних волокон і, за потреби, пробіотиків.

Останні дослідження науковців, зокрема Jiayue Pan, Lipeng Shen, Shuixiu Pang, S. T. Mgoma та ін. [4; 6; 22; 29], все частіше

показують, що харчування впливає на системи, які керують стресом як у мозку, так і в тілі людини, а саме: гормональний баланс, запалення в нервовій системі, рівень окисного стресу та стан кишкової мікрофлори. Деякі компоненти їжі, як-то: поліфеноли (рослинні антиоксиданти), вітамін С, омега-3 жирні кислоти, а також окремі пребіотики й пробіотики, можуть полегшувати прояви стресу й покращувати самопочуття та поведінкові показники. Щоправда, поки що ці висновки здебільшого ґрунтуються на невеликих або пілотних клінічних дослідженнях [4; 22; 18; 34; 39].

У світі стрімко розвиваються технології створення функціональних (оздоровчих) продуктів, які здатні на молекулярному та клітинному рівні забезпечити ефективний перебіг усіх метаболічних процесів у живому організмі [1], орієнтовані на оптимізацію як споживчих, так і функціональних властивостей. Окремий підхід, що інтенсивно розвивається в харчових технологіях – це екстракція, асистована ультразвуком (UAE). Це скорочує тривалість процесу екстракції, підвищує вихід цільових біоактивних речовин (БАР), покращує стабільність і може зменшувати енерговитрати порівняно з традиційними. В той же час для застосування зокрема у закладах вищої освіти потрібні зрозумілі, безпечні, недорогі й легко відтворювані технології виготовлення таких функціональних напоїв, з чіткими правилами контролю якості на кожному етапі (за міжнародними вимогами на кшталт QbD (Quality by Design – «проєктування якості») та стандартів харчової безпеки, наприклад HACCP/ISO 22000) [12; 15; 23; 40; 46] методами [5; 7; 16; 44].

Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23.12.1997 № 771/97-ВР містить таке визначення: «Функціональний харчовий продукт – харчовий продукт, який містить як компонент лікарські засоби та/або пропонується для профілактики або пом’якшення перебігу

хвороби людини». Відповідно, функціональні напої – це загальна назва напоїв, збагачених різними фізіологічно функціональними харчовими інгредієнтами (вітамінами, макро- і мікроелементами, пробіотиками тощо. Це безалкогольні напої, які містять додаткові біоактивні інгредієнти, які позитивно впливають на здоров'я людини, покращують її фізичний і ментальний стан чи сприяють профілактиці захворювань. У пропонованому дослідженні ми розглядаємо технології виробництва і забезпечення якості саме функціональних напоїв. Адже у закладах вищої освіти України для профілактики стресу та посттравматичного стресового розладу здобувачів освіти та персоналу доцільним було б використання функціональних напоїв для підвищення їхньої стійкості й ефективного перебігу освітнього процесу. Зокрема на ІІ науково-практичній конференції «Виклики та практики реалізації політики якості в сучасній вищій освіті» (Трускавець – Вінниця, 11–16 травня 2025 р.) піднімалася проблематика фізичного та ментального здоров'я учасників освітнього процесу як чинників якості.

Актуальний проєкт реалізовується колективом авторів: К. В. Базілом, М. О. Бондаренком, В. Я. Гальченком, Р. В. Трембовецькою та ін. на базі кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ). Проєкт спрямований на створення мобільної автоматизованої полічастотної ультразвукової системи екстракції для виробництва мультинутрієнтних функціональних напоїв, адаптованих до потреб реабілітації та профілактики ПТСР. При цьому поєднання політики якості в ЗВО, автоматизованої ультразвукової екстракції та прозорих процедур контролю і перевірки якості забезпечує безпечне включення функціональних напоїв до раціонів студентів, співробітників і людей, які проходять реабілітацію від ПТСР. Додатковою перевагою є можливість навчально-наукової

апробації, трансферу технологій у партнерські лабораторії та стартап-майданчики інших ЗВО, наукових установ та підприємств [3].

З огляду на соціальну значущість і ресурсні обмеження ЗВО ключовими проєктними вимогами стають: технологічна простота, відтворюваність, енергоефективність, «модульність» масштабу (від лабораторії до пілотної ділянки), вимірюваність якості продукту та процесу, а також відповідність міжнародним нормам безпеки харчових продуктів [12; 15; 23; 40; 46].

Роль університетів у трансфері технологій та забезпеченні якості харчових продуктів спеціального призначення

Університети відіграють системоутворювальну роль у трансфері харчових технологій спеціального призначення, поєднуючи фундаментальні дослідження, прикладну інженерію процесів, підготовку кадрів та соціальну місію. Саме академічні лабораторії здатні швидко перевіряти доказовість і безпеку нутрицевтичних та нутрієнтних інтервенцій, зокрема функціональних напоїв, що особливо актуально для профілактики стресу та ПТСР у спільнотах ЗВО. Міжнародні центри на кшталт Wageningen University & Research мають цільові програми з харчування, здоров'я та стресу, де досліджується зв'язок «харчування – кишковий мікробіом – стрес» і створюються партнерські проєкти з індустрією для розробки інтервенцій та інструментів самоконтролю [24].

Університети Великої Британії демонструють, як інтегрувати нутрицевтику у контекст психоемоційного здоров'я: University of Reading публікує відкриті звіти й статті про потенціал поліфенолів і пребіотиків для зниження симптомів стресу та ПТСР у військових, а також реєструє клінічні

дослідження впливу поліфенолів і пребіотиків на мікробіом та стрес-реактивність [47]. Це створює верифіковані протоколи та базу даних для масштабування в освітньо-реабілітаційні програми.

На рівні технологій одержання біоактивних речовин університетські групи активно впроваджують ультразвукову інтенсифікацію екстракції як науково обґрунтовану альтернативу класичним методам. Узагальнюючі огляди та експериментальні роботи [4] фіксують скорочення тривалості процесу, зростання виходу фенольних сполук та підвищення стабільності інгредієнтів порівняно з традиційними підходами. Це безпосередньо підвищує відтворюваність і керованість процесу для навчально-наукових майданчиків.

У той же час європейські й латиноамериканські ЗВО створюють спеціалізовані лабораторії для нових харчових технологій і нетермічних методів обробки. Так, в University of Zaragoza [45] підтримується інфраструктура для досліджень ультразвуку в харчових процесах, включно з роботами з прямого контакту ультразвуку та оцінювання його впливу на якість продукту. В University of São Paulo (USP/FZEA) [28] системно розвивається напрям ультразвукового вилучення біоактивів і термозвукових режимів як інструменту підвищення ефективності екстракції. Ці університети представляють репрезентативні моделі університетської екосистеми, яка орієнтована на масштабування й трансфер.

Щоби такі продукти були прийнятні в освітньому середовищі, університети синхронізують дослідження з вимогами до безпеки та якості. Так, міжнародний стандарт ISO 22000 [29] задає системні вимоги до управління безпекою харчових продуктів, інтегруючи принципи HACCP. У той же час керівні матеріали Codex Alimentarius та FDA деталізують принципи аналізу небезпек, критичних точок контролю, верифікації та протоколювання. Ці рамки – не «додаток», а конструктивна

частина плану виконання навчальної, науково-дослідної чи виробничо-технологічної роботи в університеті, а також дизайн-процесу створення функціональних напоїв.

Університетська сильна сторона – міждисциплінарність і метрологічна культура: на стику точного приладобудування, харчових та інформаційних технологій формується архітектура автоматизації процесу (сенсори температури, кислотності, оптичні індикатори), цифрові двійники для режимів екстракції та алгоритми адаптивного керування, що утримують критичні параметри в допустимих межах. Це поєднання підвищує керованість як процесу, так і продукту та полегшує навчання персоналу в реальних навчально-лабораторних умовах. Прикладні огляди [42] прямо вказують на промислову релевантність ультразвуку як нетермічної технології з потенціалом зниження енерговитрат і поліпшення її якості.

Разом з тим, ресурси ЗВО часто фрагментовані, а доступ до сучасного обладнання – нерівномірний і край обмежений (особливо в Україні). Тому критичною є модульність рішень: мобільні полічастотні УЗ-системи з уніфікованими інтерфейсами, бібліотеки параметрів і рецептур, стандартні операційні процедури (SOP) та міжлабораторні порівняння. Міжнародні групи демонструють, що поєднання ультразвукової екстракції з інкапсуляцією активних компонентів і «м’якими» методами перероблення зменшує втрати чутливих БАР і покращує стабільність [54], що важливо для освітньо-реабілітаційних програм з тривалим циклом споживання.

Університети також виступають надійними посередниками для зовнішніх партнерів завдяки прозорим протоколам валідації: від формування цільового профілю якості до ідентифікації критичних атрибутів продукту і параметрів процесу, з наступною перевіркою придатності серій. Практики QbD, хоча походять із фармацевтики, дедалі частіше адаптуються в харчових технологіях і можуть бути імплементовані у ЗВО для

планомірного керування варіаціями процесу та безперервного поліпшення такого процесу [58].

Ще один приклад участі університетів у трансфері технологій – відкриті дані та навчальні платформи. Публічні ресурси провідних університетів (наприклад Wageningen University & Research (WUR) [24]) демонструють відкриті курси, репозиторії та презентаційні сторінки проєктів, де фіксуються протоколи й результати, що полегшує подальшу стандартизацію методик і пришвидшує трансфер у мережі партнерських ЗВО та стартап-майданчиків. У результаті формується «жива» інфраструктура знань, де рецептури, параметри й контрольні карти доступні для відтворення та аудиту.

Нарешті, університетські майданчики є оптимальними для створення демонстраційних ліній, де поєднуються сенсорика, автоматизація, принципи HACCP / ISO 22000 та технологічні підходи. Саме тут відбувається збалансування швидкої ітерації рішень із дотриманням вимог безпеки, а також навчання фахівців, здатних надалі підтримувати впровадження в реабілітаційних центрах та у промислових партнерів. Такий підхід забезпечує не лише наукову новизну, а й прикладну цінність – від зниження варіабельності партій до підвищення стабільності та біодоступності БАР у функціональних напоях.

Загалом, у таблиці 2.8.1 узагальнено підходи низки провідних університетів до розроблення, валідації та трансферу технологій функціональних продуктів (зокрема й напоїв), із фокусом на інтенсифікацію їх отримання, управління якістю та відкритість даних. Порівняння здійснено за п’ятьма ознаками: стратегічний фокус, ключові технології й інструменти, рамки якості та безпеки, формати трансферу / партнерства і ступінь прозорості. Такий формат дозволяє швидко ідентифікувати сильні сторони кожної практики, які є релевантними для впровадження у вітчизняних ЗВО, а також виявити слабкі сторони проєктів, де доцільна кооперація або дооснащення.

Таблиця 2.8.1

Порівняльна таблиця практик ЗВО у сфері функціональних харчових технологій

Університет	Основний фокус	Технології / інструменти	Рамки якості	Трансфер / партнерство
Wageningen University & Research (Нідерланди)	Встановлення зв'язку між харчуванням, мікробіомом та стресом; дослідження функціональних інтервенцій	Проєкти з нутрицевтикою, самомоніто-рингом; партнерство з індустрією	Узгодження з FSMS/ISO, наукові протоколи	Відкриті проєкти та колаборації з бізнесом («OH MY GUT») [24]
University of Reading (Велика Британія)	Вивчення впливу поліфенолів / пребіотиків і психічне здоров'я людини та людини з ПТСР	Клінічні / пілотні дослідження, відкриті публікації	Етичні протоколи, відтворю-ваність	Зареєстровані клінічні дослідження, публічні звіти [47]
University of Zaragoza (Іспанія)	Дослідження нетеплових методів (зокрема й ультразвукових) у харчових процесах	Лабораторії нових технологій оброблення та дослідження дії ультразвуку	Процесні SOP, методики оцінки якості	Академічні / індустріальні проєкти, технологічні валідації [45]
University of São Paulo, USP/FZEA (Бразилія)	Ультразвукова екстракція біоактивів, дослідження термозвукових режимів	Ультразвукові / термозвукові процеси, оцінка виходу та стабільності	Процесні методики контролю	Співпраця з EMBRAPA, індустріальні кейси [56]

Порівняння, наведене в таблиці 2.8.1, демонструє, що успішні університетські практики поєднують три чинники: науково обґрунтовані нетермічні технології (зокрема ультразвукову), процесно-орієнтовані системи якості (HACCP/ISO 22000, QbD-логіка) та інституційну відкритість (протоколи, публічні звіти, партнерства). Для ЗВО, які лише формують відповідні спроможності, доцільно починати

з модульних пілотів, уніфікованих SOP і міжлабораторних зіставлень, поступово нарощуючи автоматизацію, аналітичний контроль і сертифікаційні практики.

Отримані зіставлення можуть слугувати базою для адаптації: кожний елемент – від технологічних параметрів до форматів співпраці – підлягає локальному налаштуванню з урахуванням ресурсів і регуляторних вимог. У підсумку таблиця не лише фіксує поточний стан практик, а й задає вектор розвитку університетських платформ, здатних забезпечити безпечне, відтворюване та масштабоване виробництво функціональних напоїв для профілактики стресу та ПТСР.

Опис цільового технологічного рішення

Для забезпечення якості харчових продуктів спеціального призначення науковцями кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету було запропоновано технологічне рішення, в рамках якого представлено архітектуру, функції та сфери застосування автоматизованої ультразвукової полічастотної системи інтенсифікації процесу екстракції для виробництва функціональних напоїв у середовищі ЗВО.

Запропоноване технологічне рішення – автоматизована ультразвукова полічастотна система інтенсифікації процесу екстракції біоактивних речовин із рослинної сировини для виробництва функціональних напоїв, орієнтованих на зниження наслідків стресу та ПТСР у студентських спільнотах і партнерських реабілітаційних установах. Система має забезпечувати кероване полічастотне збудження, режим дегазації, варіативне просторове розміщення електродів

з урахуванням енергосилової структури п'єзоелемента та кута перекриття електричного і магнітного полів, а також можливість роботи п'єзокомпонентів як випромінювачів, а також як датчиків у контурі зворотного зв'язку. Додатково має бути реалізовано мобільність, автономність та інтегровану аналітику для онлайн-контролю показників процесу й якості [3]. Узагальнені огляди [8] підтверджують, що ультразвук у харчових процесах здатен покращувати якість і стабільність продуктів за рахунок кавітаційних механізмів і керованого енерговнесення.

При цьому ключова робоча гіпотеза полягає у використанні полічастотного ультразвукового впливу, що формує умови синергетичної кавітації: поєднання стійкої і транзитної кавітації посилює мікро- і макропотоки, полегшує руйнування клітинних матриць і проникнення розчинника, скорочуючи час екстракції та підвищуючи вихід цільових сполук (поліфенолів, вітамінів, мінералів). Сучасні огляди з ультразвукової екстракції [7] узагальнюють ці переваги: зменшення тривалості процесу, зниження споживання енергії та розчинників, краща збереженість термолабільних компонентів.

За процес дегазації екстракційного середовища відповідає окремий функціональний модуль, призначений для видалення розчинених газів, чим стабілізується кавітаційний режим, зменшуються піноутворення та ризики окиснення, а також підвищуються відтворюваність процесу та стабільність продукту під час зберігання. Експериментальні дослідження [11] показують, що інтенсивність дегазації залежить від потужності та частоти ультразвуку і безпосередньо пов'язана з масоперенесенням розчинених газів у рідині.

Сенсорний режим п'єзокомпонента виконує одночасно функції як випромінювача, так і датчика, чим забезпечує замкнений контур керування критичними параметрами процесу, а саме: спектром (частотою), потужністю (амплітудою),

температурою, тривалістю впливу тощо. В онлайн-режимі вимірюються акустичні індикатори кавітації й технологічні змінні, що дає змогу адаптивно регулювати енерговнесення й температурний профіль, утримуючи процес у межах безпечної та ефективної робочої області й мінімізуючи витрати БАР. Оглядові роботи з ультразвукового оброблення харчових систем [7] описують такі контури керування як основу відтворюваності якості та масштабування процесів.

Інтегрована аналітика якості переводить акцент із контролю за результатом на керування якістю в реальному часі. У дусі підходів до дизайну якості харчових систем задається цільовий профіль продукту, ідентифікуються критичні атрибути якості, а датчики та алгоритми підтримують критичні параметри процесу у допустимих межах.

Сфера застосування зазначеного функціонального продукту у ЗВО охоплює навчально-наукові лабораторії (підготовка курсових, практичних та кваліфікаційних робіт), пілотні технологічні майданчики, університетські стартап-інкубатори і договірні НДР із лікарнями, реабілітаційними центрами та ветеранськими службами [3]. Міжнародні приклади підтверджують доцільність інтеграції ультразвуку, а саме: University of Queensland системно досліджує кавітацію та ультразвук у харчових процесах; University College Cork розгорнув мультидисциплінарний центр SUSFERM з фокусом на ферментації та біопроцесах, релевантних до функціональних напоїв [53].

Конструктивні інновації включають варіативне розміщення електродів та раціональну орієнтацію п’єзоелементів щодо електричного поля, що підвищує амплітуду коливань у зоні оброблення, а, відповідно, енергоефективність. Полічастотне збудження кількома УЗ-джерелами дозволяє сформувати просторовий розподіл кавітаційного поля, оптимальний під конкретну сировину і розчинник (так звані водні або водно-

етанольні системи). Датчики процесу (температури, провідності, оптичні індикатори та інші) разом із акустичною діагностикою забезпечують тонке налаштування режимів екстракції під цільові показники. При цьому прикладні дослідження з ультразвукової екстракції поліфенолів [41] демонструють, як вибір розчинника, співвідношення «тверде – рідке» та ультразвукові параметри узгоджено впливають на вихід готової продукції.

З погляду безпеки та стабільності продукту керована дегазація в поєднанні з помірними температурами знижує ризик окиснення й деградації термолабільних сполук і водночас підвищує репродуктивність партій. Для видів сировини з інтенсивним піноутворенням стабілізований кавітаційний режим вирівнює масоперенесення та зменшує флуктуації локальної в'язкості, що важливо як для лабораторного, так і для пілотного рівня і яке узгоджується з оглядом щодо дегазації та знищення вже утвореної піни ультразвуком [52].

З інституційного боку, запропонований розв'язок підтримує впровадження локальних операційних процедур, контрольних карт для ключових показників (вміст поліфенолів, антиоксидантна активність, мікробіологія, органолептика) і процедур валідації вимірювань (спектрофотометрія, колориметрія, хроматографія тощо). Методичні огляди щодо технологічних процесів оброблення сировини за участю ультразвуку (термосонікація, сонопастеризація та інші) [13] підкреслюють можливість збереження біоактивних речовин і подовження терміну придатності без надмірних температурних навантажень, що є дуже важливим аспектом для напоїв.

Для обґрунтування як ключового технічного рішення вибору саме полічастотної ультразвукової екстракції порівняно з альтернативними підходами в таблиці 2.8.2 подано узагальнення за шістьма практично значущими критеріями: тривалістю процесу, виходом БАР, температурним навантаженням (ризиком

деградації), енергоефективністю, можливістю керування в реальному часі, відтворюваністю та масштабованістю у ЗВО. В цій таблиці критерії підібрано так, щоб прямо корелювати з якістю напою і виробничими вимогами до нього, спираючись на актуальні огляди з ультразвукового оброблення [7].

Таблиця 2.8.2

Порівняльна таблиця технологічних підходів до екстракції (узагальнення)

Підхід	**Тривалість процесу**	**Вихід цільових БАР**	**Температурне навантаження**	**Енергоефективність**	**Керування в реальному часі**
Мацерація / настоювання	Довга	Низький–середній	Низьке, повільний масообмін	Середня	Ні
Сокслет	Середня–довга	Високий	Високе (ризик деградації)	Низька	Ні
Надкритична CO_2	Середня	Високий (для неполярних)	Низьке–середнє	Високі капвкладення	Обмежено
УЗ-екстракція (моночастотна)	Коротка	Високий	Низьке–середнє	Краща, ніж класичні методи	Обмежено
УЗ-екстракція (полічастотна)	Коротка / адаптивна	Високий / оптимізований	Щадні режими з онлайн-утриманням критичних параметрів процесу	Оптимізована (адаптивне енерговнесення)	Так (онлайн-сенсорика зі зворотним зв’язком)

Порівняння, наведені в таблиці 2.8.2, показують, що традиційні методи поступаються за швидкістю, керованістю та температурною ощадністю, а надкритична CO_2-екстракція, попри високий вихід для неполярних сполук, потребує значних капітальних витрат та складної експлуатації. Моночастотна УЗ-екстракція вже суттєво скорочує тривалість і підвищує вихід, проте саме полічастотний режим у поєднанні з дегазацією та онлайн-сенсорикою забезпечує адаптивне утримання критичних

параметрів процесу екстракції, кращу відтворюваність партій і надійне досягнення цільових показників якості [7].

Отже, представлена полічастотна УЗ-платформа поєднує інтенсифікацію масообміну, керовану кавітацію та інтегрований контроль якості в реальному часі, завдяки чому зменшує тривалість екстракції, підвищує вихід і стабільність ключових БАР та забезпечує відтворюваність партій у рамках політики якості ЗВО. Порівняльний аналіз [9], підкріплений зовнішніми джерелами, підтверджує технологічну та організаційну доцільність такого рішення для навчально-наукових лабораторій, пілотних дільниць і партнерських проєктів у сфері функціональних напоїв.

Модель процесу та критичні параметри якості (KQPs/KPIs)

Розглянемо узагальнену модель процесу ультразвукової інтенсифікованої екстракції біоактивних речовин для функціональних напоїв та визначимо критичні параметри якості, що забезпечують керованість і відтворюваність результатів у середовищі ЗВО.

Модель процесу екстракції спирається на принципи керованості якості по всьому ланцюгу «рослинна сировина → процес екстракції → готовий продукт», де якість закладається на етапі проєктування, а потім підтверджується на етапах вимірювання, валідації й потребує на кожному з етапів постійного удосконалення. Для автоматизованих ліній у ЗВО це означає формалізацію режимів, чітке відокремлення критичних етапів і безперервний моніторинг змінних, що впливають на вихід БАР, їх збереженість, безпеку і стабільність [23; 29].

Функціонально-структурну схему процесу екстракції з УЗ-інтенсифікацією наведено на рисунку 2.8.1.

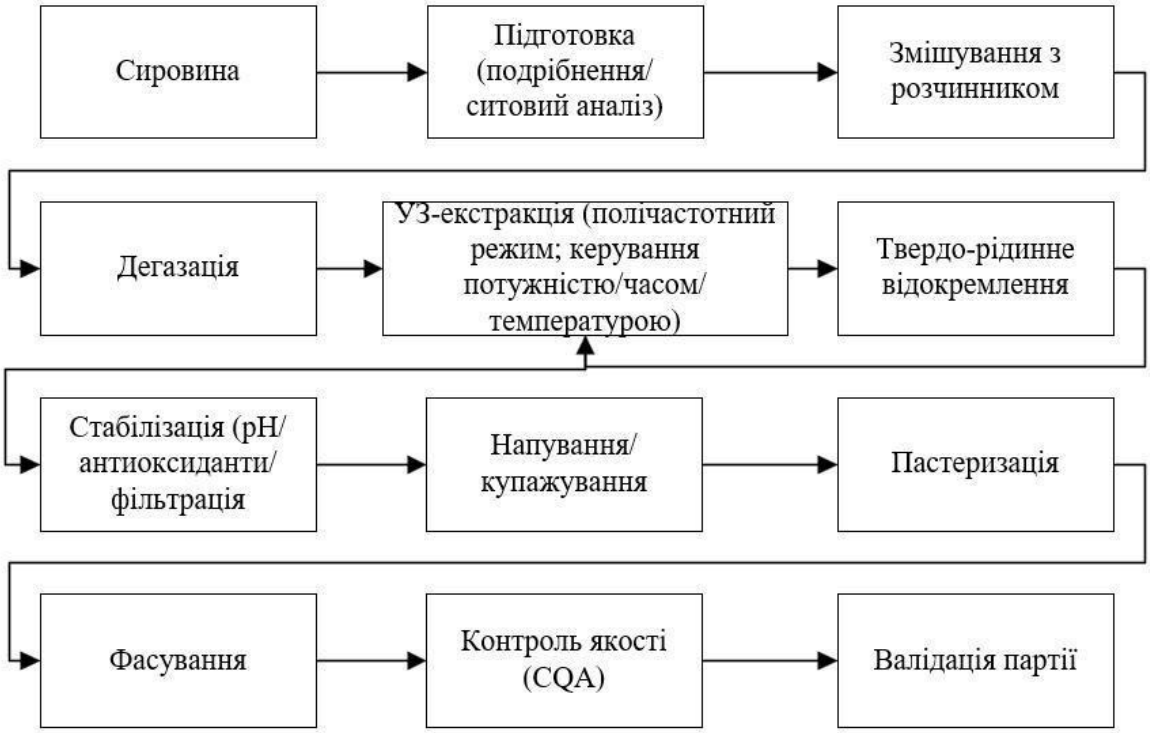

Рисунок 2.8.1. **Функціонально-структурна схема процесу екстракції з УЗ-інтенсифікацією**

Рисунок 2.8.1 наочно встановлює логіку процесу екстракції та ключові вузли керування. Так, на наведеній схемі відображена послідовність операцій на усьому циклі етапів виготовлення продукції – від підготовки сировини до фінішного контролю партії готового продукту, включно з дегазацією та полічастотним режимом УЗ-оброблення (рисунок 2.8.1). Використання полічастотних профілів дозволяє поєднати кавітаційні механізми різних масштабів, посилюючи масоперенесення і скорочуючи час екстракції для харчових систем порівняно з моночастотними режимами, що узгоджується з оглядами F. Chemat, B. K. Tiwari, K. Vilkhu та інших науковців [9; 49; 52].

Фізико-технологічна сутність процесу екстракції полягає в кавітаційно зумовлених мікро- й макропотоках, що зменшують граничні шари дифузії, збільшують проникність клітинних стінок і сприяють виходу термолабільних сполук за помірних температур. Полічастотний режим (умовно 20–80 кГц) забезпечує

зміну розмірів кавітаційних бульбашок і характеру колапсу, поєднуючи агресивні й помірні мікроефекти; одночасне керування потужністю, температурою і часом дозволяє досягати цільового профілю екстракції без надмірної деградації вітаміну С і поліфенолів [9; 49; 52].

Для операційної керованості процесом екстракції можна виділити основні критичні параметри процесу, їх робочі діапазони та обґрунтування (таблиця 2.8.3).

Таблиця 2.8.3

Критичні параметри процесу УЗ-екстракції та їх робочі діапазони

Критичний параметр	**Типовий діапазон**	**Обґрунтування**
Частота / спектр	20–80 кГц	Синергія кавітації у полічастоті [9; 49; 52]
Потужність	300–500 Вт (екстракція); 600–750 Вт (помірна пастеризація)	Збереження термолабільних БАР [10; 49]
Час УЗ-екстракції	5–30 хв	Кінетика масоперенесення [9; 52]
Температура	20–45 °С	Захист вітаміну С, фенольних сполук [9; 49]
Розчинник	Вода; водно-етанольні 20–40 %	Розчинність / селективність поліфенолів [52]
Співвідношення фаз вихідного продукту: «тверда фаза – рідина»	1:5–1:20	Баланс виходу / економії [52]
Розмір частинок	0,2–2 мм	Площа масоперенесення / фільтрування [9]
Дегазація	Обов’язково	Менше окиснення, піноутворення [10; 49]

Загалом, у таблиці 2.8.3 зафіксовані керувальні параметри та їх рекомендовані робочі діапазони. Ці параметри формують «коридор керування», в межах якого забезпечуються критичні атрибути якості продукту. Наведені значення мають характер

типових і уточнюються при поетапній перевірці та документальному підтвердженні придатності процесу екстракції до роботи за призначенням з урахуванням конкретної сировини, розчинника та рецептури. Вимоги до продукту формалізовано через критичні атрибути якості, що включають вміст цільових БАР, мікробіологічні показники, органолептику, стабільність і безпеку. Ці показники оцінюються валідованими методиками (спектрофотометрія для поліфенолів у перерахунку на галову кислоту, титрування для вітаміну С, мікробіологічні тести за національними нормативами, сенсорний аналіз за стандартизованими листами оцінювання тощо). Узагальнений перелік критичних атрибутів якості наведено в таблиці 2.8.4.

Таблиця 2.8.4

Критичні атрибути якості функціональних напоїв

Критичний атрибут якості	**Метричний показник / метод**	**Мета / Примітка**
Поліфеноли	мг/л (спектрофотометрія / метод Фоліна)	Антиоксидантна активність
Вітамін С	мг/л (титрування / ВЕРХ)	Термолабільний маркер
Мінеральний профіль	мг/л (ICP-OES / ААС)	Mg, Zn, Fe – підтримка функцій організму
Мікробіологічні показники	КМАФАнМ; дріжджі/цвілі; відсутність патогенів	Безпека / відповідність ISO 22000:2018
Органолептика	Бальна шкала	Смак / аромат / колір / прозорість
Стабільність / термін зберігання	Динаміка критичних атрибутів якості в часі	Прискорена / реальні випробування
Відтворюваність між партіями	Коефіцієнт варіації (CV) або відносне стандартне відхилення (RSD), порівняння різних партій продукції	Процесна стабільність
Безпека (забрудники)	Нітрати, важкі метали, пестициди	Нормативне підтвердження

Дані з таблиці 2.8.4 формалізують показники, за якими ухвалюють рішення про приймання партії та стабільність продукту. Разом вони задають єдиний каркас «керування → вимірювання → підтвердження», придатний для внутрішніх та зовнішніх

критичних показників. Управління критичними параметрами процесу безпосередньо позначається на критичних атрибутах якості: надмірна потужність або температура призводять до деградації вітаміну С та зниження загальної антиоксидантної активності; пропуск дегазації посилює окисні процеси і піноутворення; занадто великі частинки сировини погіршують вилучення цільових компонентів; відхилення мікробіологічних критеріїв підвищує небезпеку. Тому базова стратегія керування включає датчики температури, кислотності, рівня, зворотний зв'язок за акустичним імпедансом п'єзоелементів, контроль потужності та інтелектуальну корекцію часу впливу, що доведено у пілотних системах університетських лабораторій, наприклад, в університеті м. Болонья та Політехніко ді Мілано [4; 57].

Ключову роль відіграють попередня дегазація та вибір розчинника. Видалення розчинених газів зменшує кількість стабільних ядер кавітації, роблячи процес більш керованим і відтворюваним, а також обмежує окиснення фенольних сполук. Так, водно-етанольні суміші 20–40 % підвищують селективність і вихід поліфенолів, водночас зберігаючи харчову безпеку і прийнятність для напоїв. Параметри відношення твердої фази до рідкої фази і розмір частинок підбирають із урахуванням фільтрування та наступної стабілізації (показника pH, антиоксидантів, мембранної фільтрації), що відповідає практиці роботи на напівпромислових (пілотних) установках в університетах Брно та Генту [51; 55].

З погляду забезпечення якості застосовується комбінація процедур: перевірка збирання та ідентифікації обладнання (IQ), тестування функцій полічастотного режиму, потужності, дегазації та аварійних відсічок (OQ), а також виготовлення кількох кваліфікаційних партій із повним вимірюванням критеріїв якості (PQ). Далі вводяться процедури статистичного моніторингу (контрольні карти для ключових показників якості, порівняння між партіями вихідної продукції) і періодичні

валідації методик вимірювань. Таку структуру процедур демонструють університетські технологічні центри Краківської гірничо-металургійної академії та Технічного університету Мюнхена [33; 37].

Отже, застосовність такої моделі підтверджена виробничими кейсами для екстрактів із листкових, ягідних і пряних рослин, де УЗ-інтенсифікація забезпечує скорочення часу екстракції, підвищення виходу та поліпшення стабільності порівняно з класичними методами мацерації або Сокслета [9; 10; 49; 52]. В умовах ЗВО це означає менші енерговитрати, кращу керованість навчально-наукових процесів і створення бази знань для стартап-проєктів і договірних НДР у сфері здорового харчування та реабілітації.

Система забезпечення якості та управління ризиками

Розглянемо інституційну рамку якості та ризик-менеджменту для автоматизованого виробництва функціональних напоїв у ЗВО, фокусуючись на практичній інтеграції стандартів, процедур та інструментів, якими володіє навчально-наукове середовище.

Політика якості ЗВО має спиратися на систему менеджменту безпеки харчових продуктів згідно з ISO 22000, що інтегрує принципи HACCP по всьому ланцюгу створення продукту – від сировини до виготовлення, пакування і подальшого зберігання. Так, на рисунку 2.8.2 наведено узагальнений ланцюг якості для автоматизованої УЗ-екстракції (від політики якості до етапу поліпшення).

Таку схему доцільно використовувати як чек-лист для аудиту навчально-пілотного майданчика та як навчальний матеріал для студентів-технологів.

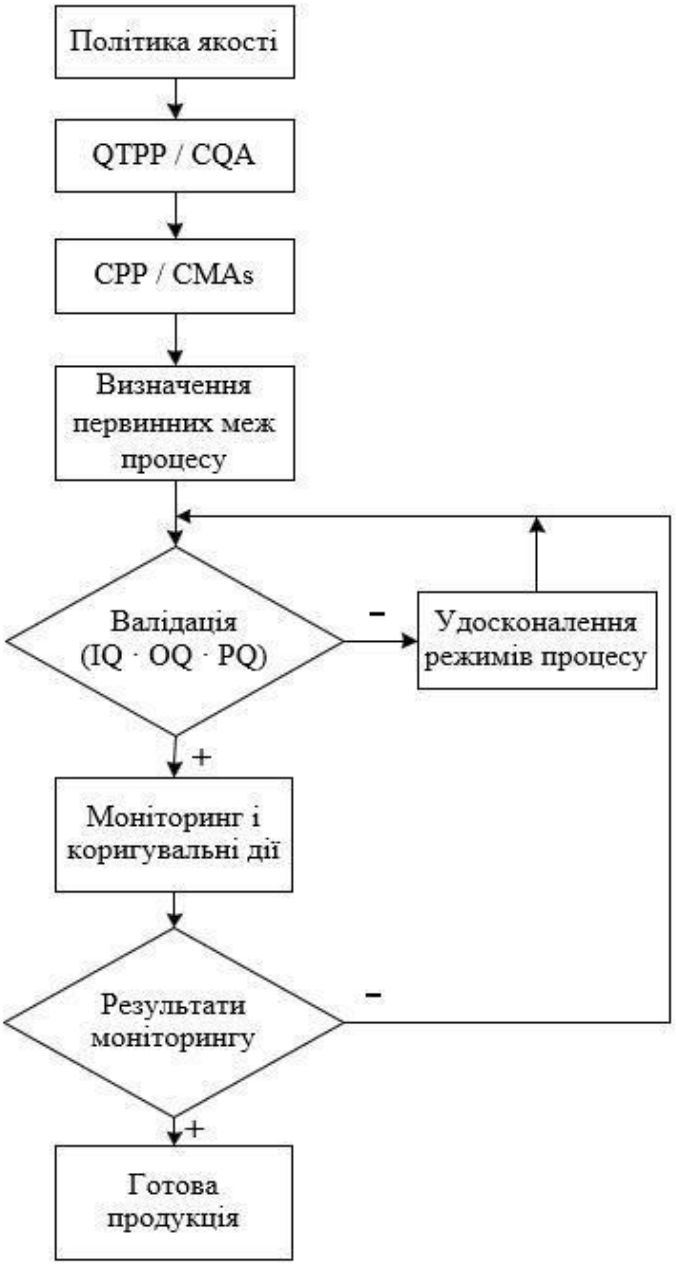

Рисунок 2.8.2. **Узагальнений ланцюг забезпечення якості для процесу автоматизованої УЗ-екстракції**

Впровадження такого ланцюга забезпечує ідентифікацію небезпек, встановлення керованих процедур і підтверджувальних записів, придатних для внутрішніх аудитів і зовнішньої сертифікації, а також є взаємно сумісним з інституційними операційними процедурами і локальними інструкціями кафедр або лабораторій. У таблиці 2.8.5 показано фрагмент форми аналізу видів і наслідків відмов для критичних вузлів.

Таблиця 2.8.5

Фрагмент форми аналізу видів і наслідків відмов для критичних вузлів автоматизованої УЗ-системи

Вузол / етап	Потенційна відмова	Ефект	Причина	Поточні контролі	Показники оцінки ризику*				Запланована дія
					S	O	D	RPN	
П’єзомодуль	Перегрів	Деградація БАР	Надлишкова потужність	Датчик температури, обмеження потужності	8	4	4	128	Ліміт потужності, аварійне вимкнення
Дегазація	Недостатня	Окиснення / піноутворення	Занадто короткий цикл	Стандартна операційна процедура дегазації	6	5	5	150	Подовжити цикл; верифікація розчинених газів
Санітарна мийка	Резидентна біоплівка	Мікробіологічні ризики	Недостатньо автоматизоване миття та дезінфекція обладнання без його розбирання	ATP-тести, журнали мийки	9	3	3	81	Валідація CIP; аудит частоти

** S (Severity / Тяжкість наслідку) – показник, який вказує, наскільки серйозним буде ефект відмови для продукту або користувача, або процесу; O (Occurrence / Імовірність виникнення) – як часто ця відмова може статися; D (Detection / Виявлення) – здатність поточних контролів вчасно виявити відмову до впливу на результат; RPN (Risk Priority Number / Число пріоритету ризику) – інтегральний показник ризику: RPN=S×O×D*

Разом рисунок 2.8.2 і таблиця 2.8.5 ілюструють, як саме стратегічні принципи забезпечення якості транслюються у конкретні контрольні дії та пріоритети ризиків. При цьому практики провідних університетів і регуляторні рамки ЄС підтверджують доцільність такої інтеграції для навчальних пілотних майданчиків та лабораторій харчових технологій [29].

Системна логіка підтримання якості за нашим задумом конкретизується через цільовий профіль якості продукту, ідентифікацію критичних атрибутів якості (вмісту, біодоступності БАР, мікробіологічної безпеки, органолептики,

стабільності, визначення критичних параметрів процесу та матеріальних атрибутів), встановлення робочих меж керованих параметрів процесу та валідацію з подальшим безперервним удосконаленням. Хоча історично системний підхід до розроблення продукту й процесу розвинений у фармацевтичній галузі [26], її принципи – орієнтація на надійність процесу, керовану варіабельність і доказову валідацію, що є методологічно релевантними для розроблення функціональних напоїв у ЗВО та на пілотних виробничих майданчиках.

Концепція HACCP для напоїв у навчально-науковому середовищі передбачає аналіз біологічних, хімічних і фізичних небезпек; визначення критичних контрольних точок (наприклад санітарія води, термічні кроки, контроль алергенів); моніторинг, коригувальні дії й ведення записів. Офіційні довідники ЄС/EFSA [43] та відкриті навчальні матеріали українських університетів надають структуровані приклади впровадження HACCP [23] і допоміжних процедур (GHP/GMP), що можуть бути адаптовані до університетських умов і навчальних пілотних майданчиків.

Ризик-орієнтоване управління ґрунтується на структурованому аналізі відмов та їхніх наслідків, а також на експертному дослідженні небезпек та керованості процесу для вузлів УЗ-системи (перетворювачів, блока живлення, дегазаторів та сенсорів), процесів екстракції, фільтрації та фасування. Для визначення пріоритетів коригувальних дій застосовується індекс пріоритезації ризику, а результати пов’язуються з контрольними картами стабільності та метрологічною верифікацією ключових вимірювань. Доречно також враховувати досвід закордонних університетських пілотних майданчиків (наприклад UC Davis CPTIPP, Wageningen University Pilot Facilities [30]), де комбінують навчання, дослідницькі випробування, HACCP-практики та інженерно-метрологічний супровід процесів.

Отже, візуальна зв’язка «процес екстракції – ризик виникнення небезпек та аварія обладнання – контроль процесу

отримання продукції» допомагає обґрунтовано встановлювати межі параметрів і планувати процес валідації (або, в загальному випадку, моніторингу), а також провести навчання персоналу. Практичне застосування принципів ISO 22000 та HACCP [23; 29], збагачене системним способом розроблення продукту, за якого якість закладається наперед, та університетськими пілотними практиками, створює відтворювану й масштабовану систему якості для функціональних напоїв у ЗВО.

Автоматизація, вимірювання і метрологічне забезпечення

Далі наведемо узагальнений опис підсистем «Автоматизація, вимірювання і метрологічне забезпечення» для ультразвукової технології одержання функціональних напоїв у середовищі ЗВО, з акцентом на відтворюваність якості та простежуваність вимірювань.

Архітектура автоматизованої системи керування побудована навколо ПЛК з ПІ-регуляторами, що керують драйвером УЗ-перетворювача та модулем дегазації; первинні датчики вимірюють температуру, тиск, рівень, кислотність (електропровідність), а за потреби – в’язкість, оптичну щільність та інше для непрямої оцінки вмісту БАР. Обмін даними організовано стандартними інтерфейсами RS-485, протоколами Modbus [32] та OPC UA для інтеграції зі SCADA-системами і лабораторними IT-системами. Водночас OPC UA забезпечує незалежність від платформи, формальну модель адресного простору й сучасні механізми автентифікації, що важливо для масштабування в навчально-науковій інфраструктурі ЗВО.

Побудована блок-схема (рисунок 2.8.3) відображає логіку «сенсорика → керування → процес → нагляд».

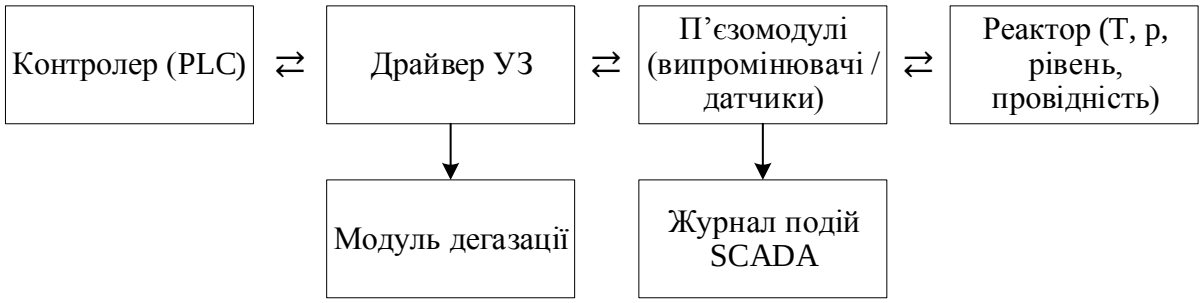

Рисунок 2.8.3. **Узагальнена блок-схема автоматизованої системи УЗ-екстракції**

Тут контролер (PLC) виконує замкнені контури керування температурою, потужністю випромінювання, тиском (рівнем) УЗ-випромінювання; драйвер УЗ формує полічастотні режими; п’єзомодулі працюють як випромінювачі, а у міжциклі як датчики для діагностики; модуль дегазації готує середовище, підвищуючи ефективність кавітації; SCADA збирає телеметрію, обробляє її та накопичує для подальшої валідації. Така побудова сумісна з вимогами ISO 22000 [29] щодо управління небезпеками по всьому харчовому ланцюгу (інтеграція принципів HACCP [23]), де критичні точки (температура, потужність, час або спектр УЗ-випромінення, дегазація) моніторяться в реальному часі.

Метрологічне забезпечення структурується за рамкою ISO/IEC 17025 [30], що характеризується простежуваністю до національних або міжнародних еталонів, а також періодичністю калібрування, оцінюванням невизначеності для ключових вимірювань тощо. Типовий фрагмент плану калібрувань наведено в таблиці 2.8.6.

Тут для термопари Pt100 проводяться порівняння у водяній бані на сертифікованому термометрі; для вимірювача потужності УЗ випромінення – стендові методики з еталоном електричної потужності; для pH-метра проводиться калібрування буферними розчинами 4.00/7.00 з простежуваними сертифікатами. Така

організація процесу калібрування забезпечує відтворюваність і прийнятність даних для зовнішніх аудитів та міжлабораторних порівнянь.

Таблиця 2.8.6

План калібрувань засобів вимірювальної техніки, що застосовується в процесі УЗ-екстракції *(фрагмент)*

ЗВТ	Інтервал	Метод	Еталон
Термоелектричний датчик (термопара Pt100)	6 міс.	Порівняння у водяній бані	Сертифікований термометр
Вимірювач потужності УЗ-випромінення	12 міс.	Стендові вимірювання	Еталон електричної потужності
pH-метр	3 міс.	Буферні розчини 4.00/7.00	Сертифіковані розчини

Водночас цифрова інфраструктура підпорядковується принципам належної практики комп'ютеризованих систем (GAMP 5) [31]: керування версіями, валідація, розмежування доступів, резервування даних та інші, що впливають на якісно-критичні записи (параметри партій, зміни налаштувань, результати контролю). Для харчових і біотехнологічних середовищ доречно орієнтуватися на підходи 21 CFR Part 11 до електронних записів/підписів: технічні та процедурні вимоги до довіри, цілісності, простежуваності даних; більшість сучасних SCADA/LIMS-систем реалізують відповідні функції.

Вимірювальна частина підпорядкована технологічним потребам УЗ-екстракції: контроль температури та потужності для збереження термолабільних БАР, їх провідності або кислотності для непрямого моніторингу масоперенесення, тиску (рівня) – для безпечної експлуатації реактора. Сучасні огляди демонструють, що керування параметрами ультразвуку скорочує тривалість процесу, підвищує вихід і знижує енерговитрати, що безпосередньо відбивається на якості процесу екстракції. Це підтверджено численними прикладами на харчових матрицях (поліфенолах, пігментах, ліпідах) [4].

Практика університетів показує життєздатність інтегрованих рішень: відкриті кейси OPC UA для академічних лабораторій та цифрових двійників ілюструють типові моделі інтеграції сенсорики, PLC і надсистем в освітньо-наукових середовищах [61]; вони застосовні для навчально-дослідних УЗ-стендів, де важливі прозора модель даних і безпечна публікація телеметрії для аналізу отриманих результатів. Для дотримання вимог аудиту в навчальних лабораторіях поширені SCADA-рішення з підтримкою систем керування електронними підписами.

Підсумовуючи вищезазначене: автоматизована УЗ-система, що поєднує PLC-керування, стандартизовані протоколи зв'язку (OPC UA/Modbus), метрологічну простежуваність за ISO/IEC 17025 та цифрову відповідність вимогам ISO 22000/HACCP, створює технологічну основу для відтворюваного випуску функціональних напоїв в ЗВО. Така архітектура знижує ризики помилок оператора, забезпечує доказовість якості (дані вимірювань простежувані та верифіковані), полегшує валідацію процесу та масштабування в навчальних пілот-ділянках і спільних проєктах з промисловими партнерами.

План валідації процесу та методів контролю

Валідація процесу та методів контролю в рамках запропонованої автоматизованої УЗ-платформи спрямована на доведення придатності обладнання, технологічних режимів і аналітичних методик до постійного відтворення специфікацій якості функціональних напоїв у реальних умовах ЗВО та на пілотних майданчиках.

Опорою є інтегрована модель управління якістю, що поєднує підходи «якість за задумом», управління безпекою харчових продуктів згідно з ISO 22000/HACCP [23; 29] та регуляторні практики валідації процесів і методів вимірювань (FDA, ICH).

План валідації обладнання структурується як концепція IQ/OQ/PQ. На етапі IQ (installation/identification) виконується документальна перевірка складу системи, серіалізація модулів, ідентифікація засобів вимірювань та зіставлення фактичних з'єднань із затвердженими схемами. На етапі OQ (operational qualification) підтверджуються функції: полічастотний режим з верифікацією спектра та стабільності амплітуди за різних навантажень, режим дегазації, «холості» та навантажувальні тести. На етапі PQ (performance qualification) виготовляються щонайменше три кваліфікаційні партії на модельній сировині; приймальні критерії охоплюють цільовий вихід поліфенолів, стабільність у заявлений термін, мікробіологічні показники та органолептику. Логіка триступеневої перевірки відповідає підходам до валідації процесів та може бути масштабована для навчально-наукових лабораторій і пілотних виробництв ЗВО [20].

Нижче подано узагальнену таблицю 2.8.7 з приймальними критеріями IQ/OQ/PQ, яку включають до протоколів валідації та навчально-методичних матеріалів ЗВО.

Таблиця 2.8.7

Узагальнений план валідації (IQ/OQ/PQ)

Етап	Обсяг робіт	Критерії приймання
IQ	Документальна перевірка, серіалізація, відповідність схемам, калібрування ЗВТ	Повна відповідність специфікаціям; підписані протоколи, трасованість
OQ	Функційні тести: спектр (частота), стабільність амплітуди, дегазація, безпека; холості або навантажувальні прогони	Досягнення та утримання параметрів у погодженому робочому просторі
PQ	Не менше трьох кваліфікаційних партій на цільовій сировині	Усі критичні параметри в межах специфікацій; стабільність не нижче заявленого терміну; прийнятна органолептика

Валідація аналітичних методів виконується за актуальною настановою ICH Q2(R2) [25] та в парадигмі життєвого циклу методики. При цьому оцінюються правильність, точність,

проміжна відтворюваність, межі кількісного визначення і робочий діапазон; обґрунтовуються розміри вибірок (не менше трьох повторів на партію та не менше трьох партій на етапі PQ). Така конфігурація узгоджується з міжнародними оглядами й валідаційними практиками та забезпечує трасованість показників якості.

Діаграма на рисунку 2.8.4 є методологічним підходом, що описує повний план валідації процесу екстракції: від профілю цільового продукту (QTPP) через ідентифікацію критичних атрибутів якості (CQA) і процесових параметрів (CPP/CMAs) до визначення робочого «простору» параметрів (design space), стратегії контролю, формальної валідації та циклу постійного поліпшення (CAPA).

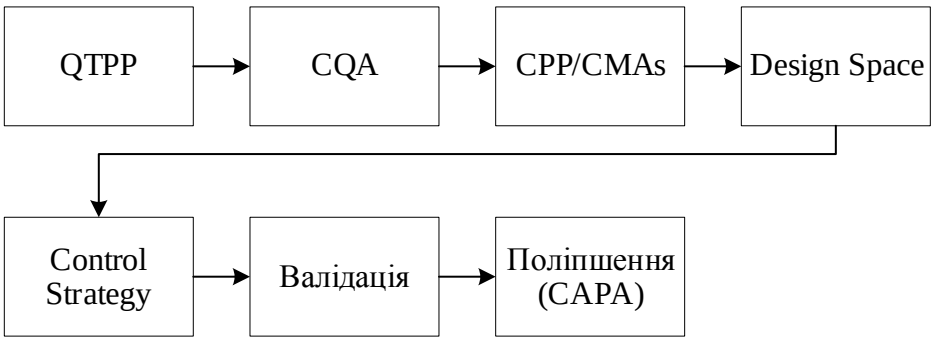

Рисунок 2.8.4. **Діаграма ланцюга послідовності від задуму продукту до стабільного керування процесом його отримання**

Діаграма (рисунок 2.8.4), яка показує логічну послідовність від задуму продукту до стабільного керування процесом, узагальнює логіку проєктування та контролю процесу, тоді як інформація з таблиці 2.8.7 деталізує верифікаційні кроки для обладнання й процесу у форматі, зручному для навчальних і пілотних майданчиків ЗВО. Разом вони забезпечують повторюваність, прозорість приймальних рішень і можливість аудитного простеження від вимог до даних.

Рішення про прийняття приймають за сукупністю критеріїв і контрольних меж, встановлених під час PQ, із посиланням

на систему управління безпекою (аналіз небезпек, критичні контрольні точки, моніторинг і коригувальні дії) відповідно до ISO 22000 [29] та оновлених принципів Codex HACCP (2020). Такий каркас допускає інтеграцію з університетськими стандартними процедурами і практиками пілотних харчових лабораторій, в яких ультразвукова екстракція вже продемонструвала відтворюване підвищення виходу продукту за оптимізованих режимів.

Запропонований план валідації вирівнює вимоги до технології та аналітичних вимірювань із міжнародними практиками (FDA – валідація технологічних процесів, ICH Q2(R2)/Q14 – життєвий цикл вимірювальних методик, ISO 22000/Codex HACCP – безпека харчових продуктів) [20] і підтверджений публікаціями, що демонструють ефективність УЗ-інтенсифікації екстракції у лабораторних і пілотних умовах. Це створює відтворювану рамку якості для впровадження функціональних напоїв у навчально-науковому середовищі з подальшим масштабуванням до рівня промислових партнерів.

Техніка безпеки (УЗ-установки, процесу виготовлення та вживання продукції)

Розглянемо інтегровані вимоги безпеки до ультразвукових установок, процесів виготовлення функціональних напоїв і практик їх уживання у ЗВО, поєднуючи санітарно-гігієнічні регламенти, вимоги до харчової безпеки та професійну охорону праці.

По-перше, біобезпека і санітарія виробничого середовища забезпечуються через зонування робочих ділянок майданчиків на чисті та умовно брудні, застосування процедур очищення обладнання на місці, минаючи етап розбирання цього обладнання із підтвердженою ефективністю видалення залишків продукту, мікробіологічного забруднення й алергенів, а також валідацію санітарних режимів за принципом «плануй – виконуй –

перевіряй – дій». Практичне керівництво та регуляторні напрацювання наголошують, що CIP-валідація є обов'язковою складовою систем керування безпекою харчових продуктів і повинна підтверджувати відсутність перехресної контамінації між партіями, незалежно від ступеня автоматизації системи мийки [14].

По-друге, безпека роботи з УЗ-обладнанням включає екранування робочих зон, блокування кришок та доступу до ультразвукових ванн, контроль шуму та ультразвуку в повітрі, а також використання засобів індивідуального захисту. Для акустичного навантаження застосовують настанови щодо гранично допустимих рівнів шуму (орієнтир 85 dBA для 8-годинної зміни) і спеціальні оцінки ризику ультразвуку в повітрі; більшість комерційних установок забезпечують інтенсивності значно нижчі за порогові, проте вимірювання на робочих місцях є необхідною профілактичною практикою [36].

По-третє, політика безпеки продукції передбачає роботу з групами підвищеного ризику (ветерани, військові, здобувачі з ПТСР): поступове введення напоїв, індивідуальну оцінку їх переносимості та увагу до потенційних алергенів. Європейські підходи вимагають чіткого маркування алергенів у складі, виділення їх у переліку інгредієнтів, а також оцінки можливих змін алергенної активності через технологічне оброблення; ці норми варто віддзеркалити у внутрішніх інструкціях ЗВО й матеріалах для споживачів [18].

По-четверте, операційна дисципліна має спиратися на документовані операційні процедури за стандартами HACCP/ISO 22000 [23; 29] та супровідні процедури: вони визначають відповідальних осіб, послідовність дій, критичні ліміти часу/температури, порядок коригувальних дій і перевірку виконання. Для навчально-наукових підрозділів доцільно адаптувати типові шаблони, що вже застосовуються у харчовому

секторі, до специфіки УЗ-інтенсифікації й лабораторно-пілотних масштабів.

Нарешті, підтвердження практичної реалізації в освітньому середовищі демонструють пілотні центри харчування та напоїв в університетах і коледжах, які працюють у HACCP-сертифікованих умовах та забезпечують повний цикл від розроблення рецептур до тестових партій і аналітичного супроводу; такий формат дозволяє інтегрувати вимоги CIP, GMP/SSOP, HACCP/ISO 22000 у навчально-науковий процес і гарантувати безпеку продукції для навчальних і реабілітаційних програм.

Результати, очікуваний ефект та дорожня карта впровадження

Проведемо узагальнення очікуваних технологічних і соціальних результатів, підкріплюючи їх науковими даними та окреслюючи поетапну «дорожню карту» впровадження у ЗВО та у партнерських організаціях.

Перший блок результатів пов’язаний із техніко-технологічною ефективністю ультразвукової інтенсифікованої екстракції. За даними узагальнених оглядів, ця екстракція стабільно забезпечує скорочення часу процесу, зростання виходу цільових біоактивних речовин і зменшення витрат розчинника та енергії за рахунок кавітаційно-дифузійних механізмів. Ці ефекти підтверджені у харчових і фітоінгредієнтних застосуваннях (орієнтири для очікуваних приростів: вихід БАР зростає на 15–35 %, час екстракції зменшується у 2–5 разів, а енерговитрати – на 20–30 %). Відповідні тренди послідовно демонструють сучасні систематичні огляди та прикладні дослідження УЗ-екстракції, що також відзначають кращу збереженість термолабільних сполук завдяки роботі за нижчих температур [4].

Другий блок результатів охоплює якість і безпеку – як складові елементів політики якості ЗВО. Впровадження систем управління безпекою харчових продуктів на базі ISO 22000 [29] у зв'язці з принципами HACCP [23] забезпечує простежуваність, валідацію критичних контрольних точок та інтеграцію з університетськими системами менеджменту якості, що необхідно для масштабування з лабораторії до пілотних ділянок і далі – до партнерів. Міжнародні огляди та кейси демонструють практичні моделі впровадження ISO 22000/HACCP, включно з навчанням персоналу та аудитами, що напряму придатні для університетських пілот-підрозділів [27].

Третій блок результатів стосується очікуваного корисного ефекту для здобувачів освіти та співробітників через інтеграцію функціональних напоїв (з високою біодоступністю поліфенолів і вітамінів) у здорове харчування на кампусі. Накопичені дані свідчать: напої, багаті на поліфеноли, можуть бути пов'язані з покращенням низки показників ментального здоров'я (хоча сила ефекту й гетерогенність досліджень потребують обережної інтерпретації), а для оцінювання короткострокових змін напруження або стресу доцільно застосовувати опитувальники типу DASS-21 у складі етично схвалених протоколів спостереження [38]. Таким чином, біомедичні й опитувальні метрики поєднуються з технологічними KPI процесу.

Четвертий блок результатів – пілотний проєкт у ЗВО. Пропонується трирівнева схема: лабораторний етап (виготовлення 1–2 л функціональних напоїв) для валідації параметрів; пілотний етап (10–20 л) для доведення відтворюваності партій і налаштування критичних параметрів процесу у режимі реального часу; «нульова партія» для групи піддослідних (≈50–100 добровольців) з протоколами опитувань і, за можливості, біомаркерами (за етичним дозволом). В той же час пілотні практики університетів із потужними харчовими пілот-платформами (наприклад University of Reading Food Processing

Centre; індустріально орієнтовані пілот-зони Wageningen University & Research) слугують організаційними референсами щодо структури пілот-випробувань і навчання персоналу [59].

П’ятий блок результатів – масштабування виробництва до рівня партнерів. Після завершення університетського пілоту готуються технологічні регламенти, договори НДР і програми навчання для виробничих партнерів; здійснюється адаптація вимог ISO 22000/HACCP до конкретних ліній. Для прискорення трансферу варто орієнтуватися на пілот-фабрики з усталеними регламентами (на кшталт Reading FPC (Food Processing Centre), які пропонують оренду обладнання та менторинг від фахівців, що зменшує витрати на перші промислові випробування.

Шостий блок результатів – проведення візуальної концептуалізації ефектів (рисунок 2.8.5).

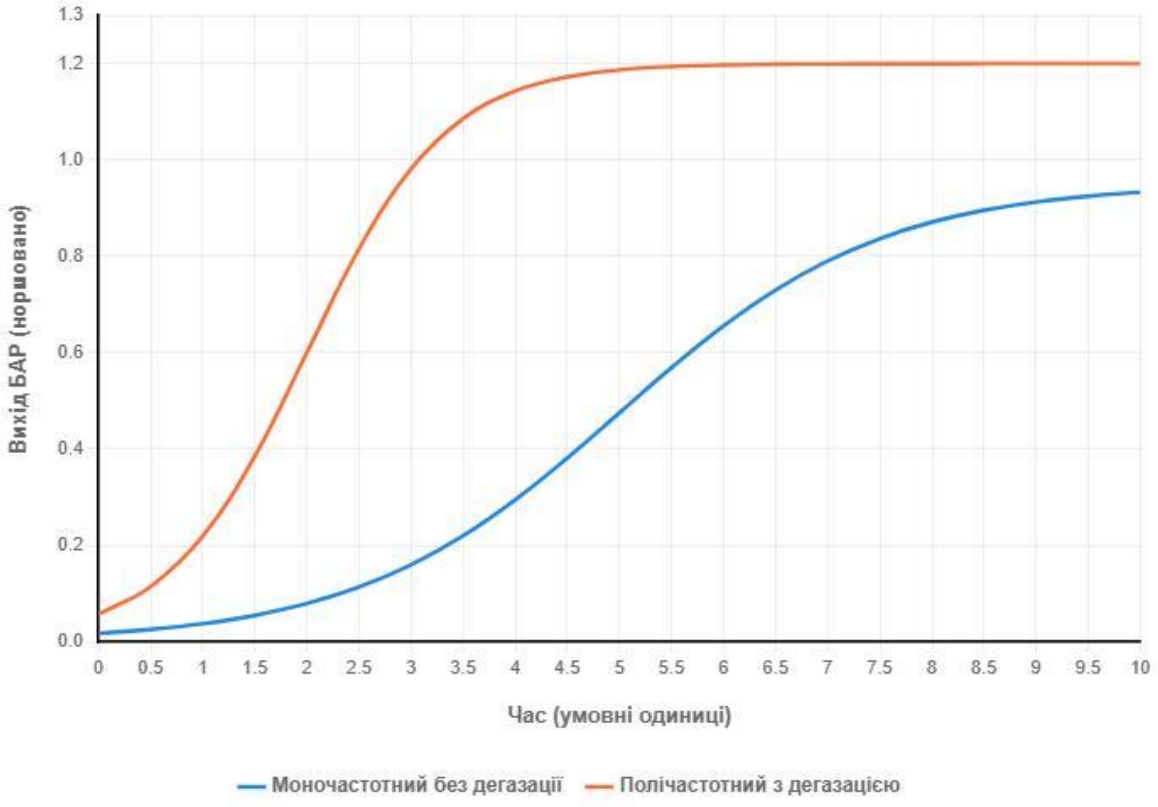

Рисунок 2.8.5. **Концептуальні криві залежності виходу БАР від часу її отримання**

Згідно з рисунком 1.5 отримаємо, що моночастотний режим без дегазації веде до повільнішого підйому тонусу, що відповідає нижчій асимптоті, тоді як полічастотний режим із дегазацією відповідає крутішому підйому тонусу та вищій асимптоті (орієнтовно на 15–30 %), що підтверджує експериментальні результати валідації згідно з оглядами на ефективність ультразвукової екстракції.

Сьомий блок результатів – отримання дорожньої карти впровадження. Тут відбувається налаштування лабораторної УЗ-системи, валідація параметрів, випробування стабільності й безпеки, оформлення інструктивної документації та планів калібрування.

Висновки і подальша перспектива проєкту

Підсумовуючи вищезазначені наукові результати та подальші траєкторії розвитку запропонованого підходу до забезпечення якості автоматизованої УЗ-технології виробництва функціональних мультинутрієнтних напоїв у ЗВО, ми пропонуємо наступні висновки.

Сформовано цілісну рамку якості, що поєднує політику якості ЗВО, підхід «якість за задумом» (QbD) із визначенням цільового профілю продукту та робочих меж процесу, поетапну кваліфікацію обладнання (IQ/OQ/PQ), валідацію технологічних і аналітичних методик, а також вимоги HACCP/ISO 22000 і ризик-орієнтоване управління. Встановлено ключовий факт досягнення критичних атрибутів якості з відтворюваною точністю та безпекою у навчально-науковому середовищі ЗВО, що гарантує метрологічну простежуваність вимірювань і керованість критичних параметрів технологічного процесу.

Показано, що полічастотна ультразвукова екстракція, доповнена дегазацією та належним вибором режимів, є ефективним інструментом інтенсифікації масоперенесення й енергоощадності, що дає змогу зменшити тривалість процесу екстракції, підвищити вихід термолабільних БАР і стабільність складу готового напою. За умови коректного метрологічного супроводу й управління ризиками така архітектура процесу екстракції забезпечує відтворюваність серій і мікробіологічну безпеку готової продукції.

Практична придатність отриманого інноваційного рішення забезпечується комплексом організаційно-технічних заходів, а саме: затвердженням політики якості та стандартних операційних процедур; формуванням користувацьких вимог до УЗ-системи (полічастотний режим, дегазація, наявність каналів зворотного зв'язку тощо); впровадженням системи документованого контролю процесу і валідацією аналітичних методів (наприклад загальний вміст нутрієнтів, вітамінів, мікробіологія) з підтвердженою простежуваністю до еталонів. Навчання персоналу та підтримка компетентностей доповнюють технічні рішення, забезпечуючи сталість виконання процедур і даних.

Подальша перспектива проєкту передбачає розширену кваліфікацію робочих характеристик на ширшому спектрі рослинної сировини; проведення пілотних, клінічно й етично вивірених досліджень впливу функціональних напоїв на маркери стресу та самопочуття учасників освітнього процесу; інтеграцію адаптивних алгоритмів керування на основі штучного інтелекту та машинного навчання для підтримки робочого діапазону параметрів у режимі реального часу, а також масштабування технології у співпраці з промисловими партнерами та проходження відповідної сертифікації.

Для поетапного впровадження у ЗВО доцільно здійснювати таку послідовність дій:

- затвердити політику якості;
- обрати та описати вимоги до УЗ-системи;
- провести повну кваліфікацію: підтвердити правильність монтажу технологічного обладнання, працездатність у всіх режимах і стабільну роботу на реальних партіях готової продукції, паралельно визначивши її критичні показники якості та ключові параметри процесу, що на них впливають, і встановлення робочих меж процесу;
- розгорнути HACCP-план і систему менеджменту безпеки харчових продуктів, навчити персонал;
- верифікувати аналітичні методики з підтвердженням простежуваності;
- запровадити цифрову інфраструктуру нагляду за процесом і даними тощо.

Сукупно ця послідовність формує науково обґрунтовану та практично здійсненну траєкторію переходу від лабораторного розроблення до стабільного освітньо-виробничого застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов С. В., Сімахіна Г. О., Науменко Н. В.. Технологія оздоровчих харчових продуктів : підручник. Київ : НУХТ, 2015. 402 с.
2. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР.
3. Технологія виготовлення напою функціонального призначення із застосуванням ультразвукової обробки сировини. Державний реєстраційний номер № 0626U000008. Черкаський державний технологічний університет. Дата реєстрації 13.02.2026.
4. A comprehensive review of ultrasonic assisted extraction (UAE) for bioactive components: Principles, advantages, equipment, and combined technologies / Shen L., Pang Sh., Zhong M. et al. *Ultrasonics Sonochemistry.* 2023. Vol. 101. P. 106646. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2023.106646
5. A functional beverage from coffee and olive pomace: Polyphenol-flavonoid content, antioxidant, antihyperglycemic properties, and mouse behavior / Aispuro-Pérez A., Pedraza-Leyva F. J., Ochoa-Acosta A. et al. *Foods.* 2025. Vol. 14(8). P. 13312025. URL: https://doi.org/10.3390/foods14081331

6. A systematic review on sustainable extraction, preservation, and enhancement in food processing: The advancement from conventional to green technology through ultrasound / Mgoma S. T., Basitere M., Mshayisa V. V., De Jager D. *Processes.* 2025. Vol. 13(4). P. 965. URL: https://doi.org/10.3390/pr13040965
7. Advances in application of ultrasound in food processing: A review / Bhargava N., Mor R. S., Kumar K., Sharanagat V. S. *Ultrason Sonochem.* 2021. Vol. 70. P. 105293. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2020.105293
8. Application of high-intensity ultrasound to improve food processing efficiency: A review / Chavan P., Sharma P., Sharma S. R. et al. *Foods.* 2022. Vol. 11(1). P. 122. URL: https://doi.org/10.3390/foods11010122
9. Applications and opportunities for ultrasound assisted extraction in the food industry – A review / Kamaljit V., Raymond M., Lloyd S., Darren B. *Innovative Food Science & Emerging Technologies.* 2008. Vol. 9. P. 161–169. URL: https://doi.org/10.1016/j.ifset.2007.04.014
10. Applications and potential of ultrasonics in food processing / Knorr D., Zenker M., Heinz V., Lee D.-U. *Trends in Food Science & Technology.* 2004. Vol. 15(5). P. 261–266. URL: https://doi.org/10.1016/j.tifs.2003.12.001
11. Asakura Y., Yasuda K. Frequency and power dependence of ultrasonic degassing. *Ultrason Sonochem.* 2022. Vol. 82. P. 105890. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2021.105890
12. Aspects and implementation of pharmaceutical quality by design from conceptual frameworks to industrial applications / Yang S., Hu X., Zhu J. et al. *Pharmaceutics.* 2025. Vol. 8, 17(5). P. 623. URL: https://doi.org/10.3390/pharmaceutics17050623
13. Bermudez-Aguirre D., Niemira B. A. Pasteurization of foods with ultrasound: The present and the future. *Applied Sciences.* 2022. Vol. 12(20). P. 10416. URL: https://doi.org/10.3390/app122010416
14. Bowser T. J. CIP workshop materials. Stillwater, Oklahoma State University : R. M. Kerr Food and Agricultural Products Center, 2021.
15. Commercial plant-based functional beverages: A comparative study of nutritional composition and bioactive compounds / De La Fuente-Carmelino L., Anticona M., Ramos-Escudero F. et al. *Beverages.* 2025. Vol. 11(1). P. 26. URL: https://doi.org/10.3390/beverages11010026
16. Comparative evaluation of ultrasound-assisted extraction with other green extraction methods for sustainable recycling and processing of date palm bioresources and by-products: A review of recent research / Roobab U., Aadil R. M., Kurup Sh. S., Maqsood S. *Ultrasonics Sonochemistry.* 2025. Vol. 114. P. 107252. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2025.107252

17. Ervural B., Ayaz H. I. A fully data-driven FMEA framework for risk assessment on manufacturing processes using a hybrid approach. *Engineering Failure Analysis*. 2023. Vol. 152. P. 107525. URL: https://doi.org/10.1016/j.engfailanal.2023.107525
18. Food labelling rules. 2025. September 03. URL: https://europa.eu/youreurope/business/product-requirements/food-labelling/general-rules/index_en.htm
19. Food science & technology. California processing tomato industry pilot plant. 2023. February. URL: https://foodscience.ucdavis.edu/about/processing-facilities/california-processing-tomato-industry-pilot-plant
20. Guidance for industry. Process validation: General principles and practices. 2011. January. URL: https://www.fda.gov/files/drugs/published/Process-Validation-General-Principles-and-Practices.pdf
21. Guillermo L., Lindsay R. M. Ultrasound-assisted extraction of natural pigments from food processing by-products: A review. *Frontiers in Nutrition*. 2022. Vol. 9. URL: https://doi.org/10.3389/fnut.2022.891462
22. Gut-brain axis in post-traumatic stress disorder: Microbial-mediated mechanisms and new therapeutic approaches – A narrative review / Pan J., Lin Sh., Qian Q. et al. *Frontiers in Pharmacology*. 2025. Vol. 16. URL: https://doi.org/10.3389/fphar.2025.1621678
23. Hazard analysis critical control point (HACCP). 2022. February 25. URL: https://www.fda.gov/food/guidance-regulation-food-and-dietary-supplements/hazard-analysis-critical-control-point-haccp
24. Human Nutrition and Health. *Wageningen University & Research*. 2025. October 06. URL: https://www.wur.nl/en/research-results/chair-groups/agrotechnology-and-food-sciences/human-nutrition-and-health.htm
25. ICH harmonised guideline. Validation of analytical procedures Q2 (R2). 2023. November. URL: https://database.ich.org/sites/default/files/ICH_Q2%28R2%29_Guideline_2023_1130.pdf
26. ICH harmonised tripartite guideline. Pharmaceutical development Q8 (R2). 2009. August. URL: https://database.ich.org/sites/default/files/Q8_R2_Guideline.pdf
27. Implementation of food safety management systems along with other management tools (HAZOP, FMEA, Ishikawa, Pareto). The case study of listeria monocytogenes and correlation with microbiological criteria / Lee J. C., Daraba A., Voidarou C. et al. *Foods*. 2021. Vol. 10(9). P. 2169. URL: https://doi.org/10.3390/foods10092169
28. Inovação tecnológica. University of São Paulo, Brazil, 2025 October. URL: https://www5.usp.br/pesquisa/
29. ISO 22000:2018. Food safety management systems. 2020. October 18. URL: https://www.iso.org/iso-22000-food-safety-management.html

30. ISO/IEC 17025:2017. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. 2021. January 26. URL: https://www.iso.org/ISO-IEC-17025-testing-and-calibration-laboratories.html
31. ISPE. GAMP 5 Guide. 2nd edition. 2022. July. URL: https://ispe.org/publications/guidance-documents/gamp-5-guide-2nd-edition
32. MODBUS application protocol specification. V1.1b3. 2025. October. URL: https://web.archive.org/web/20250825211935/https://www.modbus.org/docs/Modbus_Application_Protocol_V1_1b3.pdf
33. Modelling and optimization of ultrasound assisted extraction of polyphenols using response surface methodology. *European Journal of Engineering and Technology Research.* 2020. Vol. 5(9). P. 1004-1012. URL: https://doi.org/10.24018/ejeng.2020.5.9.2115
34. National Advisory Committee on microbiological criteria for foods. 1997. August 14. URL: https://www.fda.gov/food/hazard-analysis-critical-control-point-haccp/haccp-principles-application-guidelines
35. Natural polyphenols as therapeutic candidates for mitigating neuropsychiatric symptoms in post-traumatic stress disorder: Evidence from preclinical studies / Raise-Abdullahi P., Rezvani M., Yousefi F. et al. *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry.* 2025. Vol. 10(136). P. 111230. URL: https://doi.org/10.1016/j.pnpbp.2024.111230
36. Noise and hearing loss. Understand noise exposure. 2024. February 16. URL: https://www.cdc.gov/niosh/noise/prevent/understand.html
37. Optimization of ultrasound-assisted extraction of phenolic content & antioxidant activity of hog plum (Spondias pinnata L. f. kurz) pulp by response surface methodology / Ahmed T., Rana M. R., Maisha M. R. et al. *Heliyon.* 2022. Vol. 8(10). P. e11109. URL: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e11109
38. Polyphenol-rich beverages and mental health outcomes / Micek A., Jurek J., Owczarek M. et al. *Antioxidants (Basel).* 2023. Vol. 12(2). P. 272. URL: https://doi.org/10.3390/antiox12020272
39. Prebiotics as an adjunct therapy for posttraumatic stress disorder: A pilot randomized controlled trial / Voigt R. M., Engen P. A., Villanueva M. et al. *Front Neurosci.* 2025. Vol. 7(18). P. 1477519. URL: https://doi.org/10.3389/fnins.2024.1477519
40. Quality by design-newer technique for pharmaceutical product development / Khan A., Naquvi K. J., Haider M. F., Ali Khan M. *Intelligent Pharmacy.* 2024. Vol. 2(1). P. 122–129. URL: https://doi.org/10.1016/j.ipha.2023.10.004
41. Recent advancement in ultrasound-assisted novel technologies for the extraction of bioactive compounds from herbal plants: A review / Islam M., Malakar S., Rao M. V. et al. *Food Sci Biotechnol.* 2023. Vol. 32(13) P. 1763–1782. URL: https://doi.org/10.1007/s10068-023-01346-6

42. Recent developments in ultrasound approach for preservation of animal origin foods / Bariya A. R., Rathod N. B., Patel A. S. et al. *Ultrasonics Sonochemistry*. 2023. Vol. 101. P. 106676. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2023.106676
43. Register of national guides to good hygiene practice. *National Guides to Good Hygiene Practice for Food and Feed*. 2005. January 12. URL: https://webgate.ec.europa.eu/dyna2/hygienelegislation/
44. Regular use of fish oil supplements and course of cardiovascular diseases: Prospective cohort study / Chen G., Qian Z., Zhang J. et al. *BMJ Medicine*. 2024. Vol. 3. P. e000451. URL: https://doi.org/10.1136/bmjmed-2022-000451
45. Research laboratories for new food processing and preservation technologies. University of Zaragoza, Spain, 2025. October. URL: https://ia2.unizar.es/en/node/1785
46. Rethinking pharmaceutical industry with quality by design: Application in research, development, manufacturing, and quality assurance / Duarte J. G., Duarte M. G., Piedade A. P. et al. *AAPS J*. 2025. Vol. 27. P. 96. URL: https://doi.org/10.1208/s12248-025-01079-w
47. Sayers B., Wijeyesekera A., Gibson G. Exploring the potential of prebiotic and polyphenol-based dietary interventions for the alleviation of cognitive and gastrointestinal perturbations associated with military specific stressors. *Journal of Functional Foods*. 2021. Vol. 87. P. 104753. URL: https://doi.org/10.1016/j.jff.2021.104753
48. The application of failure mode effects analysis in the long supply chain – A case study of ultra filtrated milk cheese / Aleksic B., Djekic I., Miocinovic J. et al. *Food Control*. 2022. Vol. 138. P. 109057. URL: https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2022.109057
49. Tiwari B. K. Ultrasound: A clean, green extraction technology. *TrAC Trends in Analytical Chemistry*. 2015. Vol. 71. URL: https://doi.org/10.1016/j.trac.2015.04.013
50. Trends in functional beverages: Functional ingredients, processing technologies, stability, health benefits, and consumer perspective / Gupta A., Sanwal N., Bareen M. A. et al. *Food Research International*. 2023. Vol. 170. P. 113046. URL: https://doi.org/10.1016/j.foodres.2023.113046
51. Ultrasound assisted extraction and liposome encapsulation of olive leaves and orange peels: How to transform biomass waste into valuable resources with antimicrobial activity / Prevete G., Carvalho L. G., Razola-Diaz M. del C. et al. *Ultrasonics Sonochemistry*. 2024. Vol. 102. P. 106765. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2024.106765
52. Ultrasound assisted extraction of food and natural products. Mechanisms, techniques, combinations, protocols and applications. A review / Chemat F.,

Rombaut N., Sicaire A.-G. et al. *Ultrasonics Sonochemistry.* 2017. Vol. 34. P. 540–560. URL: https://doi.org/10.1016/j.ultsonch.2016.06.035

53. Ultrasound generation and ultrasonic application on fresh food freezing: Effects on freezing parameters, physicochemical properties and final quality of frozen foods / Das K., Zhang M., Bhandari B. et al. *Food Reviews International.* 2022. Vol. 39(7). P. 1–31. URL: https://doi.org/10.1080/87559129.2022.2027436
54. Ultrasound-assisted extraction and the encapsulation of bioactive components for food applications / Mehta N., Kumar P., Verma A. K. et al. *Foods.* 2022. Vol. 11(19). P. 2973. URL: https://doi.org/10.3390/foods11192973
55. Ultrasound-assisted extraction of applewood polyphenols at lab and pilot scales / Withouck H., Paelinck A., Foubert I., Fraeye I. *Foods.* 2023. Vol. 12(17). P. 3142. URL: https://doi.org/10.3390/foods12173142
56. Ultrasound-assisted extraction of bioactives as a strategic step for chemical pretreatments in nanocellulose production from acerola by-products / Silva N. C., Silva M. J., Assis O. B. G., Martelli-Tosi M. *Int J Biol Macromol.* 2024. Vol. 276(1). P. 133876. URL: https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2024.133876
57. Ultrasound-assisted extraction of polyphenols from olive pomace: Scale up from laboratory to pilot scenario / Rodríguez Ó., Bona S., Stäbler A., Rodríguez-Turienzo L. *Processes.* 2022. Vol. 10(12) P. 2481. URL: https://doi.org/10.3390/pr10122481
58. Understanding pharmaceutical quality by design / Yu L. X., Amidon G., Khan M. A. et al. *AAPS J.* 2014. Vol. 16(4). P. 771–783. URL: https://doi.org/10.1208/s12248-014-9598-3
59. University of Reading. Food Processing Centre. 2025. October. URL: https://www.reading.ac.uk/food/our-facilities/food-processing-centre
60. Villamiel M., Riera E., García-Pérez J. The use of ultrasound for drying, degassing and defoaming of foods. *Innovative Food Processing Technologies.* 2021. P. 415-438. URL: https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.22957-0
61. Wu M., Ying W. Research and application of OPC UA-based digital twin smoke alarm calibration workshop information model. *PLoS One.* 2024. Vol. 19(7). P. e0307801. URL: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0307801

ПІСЛЯМОВА

Завершуючи комплексне дослідження, представлене в монографії «Теорія і практика безпеки: суспільний вимір», ми приходимо до висновку, що безпека у сучасному світі остаточно трансформувалася з пасивного стану захищеності у динамічний процес безперервного пристосування та смислотворення. Проведені розвідки продемонстрували, що безпека не є статичною метою, а постає як «тиха матриця» сучасності, через яку осмислюються політика, етика, техніка та саме людське життя.

Одним із центральних висновків роботи є визнання онтологічної вразливості як невід'ємної характеристики людського буття. Автори довели, що ілюзія абсолютної безпеки є «найвірнішим шляхом до невпевненості», а справжня стійкість системи виникає лише через визнання меж контролю та розвиток здатності до швидкого відновлення (резильєнтності). У цьому контексті метафізика безпеки вчить нас культивувати здатність до рішучої сек'юритизації агресії, що стала екзистенційною необхідністю для України після 2022 року, і водночас – до делікатної десек'юритизації у сферах, де надмірний контроль загрожує свободі.

Особливого значення у дослідженні набув когнітивний вимір. В еру цифрової сингулярності безпека особистості зміщується з фізичного простору у площину боротьби за інтелектуальну автономію. Автори попереджають про ризики «когнітивної атрофії» та «інформаційної псевдодебільності», які виникають через делегування мислення алгоритмам. Таким чином, когнітивна відповідальність суб'єкта та його здатність до критичного метапізнання стають останнім рубежем захисту людської природи у техногенному світі.

Практичний блок монографії підтвердив, що ефективна безпекова стратегія вимагає конвергенції високих технологій та гуманітарних практик. Розробка автоматизованих систем виробництва функціональних напоїв для реабілітації учасників освітнього процесу з ПТСР є прикладом того, як інженерна думка безпосередньо відповідає на соціальний запит, спричинений війною. Разом із тим, стійкість освітньої системи України була визначена як стратегічний ресурс відновлення людського капіталу, що потребує системного психологічного забезпечення та захисту від гуманітарних ризиків.

У підсумку, автори обстоюють ідею, що майбутнє безпекової архітектури – як національної, так і глобальної – залежить від довіри та діалогу. Безпека, позбавлена етичного фундаменту та справедливості, неминуче перетворюється на інструмент маніпуляції. Справжня безпека має бути формою спільного існування під знаком відповідальності та надії, де вразливі суб’єкти та технологічні мережі складають новий, відкритий до розвитку політичний світ.

Це видання залишає проблему пізнання безпеки відкритою, стимулюючи подальші міждисциплінарні пошуки у світі, де загроза інтегрована у саму тканину буття, але де водночас народжуються нові форми солідарності та спротиву.

АВТОРИ

АСТАПОВА-ВЯЗЬМІНА Олена Ігорівна, *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

БАЗІЛО Костянтин Вікторович, *доктор технічних наук, професор, професор кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

БОЙКО Анжела Іванівна, *доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

БОНДАРЕНКО Максим Олексійович, *доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ВОВКОЧИН Людмила Юріївна, *кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

ГАЛЬЧЕНКО Володимир Якович, *доктор технічних наук, професор, професор кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ДАЦЕНКО Вікторія Станіславівна, *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

ЗАГОРУЙКО Іван Олексійович, *кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки та бізнесу Черкаського державного технологічного університету*

ЗОРІН Олександр Сергійович, *аспірант кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

КРЕТОВ Павло Васильович, *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

КУНИЦЬКИЙ Микола Прокопович, *кандидат політичних наук, доцент, проректор ЧДТУ, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

ЛИСЕНКО Олександр Миколайович, *кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

МАЛАДИКА Ігор Григорович, *кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри геодезії, землеустрою, будівельних конструкцій та безпеки життєдіяльності Черкаського державного технологічного університету*

МАХИНЯ Наталія Володимирівна, *доктор педагогічних наук, професор, декан факультету гуманітарних технологій Черкаського державного технологічного університету*

ПЕТКОВА Леся Омелянівна, *доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки та бізнесу Черкаського державного технологічного університету*

РИЛОВА Ольга Юріївна, *доктор філософії, доцент, доцент кафедри філософських, політологічних і психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

СІРЕНКО Алла Євгенівна, *кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософських, політичних та психологічних студій Черкаського державного технологічного університету*

ТИЧКОВ Володимир Володимирович, *кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ТИЩЕНКО Олександр Михайлович, *доктор технічних наук, професор, професор кафедри геодезії, землеустрою, будівельних конструкцій та безпеки життєдіяльності Черкаського державного технологічного університету*

ТОПТУН Анна Володимирівна, *доктор філософії, асистент кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ТРЕМБОВЕЦЬКА Руслана Володимирівна, *доктор технічних наук, професор, професор кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ТУЗ В'ячеслав Валерійович, *кандидат технічних наук, доцент, доцент, кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

ФІЛІМОНОВ Сергій Олександрович, *кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри приладобудування, мехатроніки та комп'ютеризованих технологій Черкаського державного технологічного університету*

Наукове видання

Автори:

Бойко Анжела Іванівна,
Кретов Павло Васильович,
Астапова-Вязьміна Олена Ігорівна
та ін.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА БЕЗПЕКИ: СУСПІЛЬНИЙ ВИМІР

Монографія

За загальною редакцією
доктора філос. наук, професора Анжели Бойко

В авторській редакції.

Технічний редактор *Тетяна Манжура*
Комп'ютерна обробка: *Тамара Костенко*
Дизайн обкладинки: *Олена Храмова-Баранова, Катерина Канюк*

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman, Cambria Math.
Ум. друк. арк. 24,65. Обл.-вид. арк. 21,5. Наклад 50 прим. Вид. № 06-26.

Видавець Третяков Олександр Миколайович
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
Серія ДК No 4862 від 11.03.2015 р.
Україна, 18001, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.
Тел.: +380636255512. E-mail: book_brama@ukr.net